

— JOSEF POLIŠENSKÝ —

Komencký

MUŽ LABYRINTŮ
A NADĚJE

ACADEMIA

15061 2

JOSEF POLIŠENSKÝ

Komenský

MUŽ LABYRINTŮ
A NADĚJE

ACADEMIA
Praha 1996

Komenský je
em člověka ži
světě. V jeho
vlivu různých
aristotelovs
platonismu
manismus a
roku. Neby
jak ho por
připomína
(už proto
é zásady
erých kr
ta), neb
ak se ně
odně ne
sahujíc
17. stol
ej všal
átora
eré na
etí p
jaz
byl
stí
íž
od
oh
c
c
t

S 120661

Recenzovala
PhDr. Marta Bečková, CSc.

Tato publikace vychází s finanční podporou Fondu Akademie věd
České republiky pro vydávání vědecké literatury.

929 Komenský, J. A.
AAI

Výměna ÚK SAV

V/258,-

© Josef Polišenský, 1996
ISBN 80-200-0580-3

Obsah

Předmluva	7
Úvod	11
KAPITOLA 1.	
Léta dětství a růstu na půdě domova	17
Rod a rodina Jana, po otci Komenského (17). Úvahy o dětství Jana Komenského (25). Na školách doma i v cizině (28). Rozhněvaný mladý muž uprostřed vichřice (36). Pobělohorský labyrint a cesta z něho (42). Úvahy o domácích kořenech Komenského díla a osobnosti (47).	
KAPITOLA 2.	
Léta zrání, nadějí i zklamání v polském Lešně	51
Mezi didaktikou a pansofií (51). Úvahy o významu pobytu Komenského v Lešně (55).	
KAPITOLA 3.	
Annus Mirabilis 1641-1642 a jeho důsledky	62
Komenský, Hartlib a Anglická revoluce 17. století (62). Rozporuplná činnost Komenského v Elbinku (76). Úvahy o Komenském v jeho zralém věku (79).	
KAPITOLA 4.	
Dvojí labyrint: Vestfálský mír a pád Lešna	86
Otázka války a míru roku 1648 (86). Mezi Blatným Potokem a Lešnem (95). Úvahy o Komenského vztahu k Uhrám, Slovensku a Polsku (101).	
KAPITOLA 5.	
Tvořivá léta stáří v nizozemském Amsterodamu	105
Komenský a jeho poslední domov (105). Anděl míru a anděl zmaru (134). Úvahy o stáří Komenského (155).	
Místo závěru	162
Poznámky	169
Seznam zkratk	195
Mapy	196
Chronologická tabulka	200
Rejstřík	208

Předmluva

Moje cesta ke studiu života a díla Jana Amose Komenského nebyla ani jednoduchá, ani přímočará. Jako školákovi mi byla kamenná podoba „Učitele národů“, která zdobila naši školní budovu, z duše protivná. Ani jeho Labyrint světa mne jako povinná školní četba zrovna nenadchl. Jako student historie jsem pomalu došel k přesvědčení, že přes Komenského lze osvětlit mnohé z problémů doby, ve které žil. Ani dobře míněné rady vysokoškolských učitelů, zejména Josefa Hendricha a Otakara Odložilíka, abych se zabýval Komenským a jeho odkazem, mne nepřesvědčily – zajímal jsem se tehdy spíš o problematiku míru a války v dějinách. V těžkých letech druhé světové války jsem shledával prameny k výboru moravských historických spisovatelů ze 17. století a byl jsem zcela upoután Komenského a Hartmanovou Historií o těžkých protivenstvích církve české, takže Komenským byl už poznamenán výbor Kniha o bolesti a smutku. Obrat v mém smýšlení způsobila přednáška nizozemského historika Reniera, kterou pronesl 6. srpna 1945 v londýnské Dulwich College na prvním shromáždění učitelů z osvobozené Evropy. Ne skrýval svoje nadšení nad skutečností, že atomová zbraň je jedinečně ve „správných rukou“. Nebyl jsem a nejsem velký politik, ale zamrazilo mne v zádech – uvědomil jsem si, že právě začal velký boj o atomové zbraně, počátek atomového věku a počátek smrtelného nebezpečí pro lidstvo. Komenského předvídaní blížícího se konce světa stalo se rázem aktuální.

Cítil jsem, že nebezpečí atomového holocaustu je daleko reálnější, než kdykoli mohly být výzvy starozákonních proroků a jejich následovníků o konci světa. Vtělil jsem svoje obavy do doslovu, který jsem někdy koncem 40. let napsal k antologii z díla J. A. Komenského, již sestavil Radovan Krátký, a byl jsem překvapen, když jsem zjistil, že moje nenáročná předmluva byla rozmnožována a používána jako studijní text. Otakar Chlup si mne vybral za organizačního tajemníka komeniologického kongresu, konaného v Praze 1957, ačkoliv věděl, že nemám radost z toho, že odkaz Komenského dostává oficiální punc, že z Komenského se vytrhávají věty podle okamžité potřeby. Rád jsem se podílel na edici Komenského Vybraných spisů, na vydávání

mezinárodní revue Acta Comeniana a skromnější, ale častěji vycházející revui Studia Comeniana et historica. Také jsem pomáhal s nezapomenutelným druhem Jiřím Kyrášekm dát dohromady komeniologický kongres roku 1967 a 1970. Snažili jsme se vytvořit tam dělné shromáždění lidí, kteří mají k problémům co říci. Byla nesmírná škoda, že Jiří Kyrášek předčasně zemřel. Po roce 1970 jsem ostatně z okruhu „uznávaných“ komeniologů vypadl i já.

Přes všechny nesnáze však komeniologická pracoviště v Pedagogickém ústavu ČSAV i v Muzeu Komenského v Uherském Brodě a s velkými obtížemi také v Přerově pracovala dál a členové střední generace vědeckých pracovníků představují dobrou záruku, že J. A. Komenský ani roku 1992, ani po něm neupadne v nezasloužené zapomenutí. Pohled na bibliografii komeniologické literatury od Čenka Zírta až po Josefa Bramboru, Z. Pokorného a další současníky, na soupis rukopisů M. Bohatcové či E. Urbánkové ukazuje, že nad hrobem Komenského se tyčí pyramida, která nezadržitelně poroste, i když v některých zemích, i v těch, v nichž on sám pobýval, bude platit za heretika, disidenta – na počátku 50. let byl ostatně i u nás Komenský označován za „válečného štváče“ a „patrona pouňorové emigrace“.

I to byl ostatně jeden z důvodů, proč jsem se věnoval studiu jeho života a díla. Jsem a byl jsem vždycky ve vědecké disciplíně nazývané komeniologií amatérem, či diletantem v původním smyslu těchto pojmů. Komenský mne zajímal, i když jsem nezavíral oči před jeho zjevnými nedostatky.

Měl jsem původně v úmyslu svoje snažení dokončit sepsáním příručky, která by nahradila knihu J. Nováka, J. Hendricha a M. Blekastadové. Sebe-kriticky jsem musel uznat, že po dvacetiletí, kdy jsem se zabýval problematikou Nového světa, nemohu soutěžit s odbornými pracovišti, jejichž úkolem taková příručka už dávno měla být. Zatím z nich vyšla řada užitečných, někdy vynikajících dílčích studií, poznamenaných speciálním zaměřením autorů. Nemělo by smysl, abych polemizoval s pojetím Komenského-filozofa ve šlépějích J. Červenky, J. Otáhalové-Popelové, Čapkové, Flosse a J. Peškové. Spokojuji se s názory F. M. Bartoše, Molnára a Reichertové, pokud jde o vztah Komenského k náboženství – tento vztah se ostatně brzy stane módním tématem. Souhlasím se zařazením Komenského do dějin českého humanismu, jak to udělal ve vzorné knížce M. Kopecký. Zdá se mi, že český čtenář potřebuje obraz toho, v jakých společnostech žil a pro které pracoval, že potřebuje laický, přístupný výklad o tom, kam Komenský patří v čase a prostoru a snad i o tom, nakolik toto ohraničení v čase a prostoru ve svém díle dovedl překonat.

Čtenářova pozornost je proto logicky obrácena k úsekům, kdy se společnost a Komenský sám dostávali do kritických situací. V době, ve které žil, v bolestném procesu se vytvářela novodobá evropská společnost. Tak tomu

bylo v předbělohorských a pobělohorských Čechách a na Moravě ať chceme nebo nechceme – Komenského osud a osud jeho národa byl spojen s Bilou Evropské války a Anglické revoluce. Stejně jako plody toho, co se rodilo na půdě domova, vydalo plody v Lešně, tak setkání s „literární republikou“, kritické situace, „labyrinty“, jak jim sám říkal, tvořil vestfálský mir a pád Lešna. Překonání této situace patřilo už „poslednímu domovu“, nizozemskému Amsterdamu.

Výklad o Komenského překonávání labyrintů není proto rovnoměrný. Důležité je ze zvoleného hlediska přehlížené období strávené doma, v Čechách a na Moravě, dále setkání s Anglií a jeho důsledky a konečně setkání se společenskou realitou Spojeného Nizozemí. Jinými slovy, jde o to, jak předbělohorské Čechy vypadaly na prahu evropského konfliktu a jaký byl vztah Komenského k dvěma oblastem, které byly nebo dostávaly se do čela evropské společnosti. Každý vážný historik je si dříve či později vědom relativity historického poznání. Je však přesvědčením autora, že osvětlením osudů Jana Amose v 17. století právě v kritických momentech jeho života pochopíme lépe jeho samého i jeho dílo, ba že čtenář bude jim přiveden k úvahám a smysluplným podobenstvím, které mu pomohou pochopit jeho postavení v bouřlivě se měnícím světě.

Praha 1992, 1996

Při pohledu na mapu Evropy v 17. století pochopíme, proč se Komenský nazýval poutníkem. Jeho obzor se rozšiřoval postupně z rodné Moravy na Čechy, evangelické oblasti západní Evropy, od Herbornu až do Nizozemí a odtud po Rýně k falckému Heidelbergu, odtud do velkopolského Lešna, pruského Elbinku (dnes Elbląg) a litevské Orly, do Švédska, Anglie a nakonec znova do Nizozemí. Evropa nebyla v době Komenského, a nikdy předtím ani potom, víc než zeměpisným pojmem. Na anonymní rytině z roku 1592 – z téhož roku, kdy se Komenský narodil – sice Panna Evropa (tehdy byly jako korunovanou hlavou a Čechami jako šperkem na srdci, obsahuje tam až na Británii a Skandinávii celý kontinent až po Ural, řeku Thanais (Don), Kaspické a Černé moře, a dokonce i Cařihrad. Ale to byla nejspíš fikce, protože celý jihovýchod Evropy měli v rukou Turci a rytina nebyla ničím jiným než kusem propagandy pro politické plány Rudolfa II. Vždyť ten se právě tehdy snažil utlumit konflikt mezi Španěly a Spojenými provinciemi nizozemskými, aby v čele sjednocené Evropy vytáhl proti Turkům. Pravda byla taková, že Evropa v době narození Komenského byla jako vždycky nejzápadnějším poloostrovem Eurázie, že na ní nežilo víc než čtvrtina lidstva (a spíš ještě méně), a že dvěma základním politickým konfliktům odpovídal jednak rozpor mezi nejméně odlišnými civilizacemi křesťansko-feudální Evropy, totiž civilizací středozevní, jejímž vzorem bylo Španělsko, a atlantickou, se Spojenými provinciemi nizozemskými jako modelem, jednak konflikt civilizace islámské, představované tureckou velmocí s civilizací křesťanskou. Střední Evropa, a v tom i země českého státu (vedle Komenského Moravy, Slezska a obojí Lužice a především Čech), ležela na průsečíku silokřivek evropské politiky a v prostoru, v němž se stýkaly a potýkaly civilizace. Byly to společnosti, vyznačující se poměrně vysokým stupněm vývoje, charakterizované vzájemnými proměnlivými vztahy mezi jednotlivými svými prvky. Těmito prvky byly jednak činnosti, které zabezpečovaly existenci a další rozvoj organismu nebo struktury společnosti, jednak kultura představovaná

souhrnem jejich hodnot. Zhruba řečeno, středozevní civilizaci představovala římská katolická církev, španělští a česko-rakouští Habsburkové se svou a „španělskou“ dvorskou stranou. Civilizaci atlantickou nebo maritimní představovali jednak kalvínská a luteránská obyvatelé severozápadní Evropy včetně Anglie a Skandinávie, jednak kalvínská Ženeva. Uvidíme ještě, že rozdíl mezi civilizacemi trvaly na poli ekonomiky, vojenství i vzdělávání. Protože Komenský se po celý život hlásil k Spojenému Nizozemí jakožto vzoru společenské i kulturní organizace, je nasnadě odpověď, proč právě v těchto zemích byly jeho myšlenky přijímány, i když ne automaticky uskutečňovány.

S rozdělením Evropy je spojena i časová lokalizace života a díla Komenského. Jan Amos žil na svoji dobu velmi dlouho. Narodil se sto let poté, co Kryštof Kolumbus objevil, nechtěně, Nový svět a co se narodil jeho předchůdce, Španěl Juan Luis Vives. Přežil Shakespeara, Cervantese i Descarta, zemřel zrovna včas, takže nepostřehl, že španělsko-nizozemský konflikt začal být zaměňován za konflikt dvou manufakturních velmocí, Anglie a Francie. Přečkal třicetiletou válku, která pro Nizozemce byla prostě druhou polovicí jejich války osmdesátileté, ale také tři války mezi Nizozemím a Anglií. Nedožil se však toho, že jeho Spojené Nizozemí přežilo státní převrat a jeho nezávislost proti francouzskému nebezpečí hájila koalice v čele s Anglií a Habsburky.¹

Domnívám se, že stanovení místa Komenského v čase a prostoru je důležité, protože jedině tak je možné zhodnotit jeho zjev opravdu v rámci jeho doby. Domníval se tak už roku 1958 Jan Patočka při hodnocení mé do té doby vydané historické a komeniologické práce. Protože tehdy jsem zrovna v oblibě u tehdejších vrchností nebyl, bylo pozitivní zhodnocení mého pokusu o vyložení třicetileté války a českého stavovského povstání pro mne opravdovým posláním tím spíše, že vyšlo v oficiálním sborníku *Historica I*. Totéž platí o soudu Amedea Molnára, který v doslovu k antologii J.A. Komenský o sobě projevil svůj souhlas s mým vysokým hodnocením úzkého vztahu k Nizozemí.²

Obojí – Komenského vztah k Nizozemí a důsledky porážky té strany, k níž se Komenský hlásil v době České války 1618–1620 – poznamenaly jeho životní putování i usilování. Česká válka byla od svého počátku zároveň válkou občanskou a počátkem vojensko-politického konfliktu nejméně evropských rozměrů. Kořeny tohoto konfliktu sahaly ovšem zpátky daleko do minulosti – Vratislav z Pernštejna a Vilém z Rožmberka nebyli v šedesátých letech 16. století daleko od pravdy, když se obávali, že počínající odboj nizozemských stavů proti Španělům ohrozí situaci ve střední Evropě a roku 1581 mohl vydat španělský vyslanec Borja v Praze španělský politický spis

o Válce ve Flandřích, v němž poukazoval na spojitost mezi situací v Nizozemí a ve středu Evropy.³ Je přinejmenším sporné, zda by byli čeští stavové šli do protihabsburského odboje, kdyby byli nepočítali, že na jaře 1621 se znova rozhoří mezi Španěly a Nizozemci „obecná válka“ (*la guerre générale*).⁴

Z tohoto hlediska bylo české stavovské povstání zároveň součástí velkého mezinárodního politického konfliktu a zároveň občanskou válkou. V posledních letech zastávají historikové (Josef Válka, Ferdinand Seibt, Francesco Gui) názor, že roku 1618 se může mluvit o „české revoluci“, jejímž nejvýznamnějším projevem byla česká konfедераční akta z roku 1619. Jejich text a struktura prokazují vliv myšlení státoprávních a politických autorit „maritimní Evropy“, zejména Althusia. V tomto stadiu bylo stavovské povstání podporováno měšťany, zejména inteligenci měšťanského původu, k níž patřil i mladý Jan Amos. Ale po příchodu Fridricha Falckého se všechno vrátilo k „předrevolučnímu“ stavu a výdobytky převratů z let 1618 v Čechách a 1619 na Moravě zmizely, sociální základna protihabsburského odboje se zužovala, a zatímco nepřátelé rychle mobilizovali své síly, Češi a jejich spojenci ztráceli od zimy 1619–20 půdu pod nohama.⁵

Komenský ovšem nebyl revolucionář, ani roku 1619, ani později, když stanul tváří v tvář problematice Anglické revoluce. Byl a do smrti zůstal stoupencem „dobré věci“, boje za obnovení Českého království pod vládou falcké dynastie. Nad tím opravdu nemá smysl zavírat oči.

Ještě jeden důvod mě přesvědčil o užitečnosti soustředění zájmu na okolnosti, ve kterých Komenský vyvíjel svoji činnost: je to tradice českého dějepisectví. Bohuslav Balbín a F. M. Pelcl se zajímali o Komenského jako o velký zjev české vzdělanosti: Balbín, současník Komenského, avšak o generaci mladší, na základě dostupných pramenů (především Komenského spisů) jej hodnotil jako „velkého Čecha“, Pelcl v něm viděl velký zjev předbělohorské vzdělanosti a oceňoval v něm především autora *Labyrintu světa*. Mladý František Palacký průkopnický využil pro svůj životopis Komenského domácí i cizí literaturu, jakož i všechno, co o sobě Komenský pověděl v předmluvách ke svým spisům, především ke svazkům *Veškerých děl didaktických* (*Opera didactica omnia-ODO*). O stavovském povstání se tehdy vyslovil odmítavě, ocenil však Komenského pansofii („zvláštní způsob encyklopedií“). Vysoko hodnotil ve své črtě, otištěné roku 1829 v *Muzejníku*, Komenského péči o jednotu bratrskou, nezatajil, že Komenský byl kritizován za svůj podíl na rozšiřování revelací, spojených se jménem Mikuláše Drábíka. Z českých autorů Palacký první poznal význam Komenského usilování o obecnou poradu o nápravě věcí lidských a viděl v něm velkého didaktika, dnes bychom řekli pedagoga, mistra českého jazyka a velkého Čecha.⁶) Svědčí o Palackého velkomyslnosti, že přijal kladně mladého historika dějin Jednoty, Antonína

Gindelyho, a neměl námitky, aby mu Muzeum poskytlo přístup k rukopisům Komenského, které díky jeho iniciativě získalo z Lešna. Tento mladý historik byl suplujícím profesorem historie na právnické fakultě dohasínající olomoucké univerzity. Ke Komenskému se dostal logicky přes svá studia a práce o jednotě bratrské v 16. století. Na základě těchto pramenů vydal Gindely roku 1855 ve Zprávách filozofickohistorické třídy vídeňské akademie věd rozsáhlou studii O životě a činnosti J. A. Komenského, zejména v cizině, do té doby nejrozsáhlejší výklad o tomto tématu.⁷ Komenský byl pro mladého badatele velký „Čechoslovan“. Zdůraznil, že Komenský odešel v důsledku svého druhého sňatku do Polska a nikoliv na Slovensko. Všiml si významu ochránců, patronů Komenského (Žerotínů, Leszczińských, Radziwiłłů, de Geerů) a Komenského plány zařadil citlivě do pletiva evropského politického dění. Lešenské prostředí Jednoty tehdy Gindely ještě neznal, ale z korespondence odhadl, že v Lešně byla sociální situace tíživá; bylo tam mnoho lidí starých, chudých, vdov, sirotků i duchovních.

O tři roky později, tedy roku 1858, vydal Gindely první českou edici *Informatoria školy mateřské*, počín v době novoabsolutismu a konkordátu s katolickou církví jistě odvážný.⁸ Mohl se ovšem opřít o skutečnost, že Komenského religiozita se projevovala obecně křesťanskou morálkou. Protože mezitím se dostal do Lešna, kde mezi jinými rukopisy dostal do rukou i Komenského pracovní sborník, nazývaný dnes obvykle *Clamores Eliae*, mohl v předmluvě zdůraznit, že se v něm Komenský jednoznačně hlásil k Nivnici jako svému rodišti.

Brzy poté zahájil Gindely svoji dlouhou cestu po západoevropských archivech a ke Komenskému se vrátil až v díle vydaném posmrtně, o pobělohorské protireformaci v Čechách.

Jaroslav Goll se na velkou cestu po archivech a knihovnách vydal asi deset let po Gindelym, tedy na počátku sedmdesátých let. I on zahájil svoji dráhu studiem dějin jednoty bratrské a uvažováním, zda by se neměl pustit do pokračování v Palackého *Dějínách národu českého v Čechách a na Moravě*. Výsledkem cesty byly studie z dějin počátku třicetileté války, včetně jeho habilitační práce, vesměs z let 1870–1876. Komenského se týkaly studie Poměry evropské po bitvě na Bílé hoře, O hrobě J. A. Komenského a zejména Příspěvky k životopisu Komenského.⁹ V nich vytěžil maximum z dostupné, ale v Praze tehdy nedosažitelné literatury, zejména pak edice korespondence a deníku dr. Johna Worthingtona, spolupracovníka Samuela Hartliba. Ale vedle toho studoval Goll v knihovně Britského muzea a v tzv. Thurloe Papers našel stopy po korespondenci Komenského a Figula s baronem Sádovským ze Sloupna, týkající se snah o získání pomoci O. Cromwella ve prospěch švédské a event. české invaze do českých zemí.

Je tedy možno konstatovat, že zájem historiků o osudy J. A. Komenského má svoji tradici a úkol této práce jí zcela odpovídá. Jde-li tedy o to, zjistit, v jakém prostředí Komenský žil a pracoval, v jakém vztahu byly jeho snahy k potřebám okolí – a nakonec stanovit, kde obojí přesahoval, pak se můžeme pokusit o pracovní rozdělení práce do pěti období. Málokdy si uvědomujeme, že na půdě moravského a českého domova (řikal o sobě, že je „původem Moravan, jazykem Čech a povoláním teolog“) strávil s přestávkou studii v letech 1611–1614 a cesty do Polska, Branibor a Nizozemí roku 1626 zhruba dvě pětiny svého života (1592–1620). Je to období, kdy se jeho povaha i zaměření formovalo a které bylo z dobrých důvodů opomíjeno. Z tohoto období máme totiž málo pramenů, takže výlety do psychohistorie jsou velmi ztížené. Léta lešenského pobytu (1628–1640) jsou nám známa např. z prací Marty Bečkové, Łukasze Kurdybachy a z novějších prací polských. Představují asi pětinu jeho života. Významem vyniká období 1640 až 1648, zahrnující pobyt v Anglii, vyjednávání pomoci pro Lešno v Nizozemí, obsahující také setkání s Descartem v Endegestu, vyjednávání ve Švédsku a konečně pobyt v službách de Geerů v pruském Elbinku (Elbląg). O něco kratší je doba vestfálského míru a návratu do Lešna, přes dvojitý pobyt v sedmihradském Blatném Potoku (Sárospatak) a poslední léta pobytu v Lešně (1648–1656). A konečně poslední období, plné aktivity, která Komenského neopouštěla ani ve stáří, tvoří třináct let pobytu v Amsterdamu (1656–1670).

Zbývá už jenom, abychom čtenářům představili Komenského autentickou podobu. Dochovala se jediná Hollarova a Gloverova rytina, pořízená jako kresba snad za Komenského pobytu v Londýně a reprodukováná o deset let později. Často přetiskovaná reprodukce obrazu Juriaena Ovense z amsterodamského Říšského muzea se podle soudu tamních odborníků za autentický portrét Komenského považovat nemůže. A podobizna učence, reprodukováná ve Veškerých dílech didaktických, je stejně málo autentická – a to platí o většině výtvarných děl, která vznikla během posledních dvou století. Obraz, který podává televizní a literární tvorba, musí tedy být měřen a srovnáván s obrazem, který nám umožňuje vytvořit rozsáhlá literární pozůstalost. Její největší část je dnes chována v Praze, v dnešní Národní knihovně, ve Strahovské knihovně, a především v Knihovně pražského Národního muzea. Nejcennější písemnosti přišly z Lešna do Prahy díky J. E. Purkyňovi zhruba před půl druhým stoletím. Druhá část přišla do Muzea koncem minulého století z rodinného archivu Rottalů z Holešova, z pozůstalosti Mikuláše Drabíka. Tu zabavil předseda soudu, který ho v Prešpurku soudil, prostřednictvím tamního zámeckého preceptora, jenž nerozeznal všechny Drabíkovy rukopisy, takže jejich zlomky zůstaly v rodinném archivu, dnes v péči Moravského zemského archivu v Brně, a v Okresním archivu Kroměříž se sídlem v Holešově.

Prameny o původu Komenského a jeho rodině jsou dnes dílem v Zemském moravském archivu, dílem ve fondu Archivu města Uherského Brodu, v Okresním archivu v Uherském Hradišti aj. Drobné stopy najdeme ovšem také v Třebíči, Zábřehu a pravděpodobně ještě na řadě míst dalších. Zapomenout nesmíme ani na Přerov, kde se o komeniana dohadují Okresní archiv a Okresní vlastivědný ústav. Stopy Komenského najdeme i na Slovensku: ve Skalici, Martině, Bytči, Levoči a Prešově.

V zahraničí jsou dva významné ústavy, ochraňující Komenského písemnosti. Na prvním místě je to Archiwum Panstwowe v Poznani, fond Acta Braći czeskich. Pak je to sbírka tzv. Hartlib Papers, pozůstalost Samuela Hartliba, dlouholetého spolupracovníka a přítele Komenského. Je umístěna v Univerzitní knihovně v anglickém Sheffieldu. Je tak významná pro dějiny anglického myšlení, že je zpracována s mezinárodní účastí.¹⁰ Leccos obsahují fondy Městského archivu v Amsterdamu (AGA) a v Říšském archivu v Haagu (ARA). Ale drobnosti obsahuje i městský archiv v Deventeru a asi i jiné nizozemské archivy a knihovny. Bohužel jak rodinný archiv de Geerů, tak notářské archivy v Amsterdamu zatím odolávají úsilí badatelů. Podobně je tomu s archivy Oxenstiernů a s fondy Říšského archivu ve Stockholmu. Polské fondy byly, jak se zdá, zatím vyčerpány, ale ty, které jsou dnes na území Ukrajiny (archiv Radziwiłłů ve Lvově), nejsou dosud vytěženy. Přes všechny mezery v našem vědění musíme zdůraznit, že máme k životu a dílu Komenského víc pramenů, než pro většinu jeho proslulých současníků.

Komenský sám zdůrazňoval o sobě, že jeho úsilí směřující k nápravě lidstva se projevuje v teologii, politice a didaktice. Amedeo Molnár došel k závěru, že žádný z bohosloveckých směrů protestantského pravověří, ani reformovaný, z něhož jako český bratr vzešel svým akademickým školením, nehlásil se k němu bez velmi podstatných výhrad.¹¹ Uvidíme, proč tomu tak bylo. Jeho náboženské a politické usilování bylo namnoze totožné s jeho nejkonkrétnějším výrazem, především jasně vyjádřeným v *Nejnovější metodě jazyků*, tedy v pedagogice. Musíme se smířit s tím, že jeho činnost byla mnohostranná a jeden její proud nelze dělit od druhého. Musíme se také smířit s tím, že Komenský nebyl velebný kmet, nýbrž až do konce svého života člověk plný energie, plný vůle překonávat nejrůznější „labyrinty“, otřesy, zklamání, krize, a to způsobem velmi moderním – pracovní terapií. Najdeme u něj vnitřní protiklady, svědčící nejspíš o sanguinickém charakteru Učitele národů. To všechno nijak neusnadňuje úlohu toho, kdo chce jeho počínání vysvětlit a pochopit. Ale na druhé straně to znamená, že snaha dobrat se co nejlíže ke „skutečnému“ Komenskému je úkol užitečný, náročný, zajímavý a vzrušující.

KAPITOLA 1.

Léta dětství a růstu na půdě domova

Rod a rodina Jana, po otci Komenského

Na své mapě Moravy, vydané v roce 1627 v Amsterdamu, podal Komenský obraz své vlasti se síti hor a řek, „které jest poutníkům přecházeti nebo které se naskýtají očím“, i s desítkami měst, městeček, zámků a tvrzí. V dolní pravé čtvrtině mapy sleduje oko poutníka tok řeky Moravy, vroubený údolními luhy, míjející od rozsáhlé roviny Hané opevněná města: biskupskou Kroměříž, královské město Hradiště (Uherské), Ostroh, Veselí, Strážnici, Hodonín a na soutoku Moravy a Dyje pohraniční Břeclav. Na staré cestě, vedoucí od Hradiště kolem Olšavy a rozsáhlých vinic, vidíme další opevněné město, Uherský Brod, městečko Nivnici, Bánov a Bojkovice, tvrz Světlov a tam, kde se kresba pohraničních hor rozestupuje, vesnici s tvrzí, nazvanou Komňa.¹

To je vesnice, ze které vyšli předkové Jana Amose Komenského. Všimněme si, jak tento rod původem z Komně zakotvil v Uherském Brodě, městě, s nímž je mládí Jana Amose nerozlučně spjato.

V Komně v druhé polovině 16. století držel zákupní usedlost Staněk, syn fojta Segeše. Jeho mladší bratr Martin, podle vsi, ze které pocházel, nazývaný Komenský, byl od počátku 70. let usazen ve městě Brodě. Komňa ležela na panství světlovském, které náleželo v době, kdy tam žili Janovi příbuzní a kdy se on sám narodil, členům šlechtické rodiny Tetourů z Tetova. Tetoury, jak se zdá, vystřídal Jan Kropáč z Nevědomí, pán sice „novoštitný“, do panského stavu nedávno povýšený, ale zato velmi bohatý, spřízněný s mocnou rodinou pánů z Kunovic, držitelů Uherského Brodu. Jeho dcera a dědička, Anna, se provdala za svého příbuzného Jana z Kunovic, syna Jetřichova, pána na Brodě.

Na deset let bylo pak panství světlovské a s ním i Komňa majetkem Jana Jetřicha z Kunovic. Tomu patřilo roku 1609 také panství ostrožské, na němž leželo městečko Nivnice. V prvním desetiletí 17. věku byl tedy Jan Jetřich z Kunovic pánem tří panství, na nichž žili Janovi příbuzní, světlovského, kde ležela Komňa a odkud Komenští přešli do Brodu, dále panství brodského, kde žil Martin s rodinou, a panství ostrožského, kde ležela Nivnice.

Podle souhlasného svědectví se Jan narodil 28. března 1592 jako syn zmíněného Martina Komenského, jenž byl měšťanem brodským, majitelem domu na rynku a dvou domů na předměstí a členem nákladnického cechu pivovarníků. Zemřel někdy roku 1604. Téhož roku zemřela i jeho manželka Anna. Zůstali po nich sirotci – vedle Jana dcerky Markéta, provdaná později za Pavla Boskovského, a starší nejmenovaná, provdaná za Urbana Strumenského.

Ale tu se naskýtá otázka; narodil se Jan v Brodě nebo se tam jeho rodiče teprve po Janově narození přestěhovali² – a dále – jmenovala se jeho rodina vždy Komenská, nebo mohla vlastnit jiné jméno – jak bývalo zvykem – například Segešů? Zamysleme se důkladně nad těmito eventualitami.³

Pro tři místa, která přicházejí v úvahu jako možná místa narození Janova,⁴ totiž Komňa, Nivnice a Uherský Brod, nemáme dochovány matriky, ale dochovaly se urbáře pro panství ostrožské (1598), brodské⁵ a světlovské. Jestliže ovšem neexistují matriky, vyplývá z toho, že v této oblasti nemůžeme počítat s tím, že by jednotlivé rodiny měly stálá příjmení. Přesvědčivě to ukazuje například rozbor struktury obyvatelstva nedalekého městečka Zlína, které má zachovány městské knihy od roku 1555 a kde takový rozbor prokázal, že fluktuace obyvatelstva na předbělohorské Moravě byla velmi značná a že téměř polovina rodin měla příjmení několik. Poměrně nejstálejší byla příjmení z přezdivek, dále příjmení odvozená ode jmen osobních, pak podle původu a konečně podle zaměstnání. Přitom je ovšem nutno uvážit, že tato fluktuace příjmení se řídila jistými pravidly a byla úměrně závislá na velikosti lokality, respektive počtu jejího obyvatelstva.⁶

Omezíme-li se na základní dokumentaci, máme pro naše čtyři eventualy asi tyto prameny: základním pramenem pro analýzu struktury obyvatelstva jsou „Registra purkrechťovů dědiny Kuomně, založená za držení mocného pána Jana Jetřicha z Kunovic na Hranicích a Novém Světlově ode mne Jaroslava Saka z Bohuňovic, ty časy ouředníka na zámku Novém Světlově léta 1594“,⁷ k nimž mohou přistoupit některé listiny chované v Bojkovicích a použité bývalým archivářem Aloisem Jaškem.⁸ Pro Uherský Brod se zachovala řada městských knih, byť i ne v takové úplnosti jako například ve Zlíně. Jsou to Registra purkrechťovní předměstská (od 1572),⁹ Horenská registra od 1575,¹⁰ Registra cechu nákladnického (od 1578),¹¹ Purkrechťovní kniha města Brodu Uherského (1586–1637),¹² Odevzdávky rolní (od 1596).¹³

Poněvadž panství brodské, světlovské i ostrožské patřilo téže vrchnosti, otec Janův při svém stěhování z Komně do Nivnice či do Brodu nepotřeboval žádný výhost.

Zda výhostní list potřeboval první známý „fojt komňanský“, který se jménem Segeš vystupuje jako svědek r. 1543 při jednání na radnici v Bojkovi-

cích, je sporné.¹⁴ Tehdy držel Světlov Burian z Vlčnova, který měl statky na obou stranách Bílých Karpat, pletl se do politiky v Uhrách, které byly nadto ohroženy tureckým nástupem. Lze předpokládat, že z uherských statků na moravské statky téže vrchnosti nebyla cesta příliš obtížná. Komňanští fojtové, Segešové, se ani nemuseli nazývat v Uhrách podle maďarského *szégés* Hřebíkáři, nebo Naježení, ale jejich příjmení mohlo být stejně dobře odvozeno od maďarského slovesa *szegézödni* – zavázat se smlouvou, nebo *szókésni* – utéci, uskočiti. O čtyři roky později, když Komňa dostala od Buriana z Vlčnova jisté svobody, byl Jan Sekeš, fojt, jmenován mezi předními žadatelci.¹⁵ Že se jeho nástupce, fojt Staník, v letech 1591–1604 nikde neuvádí pod jiným jménem, je docela pochopitelné, protože staršímu příjmení domácí lidé nerozuměli a hodnost fojta jej náležitě odlišovala od ostatních obyvatel vesnice.

Proto také roku 1594, kdy byla zakládána Registra purkrechťovní, je na prvním místě uveden „grunt Staňka fojta s lánem poli“,¹⁶ který ovšem má své zápisy teprve od roku 1604, kdy již Staněk zemřel a grunt převzali jeho synové Adam a Vašek. Tehdy měl cenu 500 zl., ale složeno bylo jen 70 zl., mělo se splácet po 8 zl. ročního platu.¹⁷

Na 160 fóliích Register purkrechťovních bylo zapsáno asi 60 usedlostí. Vedle fojtství ještě čtyři grunty, obyčejně s půllánem, patřily také potomkům fojta Staňka.

Zvláštní pozornosti zasluhuje ještě „grunt Adama Janova s poluláním pole“ (f. 28–28 v), který obsahuje záznamy hlásící se do let 1592 (záznam byl přenesen do nových register odjinud až roku 1644). Vedle nám už známých fojtů se zde objevují mezi těmi, jimž jsou placeny peníze, Martin Vicenců, Vašek Milošů, roku 1603 se však platí „Martinovi Komenskému do Brodu“, přičemž rukou písaře z roku 1605 je připsáno „Kozákovi“ (f. 280). Také roku 1604 se platí „Martinovi Komenskému“, roku 1605, „Kozákovi do Nivnice“, roku 1606 je zápis porušen, ale mohl by být čten „položil 3 zlaté, dány Urbanovi do Brodu...“ Roku 1609 se jenom anonymně konstatuje, když Adam Janový grunt prodal, že „na tomto gruntě náleží prvnějším sirotkům na doplacení 7 zl. 10 gr.“

Martin Komenský, se kterým se zde setkáváme, se jinak v registrech jménem neobjevuje, ani jako Komenský, ani jako Kozák. Jména spřízněných rodin jej však uvádějí v souvislost s rozvětveným příbuzenstvem fojta Staňka, jehož bratr Martin byl na prvním místě věřitelů roku 1604, když bratrův fojtský grunt přejímal Martinův synovec Adam. Oba mají toho společného víc; Martin Komenský se objevuje jménem v letech 1603–1604, poté se peníze platí do Nivnice a snad do Brodu – v tom případě Urbanovi Strumenskému, jenž byl zetěm Martina Komenského.¹⁸ Martin Komenský měl dcerku Lídu

a Zuzanu právě tak jako bratr Staněk; oba měli také dcery Kateřiny. Z fojstství on sám žádné peníze brát nemohl, protože roku 1604 zemřel, mezi zápisem v Registrech purkrechtových a placením za rok 1605, kdy „roční peníze“ ve výši 8 zlatých byly „dány z dluhu“. Roku 1606 se zápis opakuje s udáním místa – „do Nivnice“. Roku 1607 „roční peníze 8 zl., dány sirotku na učení Janovi“, roku 1608 „na sirotka, který se učí“. Tehdy z 50 zl. Martinova podíl dostal jeho dědic, „sirotek Jan“, který se učí, tj. chodí do školy, vyplaceno 32 zl. Pak byl (1607) vyplacen podíl syna Jury, Adamova nevlastní matka Kateřina byla vyplacena v letech 1611–1614, sestra Kateřina roku 1614, Marek (Martin), Zuzana a Lída byli poukázáni na matčino věno, Vašek byl vyplacen asi jinak, zbyli tedy jako věřitelé opravdu jenom nevlastní sirotci a židovští lichváři z Brodu.¹⁹ Lze tedy předpokládat, že Martin, bratr fojta Staňka a pravděpodobně syn nebo vnuk fojta Jana Segeše, byl nazýván Komenským, protože se vystěhoval do prostředí, kde příjmení Fojtů neodpovídalo již skutečnosti, označení podle místa, odkud přišel (Komenský), jej dostatečně identifikovalo.

Tak tomu mohlo být v Brodě i v Nivnici. V Brodě se ostatně příjmení Segeš i Komenský (Koměnský, Komňanský apod.) vyskytovalo v druhé polovině 16. století dosti často. Martina Segeše bohužel často fixovat nemůžeme, Mikuláš Komenský (též Trebinský) je uváděn jako majitel vinohradů v letech 1575–1586.²⁰ Martin Komenský se objevuje v Horenských registrech roku 1598 v rozepři mezi Mikulášem Neděľů a bratřími, kteří za něj staví rukojmí.²¹

Roku 1602 odevzdal Jonáš, mlynář z Hradčovic, kus pole Martinovi Komnienskému, na přelomu let 1602–1603 byl Martin Komenský přijat do cechu nákladnického a zaplatil 2 zl. přípovědi.²² Roku 1603 Martin Komnienský koupil dvůr v Neradicích za hotových 120 zl., což už byly velké peníze, ale to je poslední záznam o něm.²³ Téhož roku je jmenována „role v Šumickém poli“, ležící „podle Komianskýho“, ale téhož roku odprodává jeho zeť Jan Urban Strumenský jménem své švagrové Margarety Komnianské tuto roli Adamovi Majkovi.²⁴ Role „Komnianská“ nad cestou do Prakšic je připomínána roku 1605, dvůr v Neradicích byl však požárem – spálenišťem, které asi držel Jan Urban Strumenský. Ten k němu roku 1609 přikupoval zahradu.²⁵ Nebožtíkovi Martinovi Komenskému patřily asi nějaké peníze na domě na Dolním rynku na rohu a proti rathauzu, ale konkrétního o tom nevíme nic.²⁶ 18. prosince 1619 se poprvé a naposledy objevuje v městských knihách bratr Amos, švagr Urbana Strumenského a Pavla Boskovského. Nebyl v Brodě, ale Strumenský v jeho zastoupení prodal Bozkovskému, manželovi jeho sestry Margarety, čtvrt újezdu pod Lysou horou s loukou za Havřicemi. Ale tehdy už bratr Jan Amos, správce bratrského sboru

ve Fulneku, vystupuje v Přerově, Třebíči a pod tímž jménem jej jako Jana Amose Nivnického známe ze studií a z prvních tištěných i rukopisných prací. Mezi rodinou Segešů, Fojtů, Staňků, Komenských můžeme udělat opravdové rovnítko. Jan Amos Komenský si byl těchto souvislostí vědom a evokovaly se mu, když přes časovou a prostorovou vzdálenost vzpomínal na vlast. Že by se byl dovolával uherského či snad dokonce maďarského původu rodiny, je pochybné, protože si ničeho podobného jistě nebyl vědom. Vím ostatně, že i za pobytu v Blatném Potoku (Sárospatak) se maďarsky naučil velice málo, a jestliže se označením „Hunnobrodensis“ jistě snažil přiblížit původní vlast posluchačům, nikde není v jeho díle ani náznak toho, že by se byl označoval za „Uhra“.

Od r. 1490 měly české země stejného panovníka s Uhrami, Morava a Slezsko s Lužicí patřily Matyášovi Korvínovi ještě o 15 let déle, na území dnešního Slovenska vlastnili statky šlechtici, kteří měli zároveň statky i na Moravě. To byl případ panství Světlov, v němž ležela Komňa. Je tudíž možné, že Segešové přišli na východní Moravu odněkud od Nitry, kde měli statky Tetourové z Tetova. Komenský sám se o uherském původu rodiny nezmiňoval. Je těžko vysvětlitelné, co by si Tetourové počali v Komni s fojtem, který by se nedomluvil s obyvateli vesnice.

Zbývá ještě otázka, kdy a proč se Komenský vrátil k příjmení svého otce. Stalo se tak zjevně během 20. let 17. století, a to nejdříve u latinských spisů (Mapa Moravy v dedikaci aj.). Prosté označení Jan Amos nedostačovalo mladému mysliteli a literátovi již dříve a praxe mu asi ukázala, že ani Nivnicenus ani Nivanus není dost vhodné označení. Komenský, Comenius, to bylo opravdu příjmení zvučné, nezvyklé a poutající pozornost. S tímto jménem prorazil pak z Lešna do zemí západní Evropy a tomuto jménu zůstal věren a s ním je – což je nakonec to nejdůležitější – svým životem a dílem spojen. Jistě, na Moravě i jinde žili lidé téhož jména, ale nemáme dokladů, že by se bylo udrželo, ostatně jako jméno Segešů, kdekoliv přes 17. století. Z jeho vlastních příbuzných je nosil jenom jako první jeho otec Martin, Jan Amos sám a s jeho synem Danielem jméno skončilo.

Zdrželi jsme se poněkud déle u jména Jana Amose Komenského, abychom naznačili, že Komenského rod pocházel z Komně. Jeho původ tedy známe; podle uvedených dokladů, méně bezpečně víme, zda Janovým rodištěm je Uherský Brod či sousední Nivnice.

Není však pochyb, že Jan Amos Komenský, narozený 28. března 1592 jako syn Martina Komenského, své rané mládí prožil v Uherském Brodě, čili v Brodě nabyt i svého vzdělání, které tak hluboce domyslel ve svém pozdějším životě. A právě Brod to byl, který jej doprovázel ve vzpomínkách i v daleké cizině, až do posledních okamžiků jeho života.

Komenští v Brodě patřili k zámožným rodinám; náležely jim polnosti i vinice a byli sloupy jednoty bratrské, která měla své sbory i v blízkých Bojkovicích a Záhorovicích. V okolí Brodu se narodil kdysi bratr Amos, jeden z předáků „menší stránky“, radikální menšiny, která chtěla Jednotu jako sektu „vyvolených“ držet stranou světských věcí. Na počátku 17. století byla menší stránka již zapomenuta a Jan dostal druhé jméno spíš podle předpokládaných vlastností (hebrejsky: přinesený Bohem) než jako upomínku na dávného souvěrce a rodáka. Jednota byla v době jeho mládí drobnou církví, jejíž vliv byl ovšem daleko větší, než by naznačoval počet jejích členů.

V roce 1604 zemřel otec Jana Amose a brzy nato také jeho matka Anna. Jan Amos osiřel. Smrt obou rodičů způsobila jeho odchod z Uherského Brodu do Strážnice, kde se jej ujala teta. Další jeho osudy se vytvářely tak, že po rušných cestách po Moravě a později i po Evropě posledních 14 let svého života pracoval v cizím chladném Amsterdamu, kde zemřel 15. listopadu 1670 a poté byl pochován v Naardenu. Ale ani v cizině na Brod nezapomněl: věnoval mu své myšlenky, svá díla, ale také jej pěkně vykreslil na vzácné mapě Moravy.

Jak vypadalo duchovní prostředí města v době, kdy v něm nabýval Komenšský základy svého vzdělání? Je přirozené, že brodští bratři od svého vzniku v roce 1470 museli mnohdy prožívat i období bouřlivých chvil. Tak v roce 1563 se dostali do neznámého sporu s olomouckým biskupem Markem Khuenem, který žádal Jetřicha z Kunovic, aby postavil před zemský soud „Cedrona z Brodu na domě bratrském“.²⁷ Běží zřejmě o Pavla Cedrona, který po působení v Třebíči zemřel v roce 1585 ve Strážnici.²⁸

Bratrské símě bylo velmi silné a nebylo zlikvidováno hned po Bílé Hoře. Vždyť ještě v roce 1633 se v okolí Brodu zdržovali nekatoličtí predikanti a z 30. prosince 1642 se zachovala stížnost, že Kounicové dali pohřbít jednoho ze svých služebných „in synagoga pytiharditarum“.²⁹

V druhé polovině 16. století nesmírný význam pro město měla také novoutrakvistická strana. Novoutrakvističtí kněží na panstvích Jetřichových a na některých okolních panstvích byli podřízeni uherskobrodskému faráři, který jako děkan měl nejrozsáhlejší pravomoc na Moravě, neboť on vlastně byl jejich jediným a nejvyšším nadřízeným. V roce 1583 předložil Pavel Presius ke schválení nový církevní řád pro panství brodské a ostrožské, podepsaný faráři z 22 okolních obcí. Pražská konzistoř totiž zde nebyla respektována a olomoucký biskup do zdejších záležitostí nezasahoval. A proto již dříve, v roce 1566, se na brodském děkanství sepsala a na synodě v Prostějově byla kněžstvem schválena konfese o 16 člancích, která byla nejstarším církevním řádem novoutrakvistického moravského kněžstva. V r. 1574 se stal brodským děkanem kněz Benedikt Měřinský. V r. 1581 byl dosazen za církevního

správce do města doktor Pavel Presius, profesor pražské univerzity, který slyšel hlubokou učeností a znalostí Písma a který byl znám jako autor „České“ konfese z r. 1575. Ten držel skutečnou konzistorní vládu nad celým krajem ve svých rukou, neb se nazýval i biskupem, a vykonával dokonce i v Brodě kněžská svěcení.

Jmenování duchovní správcové novoutrakvističtí sídlili u farního kostela, který v té době doznal podstatné stavební úpravy.

Zásluhou novoutrakvistů vynikla dobrou organizací a zlepšenou výukou městská škola, která byla přeložena od dolního kostela do ulice nad klášterem a byla obsazována znamenitými učiteli. Tu například působili Daniel Dvorský, Martin Malobický, Slovák Benedikt Vavřinec Nedožerský z Nedožer, pozdější profesor pražské univerzity, výtečný matematik, který také sepsal gramatiku českého jazyka, Jan Sudlicius Miličinský a mnozí jiní. Mezi žáky, které přivábila proslulost uherskobrodské školy patřici k vyšším školám, neboť poskytovala vzdělání dávající přípravu ke studiu na univerzitě, byl v letech 1621–1626 Václav František Kocmánek, zv. Kocmanecius, který později přestoupil ke katolictví. Od roku 1644 řídil latinský kůr u Sv. Jindřicha v Praze a v roce 1650 se stal rektorem při chrámu sv. Štěpána v Praze, zemřel v roce 1679.³⁰

Jak vyplývá z městských knih a ze zápisů vzdělaného měšťana Jiřího Bartoška,³¹ město i nadále těžilo ze své výhodné polohy a bylo stále střediskem obchodu mezi českými a uherskými městy. Ani velká neúroda a po ní následující nebyvalá dražota v roce 1600 nezastavily rozvoj města. Bolestné intermezzo přinesly až vpády bockajovských vojsk.

Počátkem května roku 1605 zašlehl přes uherskou hranici plamen občanské války. Po několika částečných úspěších, jež cisařská vojska na začátku 17. století získala ve válce proti Turkům, přišla dvorská strana na to, že by soldatesky bylo možno použít také k upevnění habsburské moci proti uherské šlechtě i k prosazení převahy katolické církve. Proti Habsburkům však povstala část sedmihradské a pak i uherské šlechty, jejímž uznávaným vůdcem byl Štěpán Bocskai. Za ním šli i pastevečtí hajduci z pohraničních oblastí kolem Tisy. Přidal se k němu i ne jeden obyvatel slovenské Horní země. Bocskaiova vojska se na jaře 1605 dostala až do samého pohraničí Moravy a starohrozenkovským i straňanským průsmem pronikla na Moravu přes Uherský Brod, neboť byla naděje, že i Morava se postaví na Bocskaiovu stranu. Leč Bocskai na Moravě volil nesprávnou taktiku; chtěl totiž pleněním a zhoubnými nájezdy donutit moravské stavy ke spojenectví.

Již v květnu plenili Uherský Brod a zničili tam mimo jiné i dvůr, který Jan Komenský zdědil na brodském předměstí a který po několik let ležel jako „požár“ v sutinách; o strašném počínání svědčí i Letochova zpráva, že

Bocskai „pálil, plundroval a hubil, kde co dostati mohl, takže také k Brodu s nástrojemi vojenskými, kusy, žebříky --- přitřhl. V poli nad Bajovcem stala se velká bitka --- zůstalo z nepřátelské strany Uhrů a barbarského lidu na 12 tisíc...“³² Tímto počínáním Bocskai budil proti sobě jen odpor, takže posléze byl nucen uzavřít vídeňský mír (23. října 1606).
28. září 1611 se stal majitelem uherskobrodského dominia, a tím i Uherského Brodu, Oldřich z Kounic. Formálně se prodej uskutečnil teprve 13. ledna 1613, kdy byla vyhotovena trhová smlouva, která také byla vložena do zemských desek; tím nabyta koupě právoplatnosti.³³
Oldřich z Kounic si byl vědom, že proti němu stojí v Uherském Brodě nepřátelská strana, vedená jistým Lanškrounským³⁴; usiloval proto o zlepšení svého vztahu k městu a kvůli získání sympatií stvrdil listinou vydanou 1. května na Slavkově všechna městská privilegia a jako stoupenec bratří stvrdil náboženskou svobodu pro evangelíky i Jednotu. Ve sporu o zakupování městských domů příslušníky zchudlé šlechty se postavil na stranu města, když nařídil, že držitelé městských domů, byť i byli šlechtického rodu, jsou povinni plnit všechny povinnosti jako ostatní měšťané a že při tom nesmějí zasahovat do městské správy ani do městských živností, ba ani jinak působit na život města.³⁵

Avšak v zápase, který rozdělil stavovskou společnost Moravy na dva tábo-ry, nezůstal ani „obecný lid“ stranou. Boj o hmotné cíle byl propleten s náboženskými konflikty, jak zdůrazňoval již Antonín Gindely.

Bohaté měšťanstvo – tehdejší buržoazie – se hlásilo k protestantismu a částečně ke katolictví a utrakvismu. Členy Jednoty byli převážně „drobní lidé“, měšťtí řemeslníci, méně už poddaní – rolníci; opakuje se tento moment jak v Brodě, tak i jinde, že k Jednotě tíhli lidé, kteří patřili většinou k oněm středním vrstvám, které v soudobé západní Evropě byly v době počátků kapitalistického podnikání zárodkem buržoazie a obyčejně se hlásily ke katolicismu.

V jihovýchodní části města nad střechami domů čněla věž Sboru, ukončená ozubím. Svou výstavbou provedenou v letech 1548–1560 náležel Sbor k nejlepším stavbám ve městě; věž dokončil Mikuláš Lorek. Kolem dokola Sboru byl hřbitov, kde byli pochováni příslušníci bratrské církve z okolních ulic. Na rohu dnešní Nerudovy ulice stál přízemní dům Jana Burše (čp. 20), poněkud do ulice posunutý. Byl to dům právovárečný. V několika letech přešel do rukou Martina Komenského, otce Jana; po smrti otcově vlastnila krátce dům matka Janova, Anna Komenská. Jan se tu nenarodil, avšak strávil v tomto domě své mládí. Odtud z okna vyhlížel jako malý chlapec na radnici a na celé město.

Úvahy o dětství Jana Komenského

Historické prameny o kořenech rodu Komenského nám říkají leccos o vnějších osudech. Nedochovaly se ovšem tak bohatě, aby osvětlily všechno, co bychom potřebovali vědět. Ale víme dost, abychom dětství Jana, syna Marti-Komní, odkud rodina pocházela, Nivnici, ke které se Komenský tak výmluvně přihlásil asi 31. března 1670 v dedikaci k zamýšlené Všenápravě vlasti (*Clamores Eliae*), a Brodem, kde vyrostl a kde žila jeho rodina až do osudného roku 1604. Jestliže se však chceme pokusit o zodpovězení otázky, v jakém rodinném prostředí žil, jaké bylo jeho dětství, tam narážíme na velké obtíže.¹

Je nápadné, že Komenský se o svém dětství a o své rodině vyjadřoval málokdy. Nejspíš ještě o svém otci Martinovi Komenském, ale ve stáří si už nepamatoval rok jeho smrti. Vzpomněl ho, že s ním byl na pohřbu Jana Ferndorfera, fojta v městečku Bánově, že se jeho otec účastnil turecké války a „při bitvě u Lučence a Hladíka“ měl „předzvěsti nebo předtuchy“. A pak už slyšíme jenom o tom, že po něm se jmenuje Komenský a že byl pochován na bratrském hřbitově v Uherském Brodě „uprostřed při kaplici“, tedy na významném místě. Do Bánova šel syn s otcem zjevně pěšky, jak se slušelo na měšťana a jakkoliv významného člena bratrské obce. Na bojiště proti Turkům se dostal Martin Komenský nejpravděpodobněji jako doprovod některého ze Žerotínů nebo pánů z Kunovic, a to po roce 1592, kdy otevřená válka vypukla a kdy na ochranu středoslovenských horních měst byla vypravěna zemská hotovost, lépe řečeno její část. O vztahu k otci a o jeho povaze se moc nedovíme.

Ještě nápadnější je, jak málo se od Jana samého dovíme o matce a sestřích. Víme o nich vlastně jenom to, že dvě sestry byly s matkou Annou pohřbeny vedle otce na bratrském hřbitově. Jeho dvě starší sestry, provdané za brodské měšťany, jsou uváděny obyčejně se svými manžely, když šlo o majetkové převody. Jak znělo matčino příjmení před sňatkem s Martinem Komenským, bohužel také nevíme.

Záznam o úmrtí rodičů, kteří zemřeli tak brzy po sobě, že můžeme předpokládat, že padli za oběť epidemii, napsal Komenský v únoru roku 1670 „paměť rodičův svých sobě připomínaje“, ale „milá matka má“, jest „Vlast, země moravská“. Od rodiny, základní jednotky společnosti, přešel Komenský na konci života rovnou k projevu územního vlastenectví – vždyť opětovně o sobě psal, že je Moravan původem, Čech jazykem a teolog povoláním. Moravanství a češství nestojí proti sobě, Morava je rodná země, čeština, jazyk země České koruny, je přirozeným jazykem Moravanů². Mezi obojím je náležitost k jednotě bratrské. Na sklonku života se Komenskému zdá, že

Jednota splynula zpět s církví „husitskou“. Bude zajímavé hledat cestu, která k tomu vedla.³

Z příbuzenstva jmenuje pak Komenský jenom sestru svého otce, Zuzanu Nohálovou, která se ho ujala po smrti rodičů. Proč to neudělaly jeho sestry? Byly dosud příliš mladé nebo jejich manželé nebyli ochotni přijmout na sebe nějaký další závazek? Pokud víme, o rodinný majetek měli zájem daleko větší než o dvanáctiletého „sirotka Jana“. V té době už musel chodit do školy – nejspíše do bratrské školy v Brodě, o níž se však, pokud víme, nikde výslovně nezmiňuje. Městská škola brodská měla nepochybně vyšší úroveň, ale do ní zjevně nechodil. A pak přišel rok 1605, Strážnice byla vypálena a vyloupena oddíly Štěpána Bocskaie, posílenými oddíly tureckých a tatarských spojenců. Podruhé se Komenští střetávají s tureckým nebezpečím. Dům tety Zuzany lehl popelem a sirotek Jan odchází ze Strážnice i ze školy, z níž si nejspíše zapamatoval, že se tam seznámil s Mikulášem Drábíkem, synem strážnického měšťana, o pět let starším. Měl tento věkový rozdíl vliv na pozdější neochvějnou náklonnost mladšího Jana k staršímu Mikulášovi?

Ani tentokrát nepřechází však Jan do Brodu, nýbrž k poručníkům v Nivnici. Je nasnadě domněnka, že z Nivnice pocházela jeho matka, že tam měla příbuzné. Narodil se Jan v Nivnici proto, že v době otcovy nepřítomnosti pobývala u nich? Netýkala se předzvěst, kterou měl otec Martin na vzdáleném bojišti proti Turkům někde na jihu dnešního Slovenska, právě synova narození?

Jestliže Komenský o svém dětství a rodině sám přímo nepíše, co nám o něm poví jeho literární tvorba? Pořekadla, úsloví, přísloví podrobil při jejich edici analýze F. Svejkovský. Zjistil však, že jsou zcela neutrální povahy, většinou že pocházejí z obecné pokladnice humanistické vzdělanosti, jak byla Komenskému přístupná, tedy především z českých překladů latinských děl. O osobě vydavatele a sběratele nepoví nám nic. Snad tedy jedna z jeho nejcitovějších prací, jeho *Informatorium školy mateřské*? To se nám naštěstí dochovalo v originálním rukopise.⁴ Text nepsal Komenský sám, zjevně práci většinou diktoval písaři, který psal čitelnějším písmem, než bylo drobné, úhledné, ale někdy až filigránské písmo člověka, který hledí psací materiál využít co nejvíc. Komenský však text přečetl, opravil, někdy doplnil v margináliích nebo i přímo v textu a doplnil jej závěrečnou kapitolkou o tom, jak mají být děti předškolního věku vedeny k náboženství. V podstatě je to úvod do křesťanské morálky, psaný tak „ekumenicky“, že roku 1857 vydavatel Antonín Gindely mohl poukázat na to, že je to text i pro děti katolických rodičů zcela nezávadný, ba prospěšný. Tradičně se klade vznik textu do doby kolem roku 1639 (tehdy vyšla německá verze). Ale je pravděpodobné, že česká, původní verze vznikla dřív; na jednom místě textu uvádí autor, jaká říkadla užívají při výchově dětí moravské chůvy. Teprve při konečné úpravě připsal Komenský,

jaká říkadla užívají chůvy české. *Informatorium* školy mateřské je jediná práce Komenského, ve které žena hraje ve výchově hlavní úlohu – je to však spíše chůva nežli matka. Vycházel tady z vlastní zkušenosti? Je otázkou, zda návodů pro preceptory, čili domácí učitele, o němž víme, že jej chtěl napsat, jistě také podle vlastních zkušeností, ale k jehož sepsání se nedostal. O právu vzdělávání dívek mu šlo. Když mluví o žácích, mluví o pacholátech, tedy sotva šlo o víc než o základní výuku čtení, psaní, trochu počtů a zpěv nábožných písní.

Co si tedy chlapec Jan mohl odnést z brodské a strážnické bratrské školy?⁵ Sotva víc, než jsme právě vypočetli. Naučil se psát; jeho rukopis si do pozdního stáří zachoval rysy prozrazující vnitřní kázeň pisatelovu. Psal česky, ale jazyk, který se mohl po dvou stoletích stát vzorem spisovné češtiny. Ale o jazykovém prostředí, ve kterém vyrůstal, víme dosud přes snahy našich dialektologů málo, izoglosy oddělující západní hranici moravskoslovenského (východomoravského) dialektu vznikly až po velkém etnickém přesunu obyvatelstva Moravy z východu na západ – v tom smyslu Komenský nebyl Moravský Slovák. Ve srovnání s jazykem, kterým se psaly zápisy do městských a podobných úředních knih, můžeme konstatovat, že se od jeho raných prací valně neliší. Jazyk, v němž byla sepsána anonymní *Lamentace země Moravské*, popisující katastrofu roku 1605, a jazyk prvních dvou dílů Komenského dialogu *Rozumu a Víry o katastrofě pobělohorské* v jeho *Truchlivém*, jsou si velmi podobné. Musíme ovšem pokorně doznat, že Komenský sám psal málo a že rukopisy jeho prací jsou až na vzácné výjimky soudobými nebo pozdějšími opisy. Když k tomu připojíme skutečnost, že knihtiskaři, většinou pro Komenského pracující v cizině, nebyli vždycky vybaveni diakritickými znaménky, pochopíme, proč zejména délky samohlásek jsou rozkolísané.

Naskýtá se ovšem otázka, proč rodiče a později poručníci neposílali Jana do městské školy brodské, kde by se byl mohl naučit latině, dosud „lingua franca“ evropské inteligence. Byl jediný syn, bylo tedy logické, že po smrti rodičů převezme otcovu živnost a vyplatí sestry. Na to stačila docela dobře i škola bratrská, zejména pro chápavého chlapce s citlivým vztahem k přírodě. Tím si snad vysvětlíme, proč ve spisku *O sirobě*, určené ovšem lidem osiřelým, píše Komenský o ztrátě rodičů podivně střízlivě a vyzdvihuje záporné i údajné kladné důsledky siroby. Dva roky se tedy Komenský podle vlastního svědectví toho i onoho chytal, až roku 1608 padlo rozhodnutí, že

sirotek Jan půjde na studia na bratrskou školu do Přerova. Co asi přivedilo tuto změnu? Pravděpodobně došlo k dohodě s příbuznými v Brodě, k rozdělení majetku, když část pozemků a vinice u Blatnice, jakož i část platu z fojtského gruntu v Komni věnována sirotku Janovi „na učení“. Komenský sám této změně blahověl – roku 1608 opravdu došlo k rozhodnému obratu v jeho životě. Ztracené roky musel ovšem na přerovské škole, na kterou přišel šestnáctiletý, tedy ve věku, kdy ji jiní žáci už opouštěli, dohnat s největším napětím sil. Ale první „labyrint“ v jeho životě, trvající po léta 1604–1608, byl překonán – zejména díky neklamné léčbě pracovní terapií.

Na školách doma i v cizině

Roku 1608 opustil sirotek Jan Komenský, pokud víme, poprvé svoji užší vlast, dnešní jihovýchodní Moravu, které se říkalo Hradištský kraj. To byla oblast vinic. Přerov na Hané, kam se ubíral, byla oblast, kde se dařilo pšenici a ječmenu. Morava nebyla největší zemí českého předbělohorského státu – České koruny. Od r. 1526 byl českým králem Habsburk, na Moravě nosící titul markraběte. Nejdůležitější zemí byly ovšem Čechy, pak následovalo Slezsko (hranice s ním nebyly ještě tehdy ujasněné), Morava a nakonec obojí Lužice. Morava měla svůj stavovský sněm, scházející se dvakrát do roka, jednou v Brně, jednou v Olomouci. Na Moravě neproběhla husitská revoluce tak bouřlivě jako v Čechách, ale Jan Hus i tam měl své příznivce – jeden z nich, Jindřich Kravař, ho doprovázel do Kostnice; a pak se vydal na Pyrenejský poloostrov, až nakonec jako věrný poddaný krále Zikmunda padl v bitvě pod Vyšehradem. Ale jiný Kravař byl dvacet let po smrti mistrově upálen jako kacíř na ulici skotského městečka St. Andrews. Morava byla podivná země – její velmožové z tradice věřili Habsburkům víc než českým pánům spolubratrům, jako například po prvním českém stavovském povstání v polovině 16. věku. Ale zároveň, ať byli katolíci nebo podobojí (a v zemi jich bylo mezi šlechtou snad ještě víc než v Čechách), přísahali na právo věřit v Boha podle svého, protože víra je dar od Boha a komu jí není dáno, ten ji od lidí nezíská.¹

Hlava církve katolické na Moravě biskup olomoucký své statky neztratil, byl největším majitelem půdy, měl titul říšského knížete, patřila mu značná část východní Moravy a v Kroměříži měl dokonce vlastní manský soud. Biskupové byli různých povah a schopností, obyčejně z nejvyšších rodů – vystřídal se tak Thurzové, Pavlovští, dokonce se tu objevuje i jméno rodu Borgia, který tu fakticky ale nebyl. Když do Přerova přišel sirotek Jan, byl biskupem madridský rodák, kardinál František Dietrichstein, jehož otec

Adam byl důležitou spojkou mezi českorakouskou a španělskou větví Habsburků – a matka byla z aragonského rodu Cardonů. Adam získal Mikulov, František byl knihomil, který se za studii v Římě nadchl pro mediteránní, italsko-španělskou kulturu, na dvoře měl španělského básníka, Sevillana Salinase, a byl asi prvním čtenářem Cervantesova Dona Quijota. S češtinou měl potíže, ale časem ji zvládl natolik, že mohl opravovat koncepty svého českého písaře. O španělském králi říkal, že je to „naš král“, a byl považován za sloup „španělské strany“ na dvoře.² Španělů na Moravě moc nebylo; Vratislav z Pernštejna a jeho španělská manželka prodávali jedno moravské panství za druhým a přestěhovali se na Litomyšl. Jejich příbuzní, členové rodiny Manrique de Lara, od nich dočasně získali Tovačov, ale dlouho v zemi nevydrželi. Římská, tj. katolická strana byla na Moravě ještě slabší než v Čechách, a každý příchozí do země byl vítán, byl-li katolického bratrské, popř. z bývalých žáků jejich školy v Ivančicích, byli to bratři Liechtensteinové, usazení na Moravě od doby Přemysla II. Otakara, kteří nabyli na významu, když vyženili obrovské statky s věnem dědiček rodu pánů z Boskovic.³

Ale na boskovickém zámku našla útulek knihovna ženevského Theodora Bézy u pánů ze Zástřizel, na rosickém zámku měli Žerotinové galerii vládců Francie a kalvínských teologů. Albrecht z Valdštejna vyženil panství Vsetín, Lukov a Rymice, a když Holešov nabyli Ladislav z Lobkovic, bratr nejvyššího českého dvorského kancléře, zdálo se, že i na Moravě dojde k podobnému převratu ve vládě, jako došlo roku 1599 v Čechách, kdy byli nekatolíci ze správy země prakticky vyřazeni. Jestliže nepočtení katolíci páni chodili studovat do Ingolstadtu k jezuitům, chodili příslušníci stavovské zemské opozice studovat do Altdorfu, Goldbergu ve Slezsku, Frankfurtu nad Odrou, Wittemberku, Heidelbergu, ale také do Ženevy a Saumuru, Sedanu nebo Leidenu. Mladí páni, pokud pod generálem Bastou nezkoušeli jako Valdštejn své štěstí v císařské armádě v bojích proti Turkům na půdě Uher, „krchova Evropy“, učili se válečnému umění v Nizozemí, v jižním, Španělském Nizozemí u Ambrosia Spinoly, pokud byli katolíci, nebo ve Spojeném Nizozemí, na severu, ve vojsku Mořice Oranžského, syna Viléma Oranžského a strýce pozdějšího Zimního krále Fridricha Falckého, pokud byli evangelíci.

Tak jako ve vojenství, vznikly dvě školy i ve výchově mladých lidí, rozumí se mužů. Středověká, scholastická učenost mladé pány z renesančních zámků, přebudovaných ze středověkých hradů nebo i jen z měšťanských domů, moc nelákala. Vzorem se stal „miles christianus“, křesťanský bojovník proti úhlavnímu nepříteli – Turkům. Ale od té doby, co francouzský král František I.

uzavřel s Turky spojeneckou smlouvu proti císaři Karlovi V. a otevřel mu dokonce přístav Toulon, vztah k Turkům se měnil. Turečtí historikové si stěžují, že od 16. století dochází k feudalizaci turecké společnosti. Jistě, Turek je pro autora *Antiakoranu* Václava Budovce z Budova, stejně jako pro „Turečka“ Václava Vratislava z Mitrovic nadále úhlavním nepřítelem, ale to nic neměnilo na tom, že na Bosporu vedle benátského bailliho sídlili diplomatictí zástupci Anglie, Francie a Spojeného Nizozemí. Čtrnáctiletá válka (1592–1608) roznítila boj ve střední Evropě – a viděli jsme, jaké důsledky to mělo pro Moravu. Její obranu nezabezpečil ani Dietrichstein, ani vůdce opozice, Karel starší ze Žerotína. Nejlip si vedl jeho bratranec, Ladislav Velen ze Žerotína, pán na Břeclavi a Moravské Třebové, jehož hejtman, Jan Urban z Domanína za cenu rodinné tragédie hájil pomoravskou hranici. Při odvlékání do tatarského zajetí se utopily jeho dvě děti a manželka. O tom se mohl mladý Jan dovídat jenom z doslechu, stejně jako o tom, co se dalo v zemi, v jeho církvi i jinde po Evropě.⁴

V Přerově byla vynikající bratrská škola, připravující především budoucí duchovní a učitele Jednoty, a pár mil na západ měli v Olomouci svoji univerzitní kolej a Collegium Nordicum jezuité, připravující misionáře pro velký úkol, znovu dobýt římské církvi sever a co nejvíce z východu Evropy. Obě učiliště měla společný ideový základ – humanismus. Modely humanistického školství navštívil všemi uctívaný Erasmus Rotterdamský, z katolické strany potom ještě Thomas More a Juan Luis Vives, později Campanella, z protestantské strany doktor Martin Luther, Filip Melancton, představitel smířlivějšího, nedogmatického křídla luterské reformace, Johann Sturm ze Štrasburku, Jan Kalvín a Theodor Béza z Ženevy. Měnila se doba, rozšiřovaly se zeměpisné obzory, kapitalistickému podnikání se učili žáci v Janově, Lyonu, Amsterdamu i Londýně. Po tridentském koncilu měla katolická církev dogmatický základ, sevřené logické učení a v jezuitském řádu novou, silnou organizační sílu. Se starými univerzitami se nedalo moc počítat: v Itálii si standard udržela Boloňa a Padova, a to jenom proto, že měly dobrá práva nebo dobrou medicínu a byly na území Benátské republiky. Luteráni si uchránili většinu německých univerzit, ale jejich úroveň, především Basileje, nebyla valná. Spokojenost se školstvím nebyla asi nikde v Evropě.⁵

Ve Španělsku kastilští katoličtí králové Ferdinand II. a Isabela I. umožnili pod vlivem erasmianství vznik síti asi dvaceti královských kolejí (*colegios reales*) s odpovídajícím počtem „menších kolejí“. Učitelé byli pod dozorem inkvizice a ne jeden z učitelů se seznámil s jejími vězeními. Teprve po nástupu Filipa II., který už postrádal humanistické vzdělání svého otce, došlo ke katastrofě. Z hospodářských důvodů prořídla síť městských škol a královské koleje byly odevzdány jezuitům. Těm nešlo o to, aby zabezpečili vzdělání co největšímu

počtu žáků ze středních i nižších vrstev, nýbrž o výchovu budoucí elity, rozumí se šlechtické. A šlechta si vynutila monopol, když prosadila zásadu „čistoty krve“ (*limpieza de sangre*) a šlechtického původu (*probanza*). Slibný rozvoj školství, ale nakonec i obecné vzdělanosti byl ve Španělsku zaražen. V dalších zemích, kde vývoj ke kapitalismu byl už v první třetině 16. století zastaven (ve Španělsku porážkou komunerů 1520–22, v Itálii vítězstvím signorií nad městskými komunami kolem 1530 vznikly koncem století první „pobožné“ školy řádu piaristů, který měl sice zakladatele stejně španělského (Jose de Calasanza) jako Tovaryšstvo Ježíšovo, ale který se snažil pro život připravovat chlapce z chudých rodin. Ti, kteří se školami doma nebyli spokojeni, odcházeli do ciziny. To platilo především o náboženských disidentech (jinověrcích, kacířích).

V nejtíživější situaci se ocitli stoupenci učení Kalvínova. Ženevská „akademie“ se stala cílem desítek šlechtických i nešlechtických studentů z českých zemí. Univerzitní matriky zde uvádějí roku 1592 Karla staršího ze Žerotína, 1596 Ladislava Veleny ze Žerotína a v dlouhé řadě nešlechtických studentů – především členů jednoty bratrské – a to roku 1579, „Jana Láneckého, (Lanetia ze Strážnice), Moravana.“⁶

Ženeva byla dlouho jediným kalvínským vysokým učilištěm, protože falcký Heidelberg přecházel z rukou kalvinistů do rukou luteránů. A tak podle vzoru Sturmova vzorného „gymnázia“ začaly vznikat „akademie“, které umožňovaly reformovaným studium jiného než francouzského jazyka. Dokonce i ve Spojeném Nizozemí vedle univerzit v Leidenu, Utrechtu, Groningenu, Franekeru vznikaly „akademie“, z nichž nejvýznamnější bylo amsterdamské Athenaeum čili Gymnasium Illustre. Nizozemské školství bylo vůbec v té době v Evropě asi nejvyspělejší. Na nižší školy (*lowere scholen*) navazovaly školy vyšší, a to dvojího typu. Jedny byly humanistické (*latijnsche scholen*), druhé se jmenovaly školy početní a účetnické nebo též francouzské (*rekening, France scholen*), připravující absolventy pro hospodářskou činnost. V Nizozemí byly také školy dívčí a skoro každá provincie měla svůj školní řád.⁷

V Anglii byla se školstvím rovněž veliká nespokojenost, zejména se stavem univerzit v Oxfordu a Cambridgi, i když mezi kolejemi byly velké rozdíly. V Londýně byla učiliště právnická (*Law Schools, Inner Temple*) a lékařská, ale zakládány byly také koleje soukromé, které později nabyly velký význam (*Gresham College, Sion College*). Ve středovýchodní Evropě, ve státě polskolitevském, v Uhrách, v Sedmíhradsku, v rakouských zemích i u nás byla, co se týče škol, značná rozmanitost. Spokojenost s nimi většinou nebyla. Komenský neměl valné mínění o většině škol bratrských; školy strany podobojí, novoutrakvistů, ve skutečnosti luteránů, nebyly o nic lepší. Pozoruhodné u nich bylo, že podléhaly konzistoři podobojí, sídlící v budově týnské školy,

u kostela P. Marie před Týnem, a karolínské akademii (tj. tomu, co zbývalo z pražské univerzity). Ta se stala ve skutečnosti pražskou městskou vysokou školou. I ona pocítovala potřebu reformy, rektor Martin Bacháček z Nauměřic zřídil při několika pražských školách vzorné „klasí“, Vavřinec Benedikt z Nedožer se zamýšlel nad výukou české mluvnice a návrh na reformu Karolína z roku 1619 dokonce zaváděl vyučování moderních jazyků, francouzštiny a italštiny. Z katolických italských škol vynikaly školy při pražském Klementinu, na Moravě při jezuitských kolejích v Olomouci a Brně; i ony měly řadu vynikajících učitelů domácího i zahraničního původu. Z těch byl asi nejvýznamnější anglický katolík Edward Campion (Campionus), který leccos věděl i o moravských a českých dějinách. Jezuitské školy byly přitažlivé, protože učení bylo snazší, nezapomínalo se na vzbuzení zájmu žáků, kteří byli rozděleni do tříd; nevýhodou bylo, že i Ratio studiorum (Studijní řád) z roku 1595 se stavěl proti zásadě odbornosti učitelů, kteří byli nadto pravidelně přemísťováni z jedné školy na druhou (penegrinatio).

Na Moravě nežili vedle sebe ovšem jenom podobojí (novoutrakvisté, luteráni), ale také členové jednoty bratrské, katolíci, židé a členové jiných církví nebo sekt. Morava byla azylem jinověrců a italští historikové Delio Cantimori a Domenico Caccamo vysoce vyzdvihují skutečnost, že tam žili italští „kacíři“, stoupenci Fausta Sozzina (sociniáni, antitrinitáři, později polští bratři). O sociniánech, ke kterým mladý Komenský zjevně pro jejich sklon k racionalitě cítil podivnou přitažlivost, se kterou celý život bojoval, zejména na sklonku života v Amsterdamu, víme, že se k nim hlásili mnozí stavitelé a zedníci italského původu (franchi muratori), které pečlivě sledovala římská i benátská inkvizice. Sídliili v Brně, Olomouci i ve Slavkově, ale veřejné školy samozřejmě neměli. O tom, že by byli katolíci tehdy zaváděli na svých panstvích katolické školy, nejsme zpraveni. Nekatolíci, úhrnně zvaní protestanti, se pokoušeli o založení vyšších škol, blízcích se typu akademií. Novoutrakvisté měli dobrou městskou školu v Jihlavě, Valdštejnové se pokoušeli o založení akademie ve Velkém Meziříčí, ale neměli úspěch. O málo líp se vedlo bratrské vyšší škole v Ivančicích, kde působil ze zahraničních vědců Esrom Rüdiger a hebraista bratr Lukáš Helic, židovský konvertita. A ani druhý žerotínský pokus o založení akademie v Přerově pod vedením rektora Láneckého neměl úspěch a „mládenci“ Jednoty byli vysíláni nadále do Německa nebo do Ženevy. Je možné, že některé z nich poslali do převážně německého sboru ve Fulneku, aby se tam naučili německy. Není vyloučeno, ale také není dokázáno, že tam byl nakrátko i přerovský student Jan, kterému se dostalo dalšího jména Amos.

Ještě jeden typ škol existoval v Čechách a na Moravě, a to školy židovské. Židovské obce v Mikulově (kde sídlil i vrchní rabín pro Moravu a Polsko),

v Uherském Brodě, Holešově, Bzenci i jinde, kde měly zaručenu ochranu katolické nebo protestantské vrchnosti, hrály v hospodářském životě země významnou úlohu. Uherskobrodský žid Kolman byl skoro stejně významným věřitelem jako Rafael (Rafa) Holil, měšťan valašskomeziříčský, pozdější tchán Mikuláše Drabíka. Židovská vzdělanost na přelomu 16. a 17. století měla v našich zemích tři představitele východožidovské (aškenazim) vzdělanosti: (1525–1609), který svoji činnost rozdělil od roku 1555 mezi Mikulov, polskou Poznaň, znovu Mikulov a nakonec Prahu. Druhým byl jeho bratr rabin Chaim, třetím polyhistor David Gans. Největší pozornost byla ovšem věnována rabi Loewovi. Martin Buber, A. P. Kleinberger a Dov Kulka se snažili analyzovat hlavní díla rabi Loewa (Netzah Israel, Tiferet Israel), zejména Loew nezanechal po sobě syntetické dílo.⁸ V prvním případě jde pochopitelně o ideu „vyvoleného národa“, s níž se setkáváme u všech, kdo byli odchováni biblí, ve druhém případě jde o snahu spojit učení talmudu a světské pozorování – problém, nad kterým si lámal hlavu Martin Luther, než došel k závěru, že věda a teologie jdou každá vlastní cestou. Pravověrní kalvinisté soudili a soudí, že obojí by mělo jít ruku v ruce, a to byl také názor Komenkého. Ale vedle Maharala, jeho bratra Chaima, Abrahama Horowitze z Prahy, který později působil v Poznani, byly zde i jiné zajímavé názory. Učitel židovské školy (melamed) Moše Moravčík v moravském Bzenci navrhoval, aby třídy byly rozděleny podle schopností žáků a aby učitelé se snažili dosáhnout jisté specializace ve svém oboru.⁸

Pobyť Komenského na přerovské škole, požívající podpory vrchnosti, Karla staršího ze Žerotína, byl poznamenán vlivem dvou učitelů na mladého, ale ne už docela mladistvého studenta, který rychle doháněl ztracená léta. První byl rektor školy Jan Lánecký (1554–1626),⁹ odchovanec Ženevy, roku 1592 káraný na synodě v Lipníku za šíření názorů Bullingerových, a tedy pro šíření vlivu kalvínství v Jednotě. Byl duchovním rádcem Karla staršího ze Žerotína a Jana Amose si zjevně oblíbil – roku 1614 si ho vybral za svého školního pomocníka. Komenský by se byl rád stal jeho zetěm, ale ke správnění obou rodin došlo až v další generaci, s nepříliš dobrým výsledkem. Jeho podobu snad zachytil Komenský v druhém díle Labyrintu. Jeho kolega, Tomáš Dubin (Dubinus), rodák z Valašského Meziříčí, studoval deset let před Komenským (1603–1606) v Herbornu, v letech 1607–1608 v Marburku. Po návratu ze studií se stal učitelem na přerovské bratrské škole, pak byl kazatelem sboru v Zábřehu, na panství Ladislava Veleny ze Žerotína, a tam 1618 zemřel. Dubinus zažil ještě v Herbornu mírnější režim, prosazovaný stoupenci Pierra de la Raméa (Ramus), jedné z obětí bartolomějské noci. Ramusiáni se snažili

o aktivnější spoluúčast žáků při vyučování, ba vyžadovali ve vyučovací hodině čas na otázky a odpovědi, tedy na diskusi. V době studií Komenského byl ramusianismus na kalvínských školách v Německu již na ústupu, držel se ještě v Nizozemí. Tam mezitím došlo kolem roku 1600 k opuštění erasmianismu a k postupné polarizaci názorů mezi stoupenci groningenského Gomara a jeho protivníka Arminia. Komenský zastihl ještě v Herbornu Hermanna Ravensbergera, který pak odešel do Groningen, kde se jeho učitelem stal francouzský hugenot Samuel Maresius (Desmarets, 1599–1673), pozdější velký kritik Komenského. Dalším učitelem Komenského byl Heinrich Gutberleth (1572–1635), lékař a filozof, ovlivněný aristotelismem Pierra de la Raméa. Před ním Komenský obhajoval svoji tezi *Problemata miscellanea* (1612).

Svoji druhou tezi *Sylloge quaestionum controversarum* (1613) obhajoval před Johannem Heinrichem Alstedem (1588–1638), profesorem filozofie, který už roku 1610 věnoval Karlovi staršímu ze Žerotína první pokus o encyklopedický svod vědění. Byl tedy Komenského učitelem pansofie a shodoval se s ním také ve víře v příchod tisícileté říše, ohlašované proroky. Z nich už roku 1627 doporučoval „proroka“ Kottera. Věřil, opět jako Komenský, že filozofie a náboženství nejsou v rozporu. Po roce 1629 působil v sedmihradském městě Alba Iulia a byl s Komenským po celý život v písemném styku. Je pravděpodobné, že do Herbornu se „Johannes Amos Niwnizensis“ spolu s dalšími třemi „mládenci“ Jednoty dostal právě díky Žerotínovi. Nevíme, proč se celá skupina vypravila přes Marburk do Herbornu, a nikoliv do Ženevy. Lánecký a Dubin byli odchovanci z jedné i druhé akademie. Byl mezi nimi nějaký názorový rozdíl?

Podle Komenského dostala se mu v Přerově do rukou od procházející polské skupiny kniha, která ho i jeho druhy, včetně Dubina, zaujala. Byl to sociniánský katechismus Moszkowského, který pak Dubin odevzdal Láneckému. Ten, když seznal, že je to dílo sektářské, dal je hodit do plamenů, jako nechal kdysi Kalvín poslat na smrt Miguela Serveta (1511–1553), který objevil malý krevní oběh, ale také odmítl učení o božské Trojici a publikoval spis o potřebě nedogmatického křesťanství. Výčet učitelů Jana Amose by nebyl úplný bez jména Wolfganga Ratkeho (Ratichia, 1571–1635), který roku 1612 vydal spis o nutnosti zavedení mateřského jazyka do škol, aby se tím usnadnilo učení cizím jazykům. Pro Komenského byl Ratke konkurent, a ač se s jeho dílem seznámil asi v Herbornu, nebyl jím nijak nadšen.¹⁰

Herborn a jeho Nassavská akademie ležely v oblasti přímého vlivu Spojeného Nizozemí. Jeho vládce byl blízký příbuzný nizozemského místodržícího Mořice Oranžského (vlastně Oranžsko-Nassavského), nosícího jméno jiho-francouzského rodového panství. Mořic byl syn velkého Viléma Oranžského

a byl spřízněn s dvorem falckého kurfiřta Fridricha, vychovaného strýcem, vévodou z Bourbonu ve francouzském Sedanu. Mořic byl strýcem Fridricha V., který si roku 1613 zajel do Anglie pro nevěstu, Alžbětu Stuartovnu, dceru Jakuba I., krále anglického a skotského a prvního krále Velké Británie. Po slavné svatbě, která měla uskutečnit sen Jakubův, aby se jako tchán hlavy evangelické unie a zároveň jako tchán španělské infantky (určované pro Jakubova syna) stal velkým „Mírotvůrcem“ a arbitrem v evropské politice, se Fridrich s velkým průvodem vracel přes Nizozemí proti toku Rýna do Heidelbergu. Bylo sotva náhodou, že téhož roku 1613 navštívil herbornský student Jan Amos Nivnický Amsterodam. Je pravděpodobné, že v průvodu Jana Jetřicha ze Žerotína, člena rodiny, která mu přála, spolu s falckrabětem putoval do Heidelbergu.¹¹

V letech 1613 a 1614 byl Jan Amos studentem teologické fakulty v Heidelbergu, který byl baštou protestantsko-humanistického vzdělání, jež představovali J. V. Andreae, s nímž byl Komenský po léta ve styku, Th. Zwinger Bas, který mu otevíral nové obzory a učil ho o Novém světě, i další. V Heidelbergu se setkal student z Moravy s představitelem nizozemské zahraniční politiky P. C. Brederodem a mluvil s ním o poměrech v českých zemích. V představách současníků mohly totiž české země v boji proti česko-rakouským Habsburkům sehrát podobnou úlohu, jakou v boji proti Habsburkům španělským sehrálo Nizozemí. A Falc ležela na spojnici španělského Nizozemí a španělských držav v Itálii, a to byla tepna španělského impéria. Kdo vládl ve Falci, mohl kdykoliv přerušit přísun španělských posil do Flander. Nadto Horní Falc, v jejímž nejvýznamnějším městě Amberku sídlil Fridrichův místodržící, jímž v té době byl Kristián z Anhaltu, byla přímým sousedem Čech. Kristián z Anhaltu zasahoval do českých záležitostí a byl v úzkém styku s Petrem Vokem z Rožmberka, Václavem Budovcem z Budova i jinými členy stavovské opozice proti Habsburkům.

Pod vlivem svých heidelberských učitelů Jan Amos Nivnický, jak se dosud podpisoval, pomýšlel na vytvoření encyklopedického díla *Divadlo veškerenstva věcí – Theatrum universitatis rerum*, v němž by svým krajanům dal za vzor pokročilou vzdělanost protestantsko-humanistické západní Evropy.

Vedle práce svého heidelberského učitele Th. Zwingera Base, *Divadlo lidského života (Theatrum vitae humanae)*, měl ještě jiné předlohy: *Divadlo života (Theatrum vitae)* Abrahama Ortelia a *Města celého Světa (Civitates orbis terrarum)*, vytvořeného Braunem a Hogenbergem. Zejména obě posledně jmenovaná díla byla spjata s pozdně humanistickým, popř. manýristickým prostředím rudolfínské Prahy.

Z Heidelbergu se vracel Jan Amos pěšky a s rukopisy, mezi kterými byl i Koperníkův spis *O pohybu těles nebeských*. Nezbyly mu peníze na jiný

způsob cestování a také chtěl zlepšit svůj zdravotní stav. To se mu zjevně podařilo, nadto se vracel s hlavou plnou dojmů a vědomostí. V sídle hlavy evangelické (kalvinistické) unie říšských knížat, stavů a měst se seznámil s evropskou politikou a zejména s jejími dvěma hlavními problémy; s konfliktem nizozemsko-španělským, přerušným roku 1609 dvanáctiletým příměřím, a s problémem tureckým. Proti Turkům chtěl Rudolf II. vystoupit v čele sil spojené Evropy, což bylo trochu anachronismem, protože tehdy už byli Turci takřka tradičními spojenci Francie a v Cařihradě vedle benátského vyslance byli zástupci Spojeného Nizozemí i Anglie. Ale v publicistice se turecké nebezpečí stále objevovalo. Katolíci obviňovali kalvinisty ze spojení s Turky, a protestanti ze stejného důvodu obviňovali katolíky (kalvinoturcismus proti turkopapalismu). V Heidelbergu si Jan Amos oblíbil ze svých učitelů Pareu, Sculteta a Altinga. Abraham Scultetus přišel s Fridrichem Falckým roku 1619 do Prahy a králi svým obrazoborectvím zrovna neprospěl. Jan Jindřich Alting byl později profesorem v Groningen a byl nositelem jména, se kterým Jana Amose dlouhá léta pojilo přátelství. David Pareus zemřel už roku 1622, ale na moravského studenta měl trvalý vliv svým irenismem, tj. snahou o smíření protestantských církví, i svým přesvědčením, že je třeba odstranit války jakožto překážku lidského blaha.

Univerzitní studia vlastně Komenský nikdy nedokončil, ostatně tento cíl ani nestavěl ve své *Didaktice, to jest umění umělého vyučování* (1628–1632). Na čtvrté „škole“ má se mladý člověk (samozřejmě mladý muž) po šesti letech školy mateřské, šesti letech školy obecné nebo preceptorské, po šesti letech školy latinské věnovat studiu svobodných umění, má se naučit cizím jazykům (německému, italskému, francouzskému), má cestovat (peregrinovat), popř. pokračovat ve studiích na některé fakultě (teologické, lékařské, právnické). Vracel se domů s obrazem Amsterodamu i kalvínské metropole nad Neckarem, plný touhy podělit se o své vědomosti s lidmi svého jazyka a národa.

Rozhněvaný mladý muž uprostřed vichřice

Cesta Jana Amose ze studií v Německu vedla skoro jistě přes Prahu, a asi stejně přes Prahu cestoval z Přerova do Marburku a Herbornu. Anglický badatel R. J. W. Evans klade do prostředí pražské manýristické vzdělanosti počátky Komenského pansofie a považuje ho za straníka Rudolfa II. Je přirozené, že zejména z perspektivy pozdějších desetiletí se vláda Rudolfa II. musejí jevit idylicky, ale ve skutečnosti idylou nebyla. Majestát přinesl českým protestantům, a mezi nimi především ke kalvinismu se klonícím představitelům jednoty bratrské, značné zisky, ale zároveň přispěl k polarizaci stavov-

ské společnosti. Rozpory mezi stoupenci dvorské španělské strany a kalvinistickým křídlem Jednoty se vyhrocovaly. Pokud vládl císař Matyáš, dalo se počítat s tím, že se celková situace příliš nezmění, ale jeho nástupce (a sotva jím mohl být někdo jiný než Ferdinand Štýrský, známý svým krutým prováděním kontrareformace ve své zemi), se mohl kdykoliv vrátit k plánům rekatolizace, které už počátkem 80. let šestnáctého století domlouvali představitelé katolické šlechty, španělský vyslanec a papežský nuncius. Na Moravě a v jiných zemích byla situace odlišná; tam Majestát neplatil, ale zejména moravští stoupenci Matyášovi si byli jisti, že panovník neporuší starý pořádek, aspoň pokud se mocenská situace radikálně nezmění.

Je pravděpodobné, že se Jan Amos roku 1614 zastavil v Karlově koleji, kde byla řada mistrů pocházejících z Moravy. Mohl znát mistra Albrechta z Kamenka, který svého času působil ve Fulneku. Blízko měl k Vavřincovi Benediktimu z Nedožer, autorovi mluvnice českého jazyka, i k mistru Kampanovi. Benedikti nadto mohl působit na mladého učitele i tím, že představoval jiný vzor péče o jazyk než milovaný Jan Blahoslav. Politicky mohli mít k Janu Amosovi blízko i jeho krajané, Jan Jesenský-Jessenius a Petr Fradelius ze Štiavnice – ale ti byli tehdy oba mimo Prahu a na utrakvistické Karlově akademii zaujali vedoucí místa až roku 1617.

Po návratu na Moravu se stal Jan Amos pomocníkem učitele na přerovské škole, kterou před třemi roky jako žák opustil. Učitelskou praxi získával v letech 1614–1618 pod ochranou přerovské vrchnosti, Karla staršího ze Žerotína, který zjevně vedl mladého muže k práci vlastivědné, ke sbírání materiálu k dějinám Moravy a dějinám rodu Žerotinů. Pokračoval patrně také ve sbírání materiálů pro svůj *Poklad českého jazyka*, pravděpodobně psal také básně a zcela jistě se začal zabývat myšlenkou na vytvoření encyklopedického *Divadla veškerenstva věcí*. Jeho rozhorlení nad nedostatečnou výší současné české vzdělanosti bylo nepochybně upřímné a docela odpovídalo způsobu, jak se bystří mladí lidé všech věků dívali a dívají na příslušníky starší generace.

Z let 1614–1616 máme o Janu Amosovi málo zpráv, vlastně konkrétního neznáme nic. Víme však, že roku 1616, když mu bylo čtyřiaadvacet let, byl na dubnové synodě v Žeravicích ordinován na kněze Jednoty, a podle vlastních vzpomínek vytiskl někdy po roce 1614 v Praze *Pravidla snazší mluvnice (Grammaticae facillioris praecepta)*, napsal nedochovaný spis o andělich a roku 1617 se asi účastnil práce na politicko-náboženském manifestu *Retuňk proti Antikristu*.

Mikrokosmos přerovské bratrské obce (členové Jednoty bydleli většinou na Horním městě, zatím co Dolní město bylo domovem podobojích) nám umožňují poznat spore dochované prameny, především Kniha zapisování

smluv svatebních, počínající rokem 1614.¹ Vyplývá z ní, že obě vyznání žila ve shodě, do stejných knih byly zapisovány smlouvy duchovních i věřících obou vyznání, okruhy svědků a i okruhy sňatkové jsou shodné.² K 19. červnu 1618 najdeme v Knize smluv svatebních zapsáno sňatku „Bratra Jana Amosa, správce církevního v městě Fulneku, a Mandaleny Vizovské, dcery nebožtíka Buriana Vizovského z města Zábřehu“. Ženichovými svědky jsou měšťané z Fulneka a Přerova, svědky nevěstiny jsou vrchnostenská úředníci Jan Volf Mezříčský z Kozlova a Mikuláš Pitruše, nevlastní otec nevěsty, a přední měšťané přerovští, včetně pánů starších.³ Oba, ženich i nevěsta, patřili tedy k měšťanské honoraci a nebyli chudí. Navzájem si slíbili společné hospodaření, jako výminek si nevěsta ponechala velmi značnou částku 400 zlatých, šaty „choděcí i truhelné“ a tři ložní soupravy, ženich si ponechal 100 zlatých, knihy a „věci posvátné“, tedy nezbytné k vykonávání duchovenského úřadu. Toto pořízení zhruba odpovídá znění podobných svatebních smluv, včetně smlouvy, ve které vystupuje dávný druh Jana Amose ze strážnické školy i ze synody v Žeravících, Mikuláš Drabík. Zhruba ve stejné době, kdy byl Jan Amos poslán do Fulneka, stal se Drabík správcem církevním v Drahotuších. Fulnek měl ovšem bratrskou obec po většině německou.⁴

V letech 1618–1620 prožil tedy Jan Amos relativně období poklidné. Zda tento pocit klidu sám měl, není pravděpodobné. Od března roku 1618 trvalo napětí v Čechách, které 23. května vedlo až k pražské defenestraci. To byl symbolický čin odporu proti nastupující reakci, zejména po volbě Ferdinanda Štýrského nástupcem Matyášovým. České stavovské povstání sledovalo průběh událostí z let 1608–1609 a podle ustanovení Majestátu vedlo k vytvoření třicetičlenné direktorské vlády, která nahradila sbor defensorů a obsahovala po deseti zástupcích ze stavu panského, rytířského a měšťanského. Od samého počátku bylo zároveň občanskou válkou a konfliktem, který hrozil proměnit se v konflikt evropský.⁵

Povstání a následující česká válka (1618–1620) byla od 17. století středem zájmu českých, německých i jinonárodních historiků. V polovině století anglický publicista John Rushworth považoval pražskou defenestraci spolu s Halleyovou kometou za předzvěst dlouhé evropské války, ale také za předzvěst občanské války v Anglii (1642–1649). Na jedné z příloh jeho *Historie Anglické revoluce* je na podkladu, který tvořila mapa Anglie s naznačením bitev, silueta bojiště na Bílé hoře a Prahy. Čeští historikové ji až na malé výjimky považovali za katastrofu, za násilné přerušování předchozího vývoje. Podobně o ní smýšleli historikové němečtí, s výjimkou konzervativních katolíků. František Palacký ve svých soudech kolísal, stavovské povstání rád neměl, ale o důsledcích porážky na Bílé hoře si nedělal iluze. Dost podobné stanovisko zastával Antonín Gindely, který ovšem vycházel z toho, že šlo o konflikt

podmíněný mocenskými a hmotnými motivy, který si podle zvyku doby dával plášť náboženský. Na Gindelyho dílo navazovali další historikové. Věčný opozičník Josef Pekař při jedné příležitosti pronesl soud, že na Bílé hoře zvítězila vyšší, románská kultura nad nižší kulturou germánsko-protestantskou, a vyslovil mínění, že Bílá Hora zachránila Čechy před germanizací. Tento soud převzali publicisté katoličtí, z historiků Zdeněk Kalista. Dnes na tento soud upomíná mínění Klause Grabera, který nedávno vyslovil názor, že pro německý národ bylo osudné, že Bílou Horou bylo znemožněno vytvoření mezi luterským severem Německa a katolickým jihem. Tyto soudy jsou ovšem snahu nemohl vyvíjet. Fridrich i jeho manželka, Zimní královna Alžběta, spolu komunikovali francouzsky, Fridrich byl vychován ve francouzském Sedanu, pražský dvůr byl francouzský a Karlova akademie tiskla své pozdravné adresy královskému páru latinsky a francouzsky. O boji dvou kultur před Prahou se dá těžko mluvit: na Bílé hoře se utkala dvě vojska, která představovala vojensko-politické seskupení dvou odlišných civilizací: civilizace zemí, kde byla cesta od feudalismu ke kapitalismu otevřená, a zemí, kde se tato cesta zavřela. K první skupině patřily maritimní mocnosti, ležící při Atlantiku (Nizozemí, Anglie, části severozápadního Německa a Skandinávie), k druhé skupině patřila Itálie, která se ze země městských republik stala zemí signorií, ovládanou Španěly, Španělsko, kde došlo k regresi po potlačení povstání komunerů (1620–1522), Španělské Nizozemí (tj. Belgie), rakouské země. Čechy nepochybně utrpěly po nezdaru prvního protihabsburského povstání (1546–1547), ale jejich postavení nebylo dosud jednoznačné.

Někteří moderní historikové (Ferdinand Seibt, Francesco Gui) mluví dnes o „české revoluci roku 1618“. O „revolučním“ období bychom do jisté míry mohli mluvit v letech 1618–1619, do volby Fridricha Falckého českým králem. Na podzim roku 1619 byly obnoveny staré zemské úřady a městský stav byl zatlačen do bezvýznamnosti. Povstání bylo dilem šlechty a města, jejichž inteligence nepochybně hrála vedoucí úlohu v některých městech a zastávala významné úkoly finanční i diplomatické, zejména ve styku se Spojeným Nizozemím, ztratila svůj vliv. Patriciát pražských měst hrál obojetnou úlohu a jeho nejmajetnější členové často poskytovali půjčky oběma stranám. Poddanský lid se roku 1618 stavěl na stranu stavovských vojsk a bojoval proti císařským, ale od podzimu 1619 se stavěl proti vojákům z obou stran, protože žoldnéřské oddíly byly málo disciplinované a v Čechách si počínaly jako v dobyté zemi. Největším kladem povstání bylo proto vydání České konfederace na jaře roku 1619, počítající s proměnou střední Evropy bez Habsburků ve volnou konfederaci zemí.⁶

Na Bílé hoře stála proti sobě vojska, která byla sešikována podle dvojí taktiky: císařské vojsko se španělskými oddíly a oddíly německé katolické ligy používalo taktiku španělskou (s mohutnými oddíly a oddíly německé katolické ligy české vojsko bylo seřazeno podle nizozemského způsobu do obdélných útvarů. Nemělo však dělostřelectvo, které bylo v den bitvy na cestě od Plzně někde u Karlštejna, a nemělo ani dost dobře vycvičenou pěchotu, kterou lehká uherská jízda nemohla nahradit.

Morava se k povstání přidala až na jaře roku 1619, do té doby Habsburkům oddaná zemská vláda a dva dlouholetí protivníci, kardinál Dietrichstein a Karel starší ze Žerotína, se svorně drželi v neutralitě. Spolu se stavovským plukovníkem pěchoty, Albrechtem z Valdštejna, chystali zjevně otevřený přechod na stranu císaře, jímž se už stal po Matyášově smrti Ferdinand II. Jiný Žerotín, Ladislav Velen, pán na Břeclavi a Moravské Třebové, spolu s Matyášem Jindřichem z Thurnu je předešli a Morava měla pak stejně jako Čechy direktorskou vládu, ve které byl i pán fulneckého panství, Jan Skrbenský z Hříště. Fulnecký duchovní a správce školy patřil nepochybně k mladým duchovním jednoty bratrské, kteří navrhovali, aby se Jednota spojila s podobojími (novoutrakvisty, blízcími se k luteránství). Protijezuitský tón Retuňku proti Antikristu byl jistě shodný s tónem nedochované písničky proti jezuitům. Roku 1619 vyšly Komenskému v Olomouci *Listové do nebe* se silnou sociální kritikou, namířenou i do vlastních řad a obsahující stopy přerovského pobytu. Je pravděpodobné, že čekal krušné doby, protože během roku 1618 likvidoval peněžní pohledávky své manželky v Třebíči a Zábřehu. V zimě roku 1619–1620 přijel na Moravu král Fridrich a Jan Amos byl patrně mezi těmi, kdo ho vítali.

Bitva na Bílé hoře zničila ve svých důsledcích první „svět“ Jana Amose Nivana-Nivnického, jak se tehdy ještě psal. Zhroutily se plány Jakuba I. Anglického, o nichž 8. listopadu 1620 diskutoval na Pražském hradě Fridrich Falcký s anglickými a francouzskými posly, kteří mu doporučovali, aby opustil Prahu a vyčkával jara 1621 ve Slezsku. Nevíme bezpečně, zda předáci českého a moravského povstání proti Habsburkům počítali s tím, že na jaře 1621 vyprší dvanáctileté příměří mezi Nizozemci a Španěly a vypukne „velká válka“ (La grande guerre). Máme zprávy o tom, že v Nizozemí samém se rozhořel boj mezi arminiány, dávajícími přednost příměří se Španěly, a gomaristy, kteří byli pro válku. Tento boj zabránil, aby do roku 1619 přišly z Nizozemí do Čech finanční subsidie a vojenské posily. Komenský a jeho druhové o tom věděli a jejich sympatie, jak Jan Amos vzpomínal ve stáří v Amsterodamu, byly ovšem na straně gomaristů, Mořice Oranžského, strýce krále Fridricha.⁸ Ve stáří si už Komenský nebyl jist, zda to bylo správné.

Ke Spojenému Nizozemí vzhlížel se sympatiemi, jeho postoj vůči Španělsku nebyl tak jednoznačný. Viděl, aspoň ve své učebnici historie napsané v Lešně, ve Španělsku pátou monarchii, dědičku římského impéria, a nadto metropoli amerického Nového světa, o který se zajímal od studentských let, kdy se zjevně poučoval ze spisů vydávaných rodinami tiskaře de Bryxa a Wachtela ve Frankfurtu i ze spisů heidelberského Theodora Basse-Zwinge. Povstání na Moravě a císařské a španělské oddíly generála Buquoye obsazovaly Moravu a postupovaly proti Gabrielovi Bethlenovi do Uher. Neapolitánci, sloužící Španělům, obsadili na jaře 1621 Fulnek – Mikuláš Drabik svědčí, že v květnu 1621 byl Komenský ještě ve Fulneku. Ale jeho knihovna byla z návodu katolického misionáře spálena na fulneckém náměstí a Jan Amos poslal svoji manželku se dvěma syny k tchýni do Přerova, který patřil Žerotínovi a byl trochu chráněn, takže Žerotín mohl nějakou dobu poskytovat ochranu duchovním Jednoty. Následujícího měsíce, v červnu 1621 odejel ze země Jan Skrbenský z Hříště, aby z ciziny bojoval dál proti Habsburkům.

Je možné, že Jan Amos odešel s ním, třeba do Krnova, kde se markrabě Jan Jiří z rodu Hohenzollernů chystal k výpadu proti Habsburkům. Pravděpodobnější ale je, že odešel pod ochranu Karla staršího ze Žerotína. Poté co Jan Jiří vpadl na východní Moravu a porazil tam císařské u Nového Jičína (padli Neapolitánci byli pohřbeni na místě pozdější „španělské“ kaple), mohl se Jan Amos ještě vrátit do Fulneka, ale déle než do konce roku se tam zdržovat nemohl. Avšak téhož roku 1622 pozbyl rodinu, v Přerově podlehl nějaké epidemii jeho manželka i obě děti. V Čechách se vzdávaly poslední posádky odporující císařským, padly naděje na Slezsko, i ty, které byly kladeny v Jana Jiřího Krnovského, který musel utéci do Uher a tam zemřel. Osirelý Jan Amos měl po manželce příbuzné na žerotínských statcích na severní Moravě a tam, v Zábřehu, Moravské Třebové i Krnově, se udržely pověsti, že se tam skrýval. V únoru 1622 ještě dopsal a manželce Mandaleně věnoval první ze svých „útěšných“ spisů (*Přemýšlování o dokonalosti křesťanské*), který vyšel tiskem v Praze.

Roku 1623 zahájil Bethlen útok na císařské državy a na čas spolu s emigranty a východomoravskými Valachy ovládl kus východní poloviny země.

Povstání Valachů v letech 1621 a 1623 sledoval Jan Amos velmi pečlivě a nešetřil chválou jejich statečnosti i jejich boje proti katolickým vrchnostem, biskupovi Dietrichsteinovi a vsetínskému a lukovskému Albrechtovi z Valdštejna. Mezi nadějí a zklamáním, protože ani Jan Jiří Krnovský, ani Bethlen neměli úspěch, psal Jan Amos první díl bolestného dialogu *Truchlivý*, kladoucího si mučivou otázku, proč Bůh dopustil porážku svých věrných. V prosinci téhož roku dopsal pod Klopoty u Brandýsa nad Orlicí Labyrint světa,

věnovaný Karlovi staršímu ze Žerotína. Obě díla neznamenal jenom překonání prvního labyrintu, první katastrofy, která zničila jeho „svět“, znamenala zároveň jeden z vrcholů myslitelského úsilí autora, v druhém případě nepochybný vrchol jeho umění spisovatelského.

V obou dílech se autor projevoval jako člověk politicky myslící. Dobu české války a to, co po ní následovalo, považoval tehdy za trest za předchozí hříchy. Odtud kritický a sebekritický pohled na „labyrint světa“ a jeho „tumlplac“. Jazykové a stylistické hodnoty děl jsou provázány hodnotami autorova sociálně politického myšlení, které se projevují zejména v názorech, jak by měla vypadat přeměna české společnosti a jejího myšlení. Ať už obě díla považujeme za manýristická (jak ukazuje volba pojmu „labyrint“) nebo za barokní, je nesporné, že jde o vrcholná díla českého písemnictví a myšlení 17. století, která naznačují, jak by se asi byl Komenský vyvíjel (ve věnování Labyrintu se poprvé podpisuje J. A. Comenius), kdyby mu bylo dopřáno zůstat a pracovat doma. Ale zároveň v dílech „útěšných“ i v Truchlivém najdeme pro Komenského příznačný rozpor mezi Rozumem a Vírou.

Pobělohorský labyrint a cesta z něho

Porážka českého vojska na Bílé hoře a po ní následující zhroucení odporu v Čechách, na Moravě a na počátku roku 1621 i ve Slezsku (Lužice byla už obsazena saským kurfiřtem Janem Jiřím) neznamenal ještě konec odporu proti Habsburkům. V letech 1621 a 1623 se stoupenci Fridricha Falckého snažili udržet pro něj Dolní Falc (Horní Falc byla obsazena Maxmiliánem Bavorským), po případě ohrozit Ferdinanda v jeho českých a rakouských zemích, ale všechny tyto pokusy zklamaly. Ani Dolní Falc, kam poslali posily Angličané a Nizozemci, se nepodařilo udržet a pomalu se vzdávaly posádky v Táboře, Zvíkově, Třeboni a Kladsku. Nejživější odpor dokázali udržet moravští Valaši a Komenský oceňoval jejich statečnost. Diplomati Spojeného Nizozemí se snažili o to, co se nepodařilo diplomatům českého povstání, totiž vytvořit proti Habsburkům velkou koalici mocností protestantské Evropy, vytvozené Corpus Evangelicorum. Po smrti Jakuba I. Anglického a poté, co na trůn nastoupil Karel I., se zdálo, že tento cíl bude dosažen.

Ale roku 1624 byly naděje zatím daleko od vyplnění. Habsburský režim se cítil dost silný, aby zahájil protireformační kurs. Císařským patentem z 18. května 1625 byli evangeličtí duchovní vypovězeni z Čech a patentem z 12. října také z Moravy.

Karel starší ze Žerotína projevil tehdy dost statečnosti, když si předsevzal, že bude do odchodu z vlasti opatrovat na svých panstvích postižené duchovní a jejich rodiny a pozůstalé.

Na jeho panství v Brandýse nad Orlicí se sešlo vedení české větve jednoty bratrské. S dcerou biskupa (seniora) Jednoty Cyrilla, který s představitelem utrakvistické církve Dikastem roku 1619 korunoval Fridricha Falckého, s Marií Dorotou Cyrillovou uzavřel Komenský 3. září 1624 druhý sňatek. Ke ochranou Jednoty kostelík sv. Tadeáše a Judy na Starém městě pražském) poslala peněžité dar.¹

Na jaře následujícího roku bylo staršími Jednoty rozhodnuto, že česká větev se přestěhuje do Lešna ve Velkopolsku, zatímco členové moravských sborů měli odejít do Horních Uher, tedy na území dnešního Slovenska. Komenský, pro kterého by byl návrat na Moravu příliš nebezpečný, se sňatkem dostal do okruhu vedení české větve Jednoty a byl jí na počátku roku 1625 vyslán do Slezska a do Lešna, aby tam zajistil podmínky pro přestěhování. Ve Slezsku se dostal do prostředí protestantských humanistů a literátů, ale také do prostředí, kde byl rozšířen chiliasmus, víra v brzký příchod Kristův, a revelace, zjevení, proroctví, do nichž se promítaly naděje a tužby poražených a utlačovaných. Můžeme předpokládat, že se tehdy seznámil s dílem Martina Opitze, Jakuba Böhma, Johanna Rista, ale také vizionářů Kottera a Mentzela. Vidění Kryštofa Kottera překládal dokonce do češtiny. Na panství Jiřího Sádovského ze Sloupna v Bílé Třemešné napsal Hlubinu bezpečnosti, vyjadřující v křesťanské oddanosti víru v lepší budoucnost. Té, jak se zdálo, nasvědčovalo vytvoření tzv. haagské koalice, do níž patřilo Spojené Nizozemí, Anglie, Dánsko, norský král Kristián IV., zbývající němečtí stoupenci Fridricha Falckého, od roku 1626 také Gabriel Bethlen.

Roku 1626 byl Komenský vyslán na sever do Braniborska se souhlasem Karla staršího ze Žerotína. Navštívil skupinu emigrantů, kteří tehdy žili v Berlíně a doufali v aktivitu braniborského kurfiřta (a vládce Pruska). Na doporučení Ladislava Vlena ze Žerotína se s opisem Kotterových proroctví vydal do Haagu za Zimním králem, asi aby ho proroctvími o vítězství přiměl k větší činnosti. Nezdá se, že by proroctví udělala na Fridricha nějaký dojem. Komenský se však na jeho dvoře setkal s některými představiteli falcké emigrace a západoevropského kalvinismu, zejména s dvorním kazatelem Rivetem, možná i s královním kaplanem Higgsem. Ten byl ovšem duchovním anglikánské církve – královna Alžběta nepřetrhala své spojení s anglickou státní církví, jejíž představitel arcibiskup Abbott byl královním oddaným stoupencem. Patřil v letech české války k straníkům falckých manželů, kteří v parlamentě roku 1621 vystoupili s ostrou kritikou Jakubovy zahraniční politiky. Česká, nebo spíš falcká otázka se dostávala na pořad parlamentních jednání i později, ovšem poslední parlament byl svolán roku 1629. Pokud neměl Karel I. mužského dědice z manželství s dcerou Jindřicha IV. francouz-

skou Marii Henriettou, měla Alžběta reálnou naději na nástupnictví. Nemo-
hla se proto rozejít s anglikánskou církví, jejíž hlavou byl panovník.²
V Amsterdamu smluvil Komenský s Elzeviery vydání mapy Moravy, která
byla vytištěna roku 1627. Nemohla tedy sloužit vojskům haagské koalice,
která už v létě roku 1626 z Nizozemí vyrazila směrem na východ. Ke koalici
přistoupil Gabriel Bethlen, a tak byl znovu domluven ctižádostivý plán opera-
cí, podle kterého měla dánská a nizozemská vojska pod Mansfeldem a Janem
Arnoštem Sasko-Výmarským proniknout podél Labe do Čech a před Vídní se
setkat s oddíly Beathlenovými. Ale ani tento plán nepočítal se skutečnými
podmínkami. Albrecht z Valdštejna, od roku 1625 generalissimus císařských
vojsk, odrazil Mansfelda u Dessavy a také další dánská armáda byla poraže-
na. Přesto se Mansfeld a vévoda Sasko-Výmarský nevzdali svého plánu, přešli
přes Labe a přes braniborské území se dostali do Slezska. Než si to Valdštejn
uvědomil, prošli Slezskem a dostali se na východní Moravu. S dánskými
vojsky přišli i emigranti – Ladislav Velen ze Žerotína, jemuž Komenský věno-
val svoji mapu Moravy, ovládl se svými druhy (mezi nimi byl i Jan Skrbenský
z Hříště a Jan Adam z Víckova, který opětovně burcoval Valachy proti Vald-
štejnovi) východní polovinu země a z Opavy vybudoval středisko odboje. Ale
dánská vojska byla žoldněřská a jejich postup byl spojen s loupáním,
pálením, vraždami a znásilněními. Nebyl to způsob, jak si získat sympatie
lidu, přesto se Valaši i tentokrát spolu s obyvateli některých měst k Dánům
přidali. Ale nakonec většina Mansfeldových a sasko-výmarských oddílů (mezi
nimiž vedle Nizozemců byli také Angličané) prošli jako jejich předchůdci roku
1621 Uherským Brodem a táhli na Slovensko, kde se chtěli spojit s Bethlenem.
Ale ten se i tentokrát k tažení rozhodl příliš pozdě, nevěděl, jak budou na jeho
čin reagovat Turci, a tak otálel a dal tím Valdštejnovi příležitost, aby na řece
Ipeľu stanul tváří v tvář protivníkům. Ale to už se schylovalo k zimě a v zimě
se obyčejně nebojovalo. Nakonec Mansfeld ztratil trpělivost, opustil vojsko
a odešel, aby nabídl službu Benátčanům. Jeho vojáky i vojáky sasko-výmarské
po smrti J. A. Sasko-Výmarského převzal v Martině dánský komisař Mitzlaff
a odvedl jejich zbytky na Moravu a do Slezska. Byly jich jenom žalostné
trosky, protože vojsko sužoval hlad a nemoci. Mitzlaff a Ladislav Velen se
pokoušeli upevnit svoje postavení verbováním, ale v tom je Valdštejn daleko
předčil. A tak na jaře 1627 byla jeho armáda v mnohem lepším stavu než
dánské oddíly, takže mu nedalo příliš práce, aby je vytlačil z Moravy i z Čech.
Většina dánské a sasko-výmarské pěchoty byla zajata, jízda se většinou probí-
la na sever. V jedné ze šarvátek padl i bývalý fulnecký pán, Jan Skrbenský
z Hříště. Nakonec nejhůř dopadli krajané Komenského, Valaši a obyvatelé
východomoravských měst a městeček, především Hranic. I to stačil Komen-
ský v *Historii o protivenství* zaznamenat.³

Jan Amos, který ještě před příchodem armád na Moravu podnikl nebez-
pečnou cestu na jižní Moravu, asi se vzkazy emigrantů pro příbuzné doma,
především Thurny, dostal se až do Nosislavi a Drnholce, blízko dietrichstein-
smrt, která potkala desítky méně nebezpečných „rebelů“ v Čechách i na
Moravě. V době, kdy Moravou táhla vojska a kdy v její části pár měsíců vládl
on, ani jeho mapa Moravy nehrála ve severovýchodních Čechách. Ani
Amsterodamské vydání mapy prostě vycházelo vstříc očekávanému zájmu
o vzdálenou zemi ve středu kontinentu, na kterou byly dočasně upřeny zraky
západoevropské veřejnosti. Jak už bylo řečeno, byla věnována Ladislavovi
Velenovi ze Žerotína a Jan Amos ji podepsal latinizovanou formou svého
jména, tedy jako J. A. Comenius.

S Karlem starším ze Žerotína byl ve styku, i když byl pod ochranou Jiřího
Sádovského ze Sloupna a jeho manželky Estery, rozené Vchynské z Vchynic.
S jejím bratrem Radslavem se setkal Komenský v Amsterdamu nebo Leide-
nu, kde se učený bývalý pán panství Teplice v Čechách zdržoval. Ještě o třicet
let později odkázal v Leidenu Komenskému jistý obnos.⁴ V Bílé Třešně
poznal Komenský Kristinu Poniatowskou, jejíž zesnulý otec býval knihovni-
kem Karla staršího ze Žerotína na Rosicích. Jako slezští a lužičtí vizionáři,
mívala i Kristina vidění, aspoň do té doby, než se provdala r. 1628 za Daniela
Vettera-Strejce. Daniel se narodil na Moravě v Hranicích téhož roku jako
Komenský, tedy 1592. Jeho otec byl duchovní Jednoty a překladatel žalmů.
Jako student byl dvakrát na studiích v Německu, v Herbornu a v Heidelber-
gu. V době, kdy Komenský byl v Heidelbergu, podnikl Daniel s krajanem,
Janem Salmonem Pódhorským, na jaře roku 1613 dobrodružnou cestu na
Island.⁵ Česká válka ho zastihla v Heidelbergu, kde se stal jedním z učitelů
nejstaršího syna Fridricha Falckého, Fridricha Jindřicha, korunního prince
českého. Daniel Vetter-Strejce ho doprovázel do Prahy a pak do Holandska
a byl v jeho okolí až do tragické smrti princovy roku 1628. V Lešně působil
jako správce „klínou“ Jednoty, totiž její tiskárny, přenesené díky Karlovi
staršímu ze Žerotína s pomocí Komenského z Kralic do exilu. Roku 1638
vydal česky a polsky svoji *Islandii*, popis cesty na Island. Kristina mu dala pět
dětí. Roku 1627 se o Kristinu starala paní Zárubová z Hustiřan v Branné
v Podkrkonoší. Kristina trpěla záchvaty, při nichž mívala halucinace zrakové
i sluchové. Po jistém váhání Komenský uvěřil v pravdivost jejích vizí, zvláště
proroctví, že Fridrich Falcký se navrátí na český trůn; zaznamenal všech 82
jejích proroctví a neměl námitek, aby Kristina, doprovázená paními Sádov-
skou a Zárubovou, odevzdala 28. ledna 1628 v Jičíně „nebeský list“ pro
Albrechta z Valdštejna, vybízející ho, aby přestal podporovat Habsburky.

Valdštejnova manželka, Isabela Harrachová, opravdu návštěvu i list přijala a pomohla jim dostat se z Jičina domů.⁶ Komenský se však nestaral jenom o Kristinu a její vidění. V létě roku 1627 poznal v knihovně, zabavené Adamovi Zilvárovi ze Silberštejna a chované dosud ve Vlčicích, Didaktiku německého pedagoga Eliáše Bodina (*Didaktik oder Lehrkunst*, Hamburk 1621) a reagoval na ni po svém. Rozhodl se, že z ní vybere, co je v ní cenného, a že napíše podobné dílo (shodné co do jména), ale samozřejmě lepší. Je pozoruhodné, že kniha, vydaná pár let předtím v Hamburku, se dostala, jistě ne sama, do knihovny jinak nevýznamného šlechtice v severovýchodních Čechách. České země nebyly v době předbělohorské i po ní duchovním zákampím Evropy. Kdyby tomu tak bylo, nebyl by mohl Komenský položit základy svého celoživotního díla ještě za svého pobytu doma.

Tohoto pobytu ovšem už bylo namále. Od 10. května 1626 platilo v Čechách a od července 1628 na Moravě Obnovené zřízení zemské, které prohlásilo české země za dědičné v rodě habsburském a katolictví za náboženství státní, jedině v zemi. Starý český a moravský ideál náboženské snášenlivosti byl pošlapán, postavení českého jazyka bylo fakticky zhoršeno a opravdová elita byla ze země vypuzena. Naprostá většina českých lidí se ovšem vystěhovat nemohla a ne jeden z exulantů se nakonec z ciziny vrátil. I v řadách katolického duchovenstva byli lidé, kteří trpící český lid stavěli nad habsburskou monarchii. Tomáš Pešina z Čechorodu sice popsal s pochopením historii české války, ale druhý díl svého Moravopisu vydat nemohl. I v řadách jezuitského řádu byli kritikové nové šlechty, složené z válečných zbohatlíků a vojenských podnikatelů. To byli lidé, jimž šlo o nejvyšší možný zisk v nejkratší době – protože počet pracovních sil se zmenšoval, rostly požadavky vrchností, zvyšovaly se dávky a roboty, tíživě působily daně. Viděl to jezuitský kritik pobělohorských zbohatlíků de la Haye, poznal to a dobře popsal katolický historik Antonín Gindely.⁷ Komenský je případem kulturního tvůrce, jehož původní plány a životní dráha byly poznamenány Bílou Horou, a bylo tragédií, že po roce 1628 musel pracovat v cizině. Ekonomika, společnost i kultura předbělohorských Čech byla zlomena.

Počátkem února roku 1628 se chýlila ke konci i šestiměsíční lhůta, kterou císařským mandátem z 31. července 1627 dostala k vystěhování ze země nekatolická šlechta. To platilo i pro dosavadní ochránce zástupu členů jednoty bratrské, který se v Podkrkonoší chystal k exodu. Počátkem února 1628 odešel Jan Amos s rodinou a s Kristinou Poniatowskou do Lešna.

Úvahy o domácích kořenech Komenského díla a osobnosti

V předmluvě k prvnímu svazku svých *Veškerých děl didaktických* (*Opera didactica omnia*, dále jen ODO I, Amsterdam 1657) napsal Komenský o počátcích svých prací pedagogických: „Byv dosud veden snahou, aby toliko nyní svoji pozornost k plánům, jak by „především mládeži šlo se na pomoc nejrychlejším zřízením škol a opatřením jasné metody pro ně“. I když měl v době svého odchodu do Lešna především na mysli české děti, šlo mu napříště o víc; na základě kritického přístupu k dosavadnímu školství přikročil k vytvoření vlastní pedagogické soustavy.

Autor, zanícený pro Jednotu a národ, se neuzavíral vlivům přicházejícím z daleké ciziny.

Jistě, především byl odchovancem a představitelem české reformace. Hlásil se k husitství a k Jednotě jakožto výkvětu husitství. Považoval za svoji povinnost hájit jednotu bratrskou a její učení proti M. Martinovi z Dražova, ale jinak jeho vztah k utrakvistům (podobojím) byl kladný. Utrakvisté, nebo novoutrakvisté, se klonili k luterskému (augšpurskému) vyznání, tak jako jedno křídlo Jednoty se klonilo k reformované evangelické církvi (kalvínské). Obě spojovala příslušnost k reformačnímu evangelismu. Pro Moravu typickou náboženskou snášenlivost neuznával Komenský jenom vůči sociniánům (antitritinářům), stoupencům Lelia Socina-Sittiniho ze Sieny a jeho synovce Fausta Socina, kteří měli racionalistické výhrady vůči reformačnímu učení o predestinaci (předurčení) vyvolených ke spáse a k obecně křesťanskému učení o boží Trojici. Nejpravděpodobnějším vysvětlením tohoto až nepochopitelného zaujetí asi je, že od mládí, kdy se v Přerově seznámil se sociniánským učení, byl jím přitahován – jeho mysl stále kolísala mezi vírou a rozumem.¹

Neměl na očích ideologické klapky: četl díla katolická i nekatolická, byl ctitelem Erasma Rotterdamského a Thomase Mora, ale četl také Francise Bacona a Tommasa Campanellu. Byl oddaným stoupencem nizozemského modelu společnosti, i když v mládí sotva chápal, oč se jednalo na synodě holandské reformované církve v Dordrechtu (1617–1619)², a někdy mu bylo blízké i učení Justa Lipsia, jednoho z prvních učitelů Leidenské univerzity, který způsobil velký rozruch, když se rozhodl odejít z Leidenu do španělského Nizozemí na univerzitu v Lovani.³ O Komenského upřímném vztahu k Nizozemí není pochyby, od mládí byl stoupencem smíšené ústavy, spojující prvky monarchistické s představou stavovské samosprávy. Tento ideál stavovské monarchie byl po Evropě rozšířený a byl vyjádřen i v České konfederaci z roku 1619.

Komenský byl, stejně jako jeho patron Karel starší ze Žerotína, přesvědčen, že poddaní mají právo postavit se proti vladaři-tyranovi. To hlásali publicisté hugenotští (francouzští kalvinisté) i publicisté katoličtí. Na obou stranách se dospělo až k učení o monarchomachii, tedy nutnosti tyrana zabít, a podnítli tak požár nenávisti, v němž zahynul Vilém Oranžský i Jindřich IV. U nás se tak daleko nedošlo, aspoň pokud víme. Ale politické uvědomování postupovalo jiným směrem. Někdy roku 1620 vydal rektor Karlovy akademie, Jan Jesenský-Jessenius, druhé vydání své padovské dizertace o právu poddaných na odpor proti tyranovi (*Pro vindiciis contra tyrannos*, Praha 1626) a v nové předmluvě napsal k ní: „Moudrost předků je možné poznat z toho, že poukázali, že je velký rozdíl mezi králem a královstvím. Král je totiž jednotlivec, ale království je souhrn poddaných. Král je smrtelný, království však nikoli. Král je ustanovován vůlí lidu, bez které není možné si žádného krále ani v mysli představit. Lid bez krále je s to přetrvat buď moudrostí nejlepších, nebo také svou vlastní.“⁴

Rektor Karlova učení si musel být vědom toho, že napsáním tohoto vyznání podepsal nad sebou ortel smrti. Byl přece roku 1618 zajat v Prešpurku a vězněn ve Vídni a bylo mu dáno na vědomí, že jakýkoliv počin proti Habsburkům zaplatí smrtí. Není pravděpodobné, že Jessenius byl republikán a že patřil k vyznavačům „švýcarských svobod“. Není ani pravděpodobné, že jimi mířil na českého krále Fridricha. I on byl, jako Komenský, stoupencem myšlenky smíšené ústavy, ale pozoruhodný je jeho důraz na význam lidu, který není jenom *misera plebs contribuens*, bídny poplatný lid, nýbrž základ státní moci. To byl přímý protiklad snah o centralizovanou absolutní monarchii. Komenský dovedl ocenit lidová hnutí vedoucí boj proti pobělohorskému režimu, ale k formulování svrchovanosti lidu nedošel.

V rámci předbělohorské stavovské společnosti patřil Komenský a jeho první manželka ke střední vrstvě, k níž náleželi ve městech členové patriciátu, členové duchovenské inteligence, nepočtení členové svobodných povolání a vrstva velice důležitá, vrchnostenští úředníci měšťanského původu nebo pocházející z drobné šlechty. Právě tyto byly vrstvy, které byly obnověným zřízením zemským nejvíce postiženy – a s nimi česká kultura, která byla s nimi spojena.

Komenský měl ve svém mládí dva otcovské učitele, přerovského Lanecia a brandýského Cyrilla. Jeho patrony a podporovateli byli Karel starší ze Žerotína, Jan Skrbenský z Hříště a Ladislav Velen ze Žerotína. Komenského kolísání mezi oběma Žerotíny, neutralistickým Karlem a bojovným Ladislavem Velenem, je vysvětlitelné objektivními okolnostmi. Blíž měl nepochybně ke Karlovi – především v tom, že s ním sdílel víru v učení o oprávněnosti boje proti tyranovi.⁵ Karel byl dobře seznámený s celkovou situací v Evropě, jak

ukazuje jeho korespondence s Hartvikem ze Stittenu, úředníkem ve službách Jana Jiřího Krnovského. Věřil ve správnost politiky představitelů moravských stavů, kteří nekladli důraz na majestáty a spoléhali více na svoji mocenskou potenci. Karel soudil, že právo na odpor mají poddaní uplatnit v době nejvyššího ohrožení – a že roku 1619 takové nebezpečí pro moravské stavy neexistovalo. Podobně uvažoval i Komenský, když po roce 1657 pomýšlel na uveřejnění revelací. Spjoval je s pansofií, tedy všenápravou a mystickým perpetuum mobile. Komenský se ovšem odhodlal k publikaci revelací proti radám svých přátel a dodatečně bolestně rozvažoval, zda učinil dobře.

Jeho celoživotní druh Mikuláš Drabik do značné míry sledoval životní dráhu Jana Amose. Byli spolu ve Strážnici, setkali se v Žeravicích při ordinaci, v Přerově, působili kousek od sebe, jeden ve Fulneku, druhý v Drahotuších. Jejich sociální prostředí bylo shodné, rozdělil je teprve exil, který jednoho zanesl do Lešna, druhého do Púchova.⁶ Při setkání s Kottarem projevil mladý Komenský víc ochoty uvěřit vizím než při setkání s Kristinou Poniatowskou. Ale v obou případech se dal přesvědčit, protože zjevení, prorocství vyjadřovala jeho politická přání. Vira v revelace spočívala ve víře, že Bůh sděluje vyvoleným lidem v jejich snech nebo viděních své plány se světem.

Kristina Poniatovská a její urozené průvodkyně měly v lednu 1628 v Jičíně štěstí, že je nepřijal Valdštejn, nýbrž jeho manželka, která možná osobně znala paní Zárubovou, rozenou ze Zelkingu, původem z Rakous. Valdštejn byl sice ochoten horoskopům a astrologům uvěřit, zejména když předpovídali to, co si sám přál, ale na revelace nedal. Jestliže se o „Nebeském listu“ dověděl, vzpomněl si možná o rok později na radu, aby nevěřil Habsburkům. Jinak ovšem byl Valdštejn Komenského protichůdcem. Prošel sice i on (jako Liechtenstein nebo Slavata) bratrskou výchovou, ale pak se na náboženství moc neohlížel. Sňatkem s bohatou dědičkou Lukrecií Nekšovou z Landeka získal moravská panství Vsetín, Lukov a Rymice a ty mu umožnily zahájit v okolí Ferdinanda Štýrského vojenskou kariéru.⁷ V boji ve Furlansku proti Benátčanům („čestným protestantům“ a spojencům Spojeného Nizozemí) se Valdštejn příliš nevyznamenal, ale získal přízeň Ferdinandovu a italské přátele; na Moravu přišel jako možná posila katolické strany, ale zda bychom ho mohli zařadit mezi moravské „Španěly“, jako byl Dietrichstein, je sporné. S Dietrichsteinem i Liechtensteinem ovšem spolupracoval, především na jaře roku 1619. Jeho pokus o převedení pěšího pluku najatého stavy k císaři se nepovedl, ukořistěnou pokladnu musel vrátit. Jeho kyrysníci ho provázeli na taženích let 1621 a 1623, ale Valdštejn vavříny nezískal. Zabezpečoval vojensky staroměstskou exekuci roku 1621 a jeho vojáci prosluli krutostí při potlačování selských rebelií. S valašskými poddanými neměl moc starostí a po r. 1624 se na Moravě vyprodal a stáhl se do Čech, kde si budoval vévodství frýdlantské.

Ani v tažení let 1626–1627 se generalissimus (tuto hodnost získal roku 1625) příliš nevyznamenal. Ale dovedl přes zimu vybudovat armádu, se kterou vyhnal Dány až na Jutský poloostrov, a nepřímo umožnil vydání Obnoveného zřízení zemského. Na náboženství mu záleželo pramálo – jeho bankéři byli Nizozemec Jan de Witte, člen kalvínské, „valonské“ církevní obce staroměstské a židovský finančník Bassevi. Komenský a Hartmann vzpomněli ve své *Historii o pronásledováních*, že na valdštejských panstvích nekatolíci pronásledováni nebyli. To se ovšem změnilo, když po Valdštejnově smrti v Chebu roku 1634 frýdlantská „terra felix“ (šťastná země) vzala za své; jeho smrt tak poznamenala osud české země i českých vyhnanců, včetně Komenského.

KAPITOLA 2.

Léta zrání, nadějí a zklamání v polském Lešně

Mezi didaktikou a pansofií

Na počátku roku 1628 nebyly vyhlídky exulantů v Lešně, Skalici, Púchově, ale také v saské Pirně a Freibergu, jakož i jinde roztroušených nijak růžově. Dánsko-norský král Kristián IV. byl v beznadějně situaci a žádal císaře o mír. Valdštejn byl pánem střední Evropy, jeho moc byla však tak veliká, že se stávala císaři a jeho rádcům nepohodlná. Španělský vedoucí politik conde-duque (hrabě-vévoda) Olivares se jej snažil získat pro „velký projekt“, aby jako admirál Severního a Baltského moře uzavřel Sund, a tím odřízl Spojené Nizozemí od jeho trhů a zásobišť v Pobaltí. Zdálo se, že osamocené Nizozemí tentokrát Španělům neodolá.

Haagská koalice, spojující pokročilé země severní a severozápadní Evropy, se rozpadla. Spojené Nizozemí dávalo přednost válce na moři (bellum navale) před intervencí na kontinentě – proti Španělsku je dostatečně chránila soustava pevností na jihu země. Anglie se zmítala ve vnitřních konfliktech, venkovská šlechta a zástupci (Country Party) se stavěla stále ostřeji proti dvorské klíci, spojené s hierarchií státní církve v čele s Abbottovým nástupcem Laudem. Laud neměl zájem na podpoře kalvinistických tendencí a hleděl s podezřením na nizozemské spojence. Dánsko a dolnosaský kraj Německa byly vyřazeny z boje, Gabriel Bethlen byl nemocen a bezmocný vůči turecké velmoci. Sasko, Braniborsko, polsko-litevský stát, to všechno byly v nejlepším případě neutrální země a bylo zapotřebí velké víry, aby čeští vyhnanci nezoufali a neztratili naději v obnovenou unii protestantských zemí, pro Corpus Evangelicorum. Komenský, jak uvidíme, v polském Lešně tuto víru neztratil.

Do velkopolského Lešna přicházela roku 1628 a později už druhá vlna českých exulantů.¹ Poprvé se sem stěhovali po potlačení prvního stavovského povstání z let 1546–47 a byli magnátskými vrchnostmi vítáni jako hospodářsky cenní jednotlivci. Neznáme dosud mnoho o Lešně v době Komenského trojího pobytu v letech 1628–1640, 1648–1650, 1654–1656, protože městský archiv se dochoval zlomkovitě.² O to cennější jsou písemnosti fondu Acta

Braci českých (dnes v Poznani), který aspoň částečně umožňuje udělat si reálnější obraz bratrské obce v Lešně. Je zjevné, že její sociální složení bylo nevýhodné a že od začátku své existence byla odkázána na pomoc zvenčí. Bylo v ní mnoho lidí v neproduktivním věku, mnoho vdov a její mladí členové si hledali uplatnění jinde. Na druhé straně Lešno bylo střediskem pro sbory Jednoty nejenom ve Velkopolsku, ale také např. na Litvě, a udržovalo živé styky zejména s Gdaňskem.

Velkopolsko a Prusy se značně lišily od ostatních oblastí polsko-litevského státu. Byly nejenom oblastí „druhé nevolnictví“, spojeného s existencí obilní monokultury. Přes Velkopolsko vedly důležité obchodní cesty po Visle, Vartě a Odře a tyto cesty ústily v Gdaňsku, Štětíně a Elbinku, kde všude byly silné kupecké kolonie Němců, Nizozemců, Angličanů a Skotů. Velkopolská města, stejně jako města slezská, byla sídly silné řemeslné výroby, především textilní; to byl i případ Lešna.³

Lešenské jinonárodní menšiny, česká a německá, neměly však jednoduché postavení, protože jinověrci, disidenti, byli automaticky počítáni mezi nepřátele katolické církve, a tedy Polska. Jejich oporou byly magnátské rody, které obranu nekatolických poddaných spojovaly s obranou svých stavovských práv či nadpráví. Především šlo o příslušníky magnátské rodiny Leszczyńských, kteří spolu s polsko-litevskými Radziwiłly byli v čele opozice. Tyto dva rody se zasazovaly v letech 1618–1620 o to, aby se polsko-litevští Vasovci nespojili s rakouskými Habsburky proti českomoravsko-slezsko-lužické konfederaci. Tehdy neměly velký úspěch: podařilo se jim sice prosadit formální dodržování neutrality, ale nemohly zabránit tomu, aby se v Polsku neorganizovaly proti Čechům oddíly lehké jízdy, tzv. lisovčků, kteří v letech 1619–1620 několikrát zpustošili Moravu a jejichž část se účastnila i bitvy na Bílé hoře.⁴

Na rozdíl od českých poměrů platila v Polsku zásada „čí vláda, toho náboženství“, ale lešenští členové Jednoty tuto zásadu neuznávali. Po svém příchodu do Lešna se spojili se členy, kteří zde zbyli od poloviny 16. století – museli ovšem konstatovat, že potomci rodin z první emigrace se popолštili. Vedle členů Jednoty přišli do Polska a na Litvu také luteráni (především ze Slezska a většinou německy mluvící), polské obyvatelstvo z okolí bylo katolické. Obyvatelstvo poddanského města Lešna bylo tedy pestré: vedle sebe žili Češi, Poláci i Němci, členové Jednoty, luteránského sboru a katolíci, nepočítaje příslušníky dalších náboženských skupin, z nichž důležití byli tzv. polští bratři (antitrinitáři, sociniáni), nejracionálnější odnož reformace 16. století, s jejichž učením se Komenský dostal do styku už ve škole v Přerově a s nímž se vyrovnával až do smrti. Pro všechny tyto národnosti a všechny reformované církve bylo v Lešně gymnázium, latinská škola založená v polovině

16. století, nedávno před příchodem emigrace z roku 1628 reformovaná. Lešno bylo tedy kulturním, ale také organizačním střediskem pro sbory rozdělené do skupin: malopolské, velkopolské a litevské.

V čele lešenské Jednoty stála rada starších. Obyčejně se skládala ze tří starších (seniorů), šesti polských a tří českých konseniorů. V čele gymnázia, které mělo obyčejně čtyři až pět učitelských sil v čele s rektorem, stálo kolegium scholarchů – tři pro „české vyznání“ (Jednotu a reformovanou církev, do níž Jednota vrůstala) a tři pro luterány.

První úkoly, jež byly Komenskému v Lešně svěřeny, byly úkoly učitelské povahy. Duchovních měla Jednota nadbytek, v prosebných listech, v nichž žádala o pomoc, jsou jich k roku 1629 čtyři desítky. Komenský píše o tom stručně ve Vlastním životopisu: „S mnoha jinými byl (jsem) zanesen do Lešna v Polsku a dal jsem se přidržet ke školským pracím. Poněvadž jsem se jimi nezabýval jen povrchně, počal jsem (lépe než kdy předtím) uvědomovat si vady a nedostatky obvyklé školské metody a počal jsem přemýšlet o jejich nápravě tak, že leckterá dobrá poznání začínala srůstat v soustavu umění didaktického“. Jinými slovy, v Lešně Komenský pokračoval ve své *Didaktice*, tj. *Umění umělého vyučování*, a dokončil ji roku 1632. O rok dříve (1631) podepsal předmluvu ke knize *Dvěře jazyků otevřené* (*Janua linguarum reserata*), která se novým pojetím jazykového učení stala pedagogickým hitem 17. století. Pro praktickou potřebu vznikly i náčrtky učebnic, podle kterých autor „nedávno přednášel v této (tj. lešenské) škole“, dochované v tzv. Lenin-gradském rukopise. Pro lešenské gymnázium sepsal Komenský i své nejznámější divadelní hry: *Diogenes Cynicus redivivus* (1638) a *Abrahamus patriarcha* (1639). V Lešně se během jeho prvního pobytu (1628–1641) formovaly také jeho základní pedagogické spisy, zde roku 1633 dopsal předmluvu k Vestibulu a začal překládat českou Didaktiku do latiny (*Didactica magna*). Během třicátých let (po většině před rokem 1638, kdy se Komenský stal rektorem gymnázia a byl zavalen administrativními pracemi) se v souvislosti s úvahami o obsahu učiva objevují i myšlenky pansofické (vševědné), vyjádřené v podobě prvních projektů. Roku 1637 poslal Komenský z Lešna do Londýna Samuelovi Hartlibovi na posouzení spisek, který byl vydán v Oxfordu pod názvem *Conatuum Comenianorum Praeludia*, později známý jako *Předchůdce vševědy* (*Prodromus pansophiae*).

Lešenská jednota, většina jejího členstva, se skládala z řemeslníků a ze silné skupiny lidí chudých, starých a nemocných, potřebovala podporu. Jméno Komenského se velice brzy objevuje na žádostech adresovaných starším souvěrcům (reformovaným, tj. kalvinistickým) v církvích v Anglii, Nizozemí a Švýcarsku.⁵ Existenční minimum zajišťoval plat konrektora (učitele na gymnáziu), ale ten se pohyboval kolem 120 až 140 zlatých ročně, a teprve když

se stal rektorem, stoupl na 400 zlatých. Ale ani tento hubený plat nebyl pravidelně vyplácen. Velký předěl znamenal rok 1632, rok nadějí na návrat do vlasti, ale také rok trpkého zklamání. V listopadu roku 1631 zahájil Gustav II. Adolf, švédský král, svůj postup v Německu a „Zimní král“, Fridrich Falcký, se v jeho doprovodu dostal na vítězném postupu k jihu až do Mnichova. V listopadu obsadila vojska saského spojence Prahu a severní část země. Ale Sasové neměli v plánu obnovovat České království – jejich vojska vyklidila, také pod tlakem Valdštejnovým, Čechy bez boje. Na podzim zemřel Fridrich Falcký a v bitvě u Lipska padl „lev Severu“, Gustav II. Adolf, ve kterého kladli emigranti velké naděje. V Lešně se roku 1632 chystali k návratu domů a v díle Komenského je perspektiva návratu do vlasti vyjádřena spisy *Pozoun milostivého léta*, *Otázky některé o jednotě bratří českých* a *Haggaeus redivivus*. Nálada zklamání byla znásobena smrtí tchána, seniora Cyrilla. Ale brzy po ní znova následovalo vzepětí energie.

Na jaře roku 1632 byl Komenský zvolen konseniorem Jednoty a téhož roku 6. října ho synod Jednoty zvolil seniorem (snad především pro sbory z Moravy) a svěřil mu „písařství jednoty“. Zároveň mu byla přidělena péče o studující mládež i s optimistickým dodatkem – se vším, „což by k budoucímu opatření a zase vyzdvižení škol přináleželo“. Jako písař Jednoty se od té doby Komenský podílel na její činnosti a připravoval písemnosti jejím jménem posílané.⁶ V říjnu 1633 věnoval osobně hraběti Rafaelovi Leszyńskému spis *Hlubina bezpečnosti (Centrum securitatis)*. Prostřednictvím Jana Jonstona a úřední korespondence navazoval od té doby Komenský styky se stoupenci školské reformy a myšlenky pansofie – Samuelem Hartlibem a Johnem Duryem. Nenadálý úspěch Dveří jazyků byl dalším činitelem, který postupně upevňoval Komenského postavení.

Komenského spisovatelská činnost podléhala cenzuře seniorů a synodu. V květnu 1634 byl Komenský za svoji spisovatelskou činnost pochválen, ale bylo mu doporučeno, aby pozornost věnoval především spisům pro Jednotu, tj. spisům teologickým, po nich spisům filozofickým a pak teprve „jiným“, tj. pedagogickým. A o pět let později musel Komenský před synodem obhajovat své práce proti výtkám Hieronyma Broniewského, který napadl *Předchůdce pansofie*. Komenský byl tedy na vedení Jednoty závislý, nejen pokud šlo o vydávání spisů, ale také o změnu místa pobytu. Lze tedy předpokládat, že s povděkem vyslechl během roku 1640 zprávy o tom, že skupina vlivných členů parlamentu usiluje o jeho pozvání do Anglie.

Úvahy o významu pobytu Komenského v Lešně

Knihy Marty Bečkové Jan Amos Komenský a Polsko (1983) je spolehlivým úvodem do nesnadné problematiky vztahu Komenského k jeho druhé vlasti.¹ Pramenná základna pro řešení těchto otázek se v posledních dvou desetiletích rozšířila, ale Marta Bečková ukazuje, které otázky stojí ještě před námi. Jde stále o osvětlení vztahu obojího prostředí, česko-moravského, kde jsme hledali jeho „kořeny“, a prostředí polsko-litevské „rzczi pospolite“, jaké bylo jejich postavení v Evropě XVII. století, a konečně, jaké nové aspekty do díla Komenského přinesl jeho pobyt v Lešně.²

Standardní práce o dějinách Polska a Velkopolska, které jsou u nás k dispozici, pocházejí z poloviny sedmdesátých let. Za tu dobu se náš obraz předbělohorských Čech a Moravy změnil díky pracím M. Hrocha a J. Petráně, J. Pánka a J. Války. Je nepochybné, že podobně se změnil obraz polské společnosti, ostatně historikové na obou stranách se dnes snaží dopracovat se k lepšímu obrazu národních dějin.³ Pravděpodobně je však možné konstatovat, že ani v jednom ani v druhém případě nelze zevšeobecňovat bez rizika zkreslení. Ani české země, tím méně polsko-litevský stát, nepředstavovaly monolitický politický, hospodářský a kulturní celek.

V době, kdy do Lešna přišla první vlna bratrských vyhnanců z Čech, tedy v polovině XVI. století, bylo Polsko významným článkem evropské společnosti. Nepatřilo ani k těm částem Evropy, ve kterých byla cesta ke kapitalismu násilně zastavena, jako tomu bylo v Kastilii po porážce komunerů (1520–22), nebo v Itálii po potlačení městských států, jejich přeměně na signorie a ovládnutí Španělskem, ani k těm částem Evropy, ve kterých byla cesta ke kapitalismu otevřena, zejména v Nizozemí. Vztah k oběma modelům společnosti byl, jako v českých zemích, otevřený. Polsko-litevský stát měl ovšem výhodnější polohu, ležel na nejvýznamnější kontinentální spojnici mezi západem a východem Evropy, a procházela jím tudíž značná část obchodu. Vycházela od Rýna, spojovala Lipsko a Vratislav s Poznaní a Litvou. Podél severního pobřeží byl pak ještě důležitější spoj, a to námořní, od Baltu přes Sund se plavily do západní Evropy lodní náklady obilí, konopí, lnu, dříví. Gdaňsk a Elbink byly vedle Královce, Rigy a Revalu stejně jako Göteborg, Kodaň a Malmö středisky obchodu a hostily anglické „obchodní dvory“ (Courts), z nichž pocházeli Hartlib a Dury, a faktory nizozemských velkých podnikatelů, jako byli de Geerové a Marselisové. Tyto ostrůvky západní společnosti byly ohnisky reformace, která zůstala v Polsku záležitostí měst a šlechty. Relativní prosperita, spojovaná s renesancí a reformací, trvala podle mínění historiků do počátku třicetileté války. Do této doby bylo Polsko zemí nábo-

ženské snášenlivosti – velká šlechta, magnáti typu Leszczyńských, Opalińských a Radziwiłłů tvořili opozici vůči úsilí panovníků z polské větve Vasovců v boji o moc ve státě. Za války Vladislava IV. se situace přiostrhovala, růst panského velkostatku znamenal zhoršování sociálního postavení rolnictva, docházelo stále častěji ke konfliktům. Magnáti se dostávali do konfliktu nejenom s králem, ale také s drobnou šlechtou. Její politika tolerance vůči nekatolickým přistěhovalcům vyvolávala záchvaty xenofobie vůči disidentům, ať už to byli evangelíci luteránského nebo kalvínského ražení. Obě manželky Vladislava IV. byly horlivé katoličky: první byla dcera Habsburka Ferdinanda II., druhá byla z rodu Gonzagů. Dvůr byl tedy katolický a vliv jezuitských představitelů katolické reformace či protireformace na něm rostl.

Během první polovice XVII. století se množily případy konverze, rody dříve podporující reformované poddané se vracely ke katolictví. Velkopolsko, které bylo dál od Čech, ale nikoliv od Slezska, které bylo druhou nejvýznamnější zemí českého státu, mělo v říši polských Vasovců významné postavení, zejména její severní a západní části, které byly v živém spojení s Vratislaví, Gdańskem a Elbinkem. I zde se rozvíjela zemědělská výroba určená na vývoz, zvětšovaly se příjmy majitelů velkostatků a utužovala se robota. Zároveň s růstem příjmů rostl i zájem šlechty o politiku. Šlechta se dívala skepticky na expanzivní politiku panovníků směrem na východ, dávala přednost orientaci na západ. Bojovala za reformu vlády a její méně majetní členové se dívali žádostivě na pozemkový majetek katolické církve. Evropský mocenský konflikt, kterému říkáme třicetiletá válka, přivedl do Velkopolska tisíce uprchlíků různých vyznání. Velkopolsko mělo pověst tolerantnější oblasti než jiné části polského státu. Do země se dostaly nejen nové myšlenky náboženské, ale také kulturní, projevila se snaha po lepším školském systému. V polovině XVII. století začal v umění renesanční sloh ustupovat baroku, ale poklidný vývoj byl přerušen – sporadicky během tohoto mezinárodního konfliktu, definitivně pak roku 1655 vpádem švédských a braniborských vojsk a roku 1656 drobnou válkou, namířenou jak proti interventům, tak i proti magnátům. I když zkáza nebyla ve Velkopolsku tak dokonalá jako v některých oblastech Německa a v českých zemích (Lešno bylo znovu postaveno, ale bylo znova zpustošeno počátkem XVIII. století za války nordické), trvala regenerace nejméně půlstoletí.⁴

Přišel tedy Komenský a jeho spolubratři do prostředí, které se k příchodícím chovalo stále méně přátelsky, a jakmile ztratili Leszczyńští na bratrské obci zájem, byla její existence stále nejistější. Velkopolsko leželo daleko od oblastí ohrožovaných tatarsko-tureckými vpády, ale pocit nejistoty byl tam stejně živý jako v Čechách – nebo v mysli Komenského. Najdeme jej v jednotlivých dílech jeho *Truchlivého*, ale i v jeho korespondenci, dýchá ze stránek jeho

pracovního deníku *Clamores Eliae*. Francouzský historik V. L. Tapié z toho vyvodil baroknost myšlení Komenského,⁵ podle jiných jsou stavy úzkosti výrazem vytváření „předrevoluční mentality.“ Janusz Tazbir připomíná, že tyto stavy našly vyjádření v dílech chráněnců Rafaela Leszczyńského, Kryštofa Opalińského i Radziwiłłů, u Zbigniewa, Morsztyna, Wacława Potockého, Olbrychta Karmanowského a Samuela Przypkowského, jednoho z prvních současníků, kteří s Komenským polemizovali.⁶

Dějiny českých exulantů známe zatím nedokonale. Není dosud vytěžen ani fond Českých bratří v poznaňském archivu. Moravští historikové M. Zemek, J. Spurný a J. Skutil vytěžili z něho zatím informace o osudech Jednoty v době předbělohorské, ale poznaňský archiv má základní důležitost pro poznání historie bratrských sborů ve Velkopolsku, v Prusku i jinde.⁷ Zabývali se jím jen komeniologové, kteří v něm hledali nové, pokud možná neznámé práce Komenského. Tak např. o *Clamores Eliae* jsem psal roku 1971, ale už sto dvacet let předtím ho znal Antonín Gindely.⁸ Ale stejný archiv obsahuje další fondy, a zatím nevíme, co by mohly poskytnout rodinné archivy dvou „patronů“ Komenského, Leszczyńských a Radziwiłłů. Zda Leszczyńští přenesli svůj archiv do Nancy, zatím nám není známo. Značnou část archivu Radziwiłłů uchovává Archiw Główny Akt Dawnych ve Varšavě; víme, že jeho části jsou ve Vilniusu a ve Lvově. V tamní univerzitní knihovně je, mimochodem, skoro nedostupný soubor komenián, počínaje lipským vydáním *Januy*.⁹

Ale informace o sociální struktuře exulantské obce v Lešně najdeme i jinde, namnoze stovky kilometrů od Lešna. Jde o záznamy o rozdělení sbírek, konaných ve prospěch exulantů v Nizozemí i v Anglii. Na nizozemské záznamy upozornil O. Odložilík, záznamy z Anglie zpřístupnil O. P. Grell v už citované práci o Nizozemské církvi v Londýně v letech 1602–1642.¹⁰ V Londýně existovaly v první polovině XVII. století dvě nizozemské reformované církve, založené už v době Alžběty I., kdy Anglie a Spojené Nizozemí společně bojovaly proti Španělům. Holandská církev měla své sídlo v srdci City, v Threadneedle Street, valonská církev, určená pro kalvinisty jiného než holandského jazyka, sídlila v komplexu Austin Friars. Valonská církev pro kalvinisty, zejména francouzského a italského jazyka, existovala, jak jsme slyšeli, i v Praze a její předák, Gillis de Meijer poslal Komenskému roku 1624 svatební dar 10 říšských tolarů.

Valonská církev měla asi rozsáhlejší spojení na kontinentě (patřili k ní členové původně janovských bankéřských rodin Burlamacchiů a Calandriniů, kteří zprostředkovali dopravu nizozemských subsidií do Čech už v letech 1619–20). Z jejich zápisů především vyplývá, že sbírky ve prospěch postižených souvěrců z Čech a Falce začaly už koncem dvacátých let, pro Lešno se sbíralo od roku 1630 až do doby, kdy byl v Londýně Komenský, tedy do roku

1641–42. Sbírký s královským povolením organizovala anglická (anglikánská) státní církev, jejíž hlava, arcibiskup Abbott patřil k stoupencům Zimní královny. Když zemřel, stal se jeho nástupcem londýnský biskup Laud, který nelibě nesl už samu skutečnost, že na londýnské půdě jsou kalvínské obce, ztotožněné se skotskými presbyteriány a anglickými puritány. Částky, získané sbírkami, šly do tisíců liber, ale pro české bratry v Polsku, Uhrách a Falci to byly částky daleko nižší než sbírky na Falc. To odpovídalo obecnému jevu: česká strana se v očích parlamentu proměnila ve stranu falckou, jak se zmenšovala naděje, že bude možno získat zpět českou korunu. Část výnosu sbírek se používala na podporu „ubohých, postižených českých scholárů“, obyčejně studentů na cestě do Cambridge nebo Oxfordu. Najdeme mezi nimi známá jména: Jana Sictora Rokycanského, M. Martinia, ale také člena rodiny Sprangerů i Václava Hollara. Od začátku je u celé akce lešenský Komenský, a to dříve, než byl pověřen úřadem písaře. Zdá se, že Komenský se zasloužil o záchranu bratrské tiskárny a že byl Karlem starším ze Žerotína od 1630 považován za spolupracovníka seniora Cyrilla.¹¹

Důležité je, že v úzkém styku s valonskou církví byli Hartlib i Dury, ale také členové české či falcké strany, Sir Thomas Roe, Sir Francis Nethersole, Theodor Haak, Stoighton, Davenport a Hugh Peters. Zápisy valonské církve jsou svědectvím, že tato skupina přežila léta absolutismu Karla I. a Lauda a objevila se, spolu s Oliverem Cromwellem a jinými zájemci o reformu školského systému, ve skupině, která se ústy Johna Gaudena v parlamentě přimlouvala za pozvání Komenského do Londýna. Aspoň ve formě protestu proti Stuartovské zahraniční politice a v obraně práv Zimní královny, Alžběty Stuartovny a jejich dětí se tedy tato skupina udržela od parlamentního jednání roku 1621 až do konce třicátých let.¹²

Analýza poznaňských fondů Archivu bratří českých tedy zůstává i nadále dluhem našeho bádání o životě a díle Komenského: bádání, které by se mělo snažit o začlenění obého do širších souvislostí, mělo by mít povahu interdisciplinární a srovnávací a mělo by méně sledovat sháňku po senzácích.

Vzájemný vliv dvou prostředí lze zkoumat netoliko synchronním, souvislým srovnáváním, ale někdy je užitečnější porovnat postoj obou studovaných struktur v konfliktní situaci, ve chvíli, kdy se obojí dostanou do kolize s novým jevem. Pokud jde o Komenského, jsou to zejména dvě takové situace, jednak vztah k nizozemskému a španělskému modelu společnosti a kultury, jednak jeho vztah k sociniánům.

Na lešenské půdě se Komenský dostal do prostředí, které bylo různým způsobem spojeno s anglo-nizozemskou západní Evropou. Řemeslníci a kupci s obilím tam posílali svoje výrobky, šlechtické rody jako Rejové z Nagłowic tam posílali na studia své syny nebo tam sami jezdili za poučením. Komenského

ho sympatie k Nizozemí a jeho protestantsko-humanistické kultuře se tady do konfliktní situace nedostaly. V Lešně se ale ocitl ve styku s realitou hispánsko-katolického světa. Hispánie, Španělsko, byla pro něho stejně jako monarchií, dědičkou Říma. Ve své učebnici *Historia Prophana sive Politica* považoval Komenský Španělsko za světovou říši a její význam oceňoval stejně jako jeho patron Karel starší ze Žerotína.¹³ Juan Luis Vives byl jedním z jeho vzorů a časem se stal prvním českým stoupencem obránce Indiánů, Bartoloméa de Las Casas.¹⁴ Zájem o Španělsko byl nerozlučně spojen se zájmem o Nový svět – Ameriku. Pro to měl dobré předpoklady od svého mládí, kdy se zjevně seznámil s tisky o novém světadíle, vycházejícími z officiny frankfurtských de Bryů a Wechelů. Ostatně brzy po r. 1506 vydal v Plzni Mikuláš Štětina, zvaný Slovák, svůj spis o nových zemích a Novém světě a Zikmund z Púchova roku 1554 vsunul do své *Kosmografie české text listů Cortésových*. To byli dva katolíci, ale hluboký zájem měli také bratři. Dva z jejich středu, bratři Slovák a Cyrill napsali kolem r. 1590 výmluvnou předmluvu k svému překladu Léryho historie o pokusu založit hugenotskou kolonii v zátocce Guanabara, hájící ubohé lidožrouty a kritizující křesťanské vrchnosti. Zájem o hispánskou Ameriku se projevoval v úvahách o jejich jazyku i v zájmu o údajná hnutí protišpanělská v Mexiku.

Srovnáme-li tento postoj s výsledky analýzy Janusze Tazbira, obsaženými v jeho knize o šlechtě a conquistadorech, zjistíme, že Komenský sdílel názory disidentů a odlišoval se od toho, čemu Tazbir říká „staropolska opinia“ – názor šlechty, která si někdy byla vědoma stinných stránek conquisty, ale vcelku přijímala heroizaci dobyvatelů, ve kterých viděla novodobé ztělesnění ideálu „křesťanského rytíře“ (miles christianus). Komenský znal „černou legendu“, tj. španělskou genocidu vůči Indiánům, znal z vlastní zkušenosti způsoby španělské soldatesky.

Podnět, který mu dala četba Januy linguarum bratří Batesových, irských teatinů žijících v Kastilii, ho vedl k rozhodnutí napsat Januu lepší, praktičtější. Jeho snaha, podat slovník i mluvnici latiny přístupným způsobem a podle zásady praktičnosti – vlastně už podle zásad pansofie – odpovídala zájmům široké veřejnosti a zajistila autorovi neslýchaný úspěch.¹⁵ Je však dobré poznamenat, že i zde měl Komenský předchůdce domácí i cizí. Podle Knihopisu existují u nás tři vesměs neúplné výtisky knížky, která nese název *Dictionariolum Hexaglosson*, tedy česky Šestijazyčný slovníček latinsko-česko-německo-francouzsko-španělsko-italský. Na titulním listě je ještě uveden Valerius Cornelius Gualtierus (Wouters), o němž Knihopis uvádí, že žil v letech 1512–1578, narodil se v Oudewater u Utrechtu a působil jako učitel rétoriky v Utrechtu a pak v Lovani, kde také zemřel. Zaujme, že čeština je

1641–42. Sbírkou s královským povolením organizovala anglická (anglikánská) státní církev, jejíž hlava, arcibiskup Abbott patřil k stoupencům Zimní královny. Když zemřel, stal se jeho nástupcem londýnský biskup Laud, který nelibě nesl už samu skutečnost, že na londýnské půdě jsou kalvínské obce, ztotožněné se skotskými presbyteriány a anglickými puritány. Částky, získané sbírkami, šly do tisíců liber, ale pro české bratry v Polsku, Uhrách a Falci to byly částky daleko nižší než sbírky na Falc. To odpovídalo obecnému jevu: česká strana se v očích parlamentu proměnila ve stranu falckou, jak se zmenšovala naděje, že bude možno získat zpět českou korunu. Část výnosu sbírek se používala na podporu „ubohých, postižených českých scholárů“, obvykle studentů na cestě do Cambridge nebo Oxfordu. Najdeme mezi nimi známá jména: Jana Sictora Rokycanského, M. Martinia, ale také člena rodiny Sprangerů i Václava Hollara. Od začátku je u celé akce lešenský Komenský, a to dříve, než byl pověřen úřadem písaře. Zdá se, že Komenský se zasloužil o záchranu bratrské tiskárny a že byl Karlem starším ze Žerotína od 1630 považován za spolupracovníka seniora Cyrilla.¹¹

Důležité je, že v úzkém styku s valonskou církví byli Hartlib i Dury, ale také členové české či falcké strany, Sir Thomas Roe, Sir Francis Nethersole, Theodor Haak, Stoighton, Davenport a Hugh Peters. Zápisy valonské církve jsou svědectvím, že tato skupina přežila léta absolutismu Karla I. a Lauda a objevila se, spolu s Oliverem Cromwellem a jinými zájemci o reformu školského systému, ve skupině, která se ústy Johna Gaudena v parlamentě přimlouvala za pozvání Komenského do Londýna. Aspoň ve formě protestu proti Stuartovské zahraniční politice a v obraně práv Zimní královny, Alžběty Stuartovny a jejich dětí se tedy tato skupina udržela od parlamentního jednání roku 1621 až do konce třicátých let.¹²

Analýza poznaňských fondů Archivu bratří českých tedy zůstává i nadále dluhem našeho bádání o životě a díle Komenského: bádání, které by se mělo snažit o začlenění obého do širších souvislostí, mělo by mít povahu interdisciplinární a srovnávací a mělo by méně sledovat sháňku po senzácích.

Vzájemný vliv dvou prostředí lze zkoumat netoliko synchronním, souvislým srovnáváním, ale někdy je užitečnější porovnat postoj obou studovaných struktur v konfliktní situaci, ve chvíli, kdy se obojí dostanou do kolize s novým jevem. Pokud jde o Komenského, jsou to zejména dvě takové situace, jednak vztah k nizozemskému a španělskému modelu společnosti a kultury, jednak jeho vztah k sociniánům.

Na lešenské půdě se Komenský dostal do prostředí, které bylo různým způsobem spojeno s anglo-nizozemskou západní Evropou. Řemeslníci a kupci s obilím tam posílali svoje výrobky, šlechtické rody jako Rejové z Nagłowic tam posílali na studia své syny nebo tam sami jezdili za poučením. Komenského

ho sympatie k Nizozemí a jeho protestantsko-humanistické kultuře se tady do konfliktní situace nedostaly. V Lešně se ale ocitl ve styku s realitou hispánsko-katolického světa. Hispánie, Španělsko, byla pro něho stejně jako pro jeho polské vrstevníky branou do Nového světa a zároveň poslední monarchií, dědičkou Říma. Ve své učebnici *Historia Prophana sive Politica* považoval Komenský Španělsko za světovou říši a její význam oceňoval stejně jako jeho patron Karel starší ze Žerotína.¹³ Juan Luis Vives byl jedním z jeho vzorů a časem se stal prvním českým stoupencem obránce Indiánů, Bartoloméa de Las Casas.¹⁴ Zájem o Španělsko byl nerozlučně spojen se zájmem o Nový svět – Ameriku. Pro to měl dobré předpoklady od svého mládí, kdy se zjevně seznámil s tisky o novém světě, vycházejícími z officiny frankfurtských de Bryů a Wechelů. Ostatně brzy po r. 1506 vydal v Plzni Mikuláš Štětina, zvaný Slovák, svůj spis o nových zemích a Novém světě a Zikmund z Púchova roku 1554 vsunul do své *Kosmografie české text listů Cortésových*. To byli dva katolíci, ale hluboký zájem měli také bratři. Dva z jejich středu, bratři Slovák a Cyrill napsali kolem r. 1590 výmluvnou předmluvu k svému překladu Léryho historie o pokusu založit hugenotskou kolonii v zátocě Guanabara, hájící ubohé lidožrouty a kritizující křesťanské vrchnosti. Zájem o hispánskou Ameriku se projevoval v úvahách o jejich jazyku i v zájmu o údajná hnutí protišpanělská v Mexiku.

Srovnáme-li tento postoj s výsledky analýzy Janusze Tazbira, obsaženými v jeho knize o šlechtě a conquistadorech, zjistíme, že Komenský sdílel názory disidentů a odlišoval se od toho, čemu Tazbir říká „staropolska opinia“ – názor šlechty, která si někdy byla vědoma stinných stránek conquisty, ale vcelku přijímala heroizaci dobyvatelů, ve kterých viděla novodobé ztělesnění ideálu „křesťanského rytíře“ (miles christianus). Komenský znal „černou legendu“, tj. španělskou genocidu vůči Indiánům, znal z vlastní zkušenosti způsoby španělské soldatesky.

Podnět, který mu dala četba Januy linguarum bratří Batesových, irských teatinů žijících v Kastilii, ho vedl k rozhodnutí napsat Januu lepší, praktičtější. Jeho snaha, podat slovník i mluvnici latiny přístupným způsobem a podle zásady praktičnosti – vlastně už podle zásad pansofie – odpovídala zájmům široké veřejnosti a zajistila autorovi neslýchaný úspěch.¹⁵ Je však dobré poznamenat, že i zde měl Komenský předchůdce domácí i cizí. Podle Knihopisu existují u nás tři vesměs neúplné výtisky knížky, která nese název *Dictionarium Hexaglosson*, tedy česky Šestijazyčný slovníček latinsko-česko-německo-francouzsko-španělsko-italský. Na titulním listě je ještě uveden Valerius Cornelius Gualtierus (Wouters), o němž Knihopis uvádí, že žil v letech 1512–1578, narodil se v Oudewater u Utrechtu a působil jako učitel rétoriky v Utrechtu a pak v Lovani, kde také zemřel. Zaujme, že čeština je

vedena po latině na prvním místě, že text obsahuje stručnou předmluvu Pilnému čtenáři, že české texty jsou ve vzorné češtině, latinsky je vysvětlena i výslovnost češtiny. Co je však zcela překvapující, je skutečnost, že tato příručka psaná pro obchodníky, studenty, poutníky obsahuje abecedně řazený slovník až v poslední třetině textu – předchozí dvě jsou věnovány tématům, řazeným do – dnes bychom řekli – konverzačních celků, kde jsou nejenom jednotlivá slova, ale fráze, věty, útržky rozhovoru.¹⁶ Na titulním listě ještě stojí, že knížka byla vydána u Frobeniů, tedy v Basileji, u firmy, kde jako korektor (dnes by to byl redaktor nakladatelství) do své smrti roku 1554 působil Zikmund Hrubý z Jelení. Autorem českých textů Hexaglossonu byl velmi vzdělaný Čech, který zabezpečil text opravdu rovnocenný textu latin-skému. Byl to sám Hrubý z Jelení, nebo měl snad ve své práci tak zdatného pokračovatele? Podle Knihopisu patří tisk do druhé poloviny XVI. století. Patří ještě do let před r. 1554, nebo jde o dílko posmrtné? Zájem o výběr opravdu aktuálního slovníku i jeho seřazení jsou na svoji dobu nesporně výjimečným zjevem. Znal Komenský Hexaglosson? Nezmiňuje se o něm, ale slovníček zjevně koloval v předbělohorských Čechách a v každém případě je významným dokladem lingvistického citu Frobenia i jeho českého spolupracovníka.

Komenský tedy nepropadl „černé legendě“, viděl ve španělských Habsbur-cích odpovědné nepřátele českého národa i své církve, ale španělskou kulturu a snad i literaturu uznával. I tak se k nám před Bílou Horou dostávala, takže kardinál Dietrichstein byl zjevně čtenářem Dona Quijota, jehož exemplář asi roku 1645 se Švédy zmizel na sever a možná se zavazadly královny Kristiny do Vatikánu. Nevíme, zda ještě kardinál poznal dílo jezuity Baltasara Graciána (1601–1658), španělského „spisovatele krize“. Gracián se podobá českému Bohuslavovi Balbínovi, věčně je v rozporu se svými řádovými nadřízenými, jeho kariéra je nalomena, ale jeho *Kritikon* (snad Velký Kritik) je velký utopický román, kritizující neúprosně současnost a hlásající nutnost opravit „mravní autonomii“ člověka. Srovnáme-li ho s Komenského *Labyrintem světa*, má Gracián místo jednoho poutníka poutníky dva: za poznáním putujícího Andrenia a jeho rádce Critila. Oba ovšem putují po reálném světě XVII. století a svou pouť labyrintem světa končí návratem do ráje srdce. Dvacet osm let poté, co Komenský dopsal *Labyrint světa*, posílá jezuita¹⁷ Gracián své dva poutníky na cestu rozumu a exaktního poznání.

Ještě jedna práce Janusze Tazbira dává podnět k zamyšlení. Je to jeho kniha o období tolerance v Polsku XVI.–XVII. století (vyd. 1967). Tazbir ukazuje, že pojem tolerance byl chápán relativně, nikoliv absolutně.¹⁸ Při toruňském jednání (*colloquium charitativum*) se katolíci a nekatolíci dohodli jenom v jedné věci, že k jednání nebudou připuštěni sociniáni. Nejvýznamnější

ze sociniánských teologů, Jonasz Szlichtyng a Samuel Przypkowski, rozuměli toleranci jen tolik, že stát nebude podstatně zasahovat do církevních záležitostí.¹⁹

Rok 1656 znamenal katastrofu pro Jednotu i pro sociniány, a tak téhož roku, kdy Komenský přišel do Amsterdamu, začala se tam vydávat slavná *Bibliotheca Fratrum Polonorum*. Jak jsme už viděli, byl Komenský k jejich učení přitahován – tak je možno si nejspíš vyložit jeho jinak nevysvětlitelný prudký odsudek sociniánů. Lešenskou katastrofu nezavinili sociniáni, ani Komenského *Panegyricus Carolo Gustavo*, v tom, jak ukázal svého času polský historik Adam Kersten, sehrál nepatrnou úlohu. Na sejmu roku 1658 bylo sociniánství v Polsku zakázáno – na témže sejmu, na němž bylo nutno vyslovit amnestii všem těm, kdo se přidali ke Švédům. Sociniáni i čeští bratři prostě doplatili na to, že „šlechtická republika“ žalostně kapitulovala před vnějším nebezpečím. V náboženském životě Amsterdamu představovali sociniáni živel racionalizující, zatím co irenici a utopisté se klonili k chiliasmu. To byl případ Komenského, který příkře reagoval na spisek Daniela Zwickera, pocházejícího z Gdaňska, a jeho *Irenicum Irenicorum* (1658). Komenský asi Zwickerovy jiné spisy neznal, ostatně byly vydány nizozemsky, jinak by nebyl považoval Zwickera za představitele sociniánství. V jednom z nich totiž Zwicker píše: „Ptáte se mne, co jsem? Nejsem ani luterán, ani papeženc, ani kalvinista, ani socinián, ani novokřtěnec, ani člen kterékoliv jiné dnešní sekty; protože se neztotožňuji se žádnou z nich, ale usiluji o to, aby se všechny napravily. Veden božskou pravdou, jsem jimi všemi nenáviděn.“²⁰ Komenský dostal od purkmistrů za spisek proti Zwickerovi odměnu, ale ti argumentovali tím, že *Irenicum Irenicorum* je napsáno vynikající latinou (byla to mírná kritika latiny Komenského?) a nakonec byl Zwicker a jeho tiskař jenom napomenuti, aby podobné spisy nepsali a nevydávali. Amsterdamští regenti byli snášenlivější než pobělohorští vítězové i polský sejm (v Polsku se museli sociniáni vyprodat, ale směli si tam jezdit pro peníze), i než sám Komenský, který se přece blížil Zwickerovi v tom, že chtěl sblížení všech církví.

V těchto dvou konfliktních situacích vystupuje Komenský jednou (v případě hispano-amerického) jako nositel pokrokových tradic českých i polských, ve druhé, v boji proti sociniánům, jako obhájce tradičních církevních institucí. Komenského myšlení, stejně jako české a polské myšlení, nebylo prostě bez vnitřních rozporů. Závěrem je však možno konstatovat, že vztah Komenského k jeho první i druhé vlasti, českomoravské i velkopolské, je tak závažný, že bez jeho důkladného studia se k pochopení Komenského nedobere.

KAPITOLA 3.

Annus Mirabilis 1641–1642 a jeho důsledky

Komenský, Hartlib a anglická revoluce 17. století

Druhé vydání *Labyrintu světa a ráje srdce*, vydané Komenským roku 1663 v Amsterdamu u Jana Paskovského, obsahuje „popis bouře mořské“, který se nevyskytuje ani v rukopisu, ani v prvním tištěném vydání z roku 1631. Není pochyby o tom, že popis bouře a ztroskotání je výsledkem osobních zkušeností autorových, které asi prožil během své cesty do Anglie roku 1641. Jakkoliv ho stejně jako jiné české poutníky zajímalo moře, lodi a mořeplavba, nebyl zjevně příliš obeznámený s novou problematikou a možná z neznalosti, možná i ze stylistických důvodů si vytvářel odborné názvy pro předměty jemu dosud neznámé. Nebylo to nic zvláštního: Albrecht z Valdštejna měl koncem dvacátých let o námořnictví také představy jenom mlhavé, ale rychle se dal poučit, takže ho ani admirálský titul, nabízený Španěly, nepřesvědčil, že by měl vystoupit se svým vojskem proti Nizozemcům. Je tedy pravděpodobné, že Komenský vědomě svůj popis cesty po moři stylizoval.¹ Jeho líčení je působivé, ale realističtější je popis plavby, kterou pár let před ním, roku 1673, vykonal Jan Laetus-Veselský (1609–1656)² v doprovodu Ondřeje Reje z Nağłowic, zvláštního vyslance polsko-litevského krále Vladislava IV. Jan Laetus byl krajanem Komenského, s nímž měl mnoho společného. Svůj cestopis (*Peregrinatio ... descripta a me Joanne Leeto*) dopsal během studia na univerzitě v Leidenu. Proslul jako autor smělého pokusu o příručku církevních i světských dějin, založeného částečně na *Historii o těžkých protivenstvích církve české*. Po vypálení Lešna se připojil k postiženým bratřím, ale už téhož roku 1656 ve Slezsku zemřel. Jako jeho příbuzný Daniel Vetter-Strejc, i sám Komenský patřil k těm duchovním Jednoty, kteří měli blízko k reformované (kalvínské) církvi, ale kterým zároveň šlo o sjednocení evangelických vyznání a pokud možná o smír mezi vyznáními vůbec.

Lidé podobných názorů byli jinde. Byli v Německu, Švédsku, Nizozemí i v Anglii. Nepřekvapí, že v Anglii se tyto myšlenky objevily v kruzích

puritánské opozice vůči hierarchii státní anglické (anglikánské) církve, předhnané z Falce a lidí, kteří svým původem patřili do oblasti středně východní Evropy. Mezi nimi měli přední postavení Samuel Hartlib a John Dury. Jejich činnost se dostala do středu zájmu anglických historiků, kteří studují politické i kulturní dějiny 17. století, zejména od té doby, co byla veřejnost informována o Hartlibově pozůstalosti, uložené jako depozitum v univerzitní knihovně v Sheffieldu. Stalo se to zásluhou profesora G. H. Turnbulla, který první uspořádal tento důležitý pramen, obsahující asi 50.000 dokumentů. Pozůstalost byla zpřístupněna majitelem, lordem Delamerem. Turnbullova publikace o Hartlibovi, Duryem a Komenském (1947) znamenala jak počátek nového období v bádání o Anglii v době revolučních desetiletí 1640–1660, tak i v bádání o životě a díle Komenského.³ Turnbull uveřejnil ukázky z komeňán, které fond, Hartlib Papers (Hartlibova pozůstalost – dále HP) obsahuje, a ukázal nové možnosti výzkumu.⁴

Od počátku sedmdesátých let byla Hartlibova pozůstalost zpřístupněna také českým badatelům a bylo možno informovat veřejnost o ní podrobněji.⁵ Bylo takto možno přikročit ke zveřejnění některých prací Komenského, které se někdy od dosud známé a publikované literární činnosti Komenského částečně liší, popř. ji doplňují.⁶

Význam Hartlibova okruhu, dočasně totožného s okruhem anglických příznivců Komenského (mluví se někdy o Comenian Group – Skupině Komenského), vysvitl po vydání práce Charlesa Webstera o Samuelovi Hartlibovi a šíření vzdělání (*Samuel Hartlib and the Advancement of Learning*, 1970). Webster zdůraznil význam úsilí členů skupiny o vytvoření programu vzdělávání – i význam skutečnosti, že na anglické půdě měl Komenský příležitost uvědomit si, že reforma vzdělávání je nástrojem a součástí reformy společnosti.⁷

O přetvoření anglické společnosti usilovali členové opozice proti Stuartovskému absolutismu, obhájci práv Zimní královny české a jejich děti i členové duchovenstva, kteří nejdříve za arcibiskupa Abbotta, ale za horších podmínek i za arcibiskupa Lauda organizovali sbírky na pomoc utištěných souvěrců ve Falci, Polsku a Uhrách. Od roku 1940 nepsal Christopher Hill o Puritánské revoluci, nýbrž o Anglické revoluci 17. století. Komenskému věnoval pozornost zejména ve své monografii o Johnu Miltonovi a jeho traktátu *O výchově (Of Education)*. Hill odlišil Miltonův tradičně renesanční návod k výchově mužské elity od ideálu obecné výchovy u Komenského.⁸ Marxismem ovlivněný výklad dějin Anglie v krizovém období 1640–1660 není přijímán obecně a novokonzervativní historikové, např. Conrad Russell, nemluví o revoluci, nýbrž o občanské válce.⁹

České práce o anglických dějinách 17. století nejsou početné. Vycházejí z prací Websterových a Hillových, na práce Russellovy navázat zatím nemohou, protože ten se ani o Komenského, ani o českou otázku nezajímá. Pokusem o shrnutí závažné problematiky vztahu Komenského k Anglické revoluci 17. století je studie Jana Kumpery, která shromáždila všechny dostupné informace, a je tudíž vhodným ukazatelem dalšího výzkumu.¹⁰

Komenského snahy zaujaly v polovině třicátých let 17. století skupinu kolem Samuela Hartliba (asi 1600–1662). Patřili k ní vedle Hartliba, původně pedagoga, pak asi v dnešním pojetí kulturního politika např. John Dury (1596–1680), stejně jako Hartlib spojený s Gdaňskem a Elbinkem, Joachym Hübner, duchovní z Cleve, v Anglii usazený od r. 1636, Theodor Haak (1605–1690), rodák z Falce, rovněž usazený v Anglii, a matematik John Pell (1611–1685), jakož i jejich měšťanství a šlechtičtí ochránci, kteří umožňovali Hartlibovi, aby podporoval protestantsko-humanistické uprchlíky z bojiště třicetileté války, popřípadě financoval vydání jejich prací.¹¹ Společným rysem většiny z nich byl zájem o školství, protože dosavadní aristokratický systém, kontrolovaný státní anglickou (anglikánskou) církví, byl činěn zodpovědným za žalostné zklamání anglikánské politiky už roku 1620, v době Bílé Hory, a pak stále zjevněji v letech 1621, 1625, 1629. „Nová pedagogika“ měla odpovídat „novému náboženství a novému řádu“.¹² Druhým namnoze společným rysem byla příslušnost Hartlibových přátel k protistuartovské opozici, která činila politiku Jakuba I. a Karla I. zodpovědnou za ztrátu Čech a Falce. Samuel i jeho bratr Georg Hartlib studovali v letech českého stavovského povstání v slezském Břehu, ostatně s jinými postavami, s nimiž se ještě setkáme a jejichž sympatie patřily „české otázce“.¹³ Georg Hartlib se stal koncem dvacátých let rektorem kalvínské školy v litevském Vilnu, jeho spolužák John Jonston působil v Lešně jako vychovatel v rodinách Zawadských a Leszczyńských. Starost o osudy falcké dynastie, ale také starost o jejich nešťastné stoupence, vyhnané z českých zemí i z Falce, spojovala tedy jednotlivce z Uher, Sedmihradska, polsko-litevského státu s anglickými i nizozemskými straníky Fridricha Falckého a Alžběty Stuartovny.¹⁴

Od počátku třicátých let posílala lešenská skupina jednoty bratrské do Nizozemí a Anglie jednak své studenty, jednak své zástupce, kteří měli organizovat sbírky. Tak se do Anglie dostal Komenského švagr Jiří Laurin a lešenský David Vechner a studenti Daniel Erastus a Samuel Benedikt.¹⁵ V prvním dochovaném dopise, který Komenský poslal Hartlibovi někdy roku 1633, se mluví o Vechnerovi a Laurinovi jakožto o poslech, kteří mu přinesli Hartlibův dar, knihu *De rationis usu* od Kašpara Streso, i nabídku podpory v práci pedagogické i pansofické.¹⁶ Skutečností je, že korespondence Duryho (který se z Elbinku mohl snadno dostat do styku s Komenským v Lešně)

s Hartlibem začíná roku 1630 a že ve stejné době navázal už Hartlib styky s Johnem Jonstonem, Janem Mochingerem, Niiclassiem v Gdaňsku a Janem Docemiem. O tom, že Komenský píše svoji Velkou didaktiku a zabývá se snahami pansofickými, věděl Hartlib od Jonstona až na jaře 1633. V letech 1633–1635 zpravoval Jonston, který studoval tehdy medicínu v Leidenu, Oxfordě a Paříži, Hartliba průběžně o Komenského práci i o tom, že v Leidenu se o ni nezajímají. Roku 1634 psal o tom, že Komenský studuje Bacona a že opatří jeho rukopisná díla a pošle je Hartlibovi. Vedle toho se Jonston snažil zvrátit přátele baron Sádovský a angličtí diplomati Sir Thomas Roé, Ruthven, Digby i Sir R. Anstruther.¹⁷ Ostatně stejným tónem psali o politické a náboženské situaci Hartlibovi bývalí členové „české“ a pak „falcké“ strany v parlamentě, Sir Thomas Roc a Sir R. Anstruther, ale také Kašpar Streso. Nevíme, co všechno poslal Hartlibovi Komenský ze svých prací tištěných i netištěných a popřípadě, co mu z nich poslali jiní. Prvním autografem Komenského v Hartlibově pozůstalosti je jeho věnovací list ke staršímu spisku *Centrum securitatis*, datovaný 24. října 1633.¹⁹

V polovině třicátých let se tedy ještě nedá mluvit o nějaké komeniánské skupině. O Komenského (ale také o Duryho) se zajímali další členové Hartlibova kroužku, například John Stoughton, již na podzim roku 1636, kdy se však objevují také první zmínky o tom, že se jedná o to, aby přijel do Anglie.²⁰

Z roku 1637 pochází rukopis spisku Faber Fortunae, ale také první Hartlibova publikace Komenského díla, jeho náčrt koncepce pansofie, který vyšel v Oxfordu (roku 1637) bez Komenského vědomí jako *Praeludia*. Pravděpodobně k němu Hartlib připojil provolání, vyzývající k podpoře autora, které se na rozdíl od dílka samého dochovalo v pozůstalosti.²¹ Z následujícího roku máme už dokumentován ohlas oxfordských *Praeludií* z pera nizozemského pastora v Londýně Op de Beecka.²²

Zdá se, že teprve *Praeludia* rozhodla o Komenského popularitě v Anglii. Rozšiřuje se počet Hartlibových korespondentů a známých, kteří ho informují o Komenském a jeho práci. Od roku 1637 to byl např. J. Arnold, chlubící se svou spoluprací s Komenským, téhož roku je na Komenského dotazován za svého pobytu v Londýně Andrzej Rej z Naglovic.²³ O Komenském a jeho názorech píše J. A. Tassius, který ho srovnává s Descartem, Joachym Hirtenius, William Pelham vybízí k uspořádání sbírky pro Duryho, dílo obou chválí Walker a opět oběma, Komenskému i Durymu, slibuje svou pomoc 26. října 1638 pozdější „král parlamentu“ John Pym.²⁴ Víme odjinud, že *Praeludia* chválil vedle Hartliba, Tassia, Hübnera i Bisterfeld, že své výhrady měl

Descartes a vyloženě kriticky se k nim stavěl Abraham Calovius a Hieronym Broniewski a že Komenský měl z publikace nepřijemnosti i v Lešně. Musel složit na obranu svoje *Objasňování pansofických pokusů* (*Conatum pansophicorum dilucidatio*, 1638), které vyšlo tiskem roku 1639 jako část londýnského spisu *Pansophiae prodromus*.²⁵ Zajímavým způsobem reagoval na Praeludia norimberský humanista a diplomat J. A. Pöhmer, který soudil, že Komenský je dosud příliš pod vlivem Telesia a Campanelly a ne dost pod vlivem Bacona, ale těší se na jeho slíbenou Velkou didaktiku. Na cestě do Polska by se prý rád s Komenským seznámil, protože jeho „grande delineatio“ si to zaslouží – ba zasloužila by si i podporu domu Habsburského. Víc mu o něm pověděl J. L. Wolzogen, jenom je škoda, že výklad o pansofii zatím neobsahuje víc než obecné zásady.²⁶

Přímlyvným listem z roku 1637 se Hartlib otevřeně postavil ve prospěch podpory Komenského činnosti a v letech 1637–1641 byla podpora Komenského opravdu jeho předním cílem. Především účetní doklady z let 1637–1641 svědčí jednoznačně o tom, že v této době obdržel Komenský (nebo lépe řečeno, že v jeho prospěch bylo vybráno) 825 liber, 4 sterlingy.²⁷ Mezi podporovateli Komenského byla celá galerie protistuartovské opozice: Pym, Sir Henry Culpeper, Wharton, hrabě z Essexu, a v letech 1640–41 také Oliver Cromwell, k podpoře se přihlásil už roku 1637 Louis de Geer. Je však třeba znovu uvést, že například Cromwell svou podporu výslovně určoval Komenskému a Durymu.²⁸ Komenský nebyl ovšem první český exulant, který se na Hartliba obracel s žádostí o podporu. Pro české vyhnance žádali podporu Johannes Regius Nicolaus Hentzlinus a Václav Klement Žebrácký.²⁹ Ale případ Komenského byl opravdu odlišný. V něm a v Durym viděl Hartlib muže, kteří by mohli svými pracemi pansofickými i pedagogickými proniknout do anglické veřejnosti. Proto o něho projevoval zájem a tento zájem také šířil mezi svými známými. Od roku 1638 si schovával titulní listy Komenského spisů, jejichž vydání umožnil.³⁰ Počet zmínek o Komenském roste do nedohledna; nejenom se objevuje stále v korespondenci Hartliba s Durym, ale také v dopisech obou určených třetím osobám, zejména v letech 1637–1648 roste do šířky diskuse mezi členy Hartlibova okruhu o pansofických a didaktických plánech Komenského.³¹ Z této záplavy je možno vyzdvihnout jenom několik významných korespondentů, kteří Komenskému věnovali zvláštní pozornost. Vedle Johna Pyma byl to Samuel Ward, John Metcalfe, Justinian Isham, z kruhu českých, falckých či pobaltských vyhnanců Johan Moriaen (Morian, zemřel po 1658) a Jan Suatosius (pravděpodobně totožný s lékařem Svatošem, usazeným v Meldonu).³² Zejména zprávy obou posledních o Komenském a jeho činnosti byly velmi obšírné. Vydání Praeludií a Prodromu vyvolalo další odezvy. V Hartlibově pozůstalosti se zachoval originál Descar-

tova *Judicium de Opere Pansophico*, známý dosud jenom z přepisu, reagující kriticky na pansofické dílo, zprostředkované Descartovi Theodorem Haamersenne.³³ Stejně nerozhodně jako Descartes se vyjadřoval jeho korespondent vydal předčasně, bránil se v Lešně výtkám Broniewského.³⁵

Janua linguarum reserata, *Praeludia* a *Prodromus* se staly módním předmětem učených diskusí, stejně jako latinská *Didactica Magna* a *Templi Sapientiae... Diatyposis*.³⁶ S takovou produkcí se ovšem nemohl měřit ani Dury, ani Hartlib sám. Není proto divu, že se zvyšoval zájem o to, aby Komenský byl získán pro činnost v Anglii, kde se absolutistický režim krále Karla I. a arcibiskupa Lauda dostal v té době do krize a oživila aktivita mimoparlamentní ke kritice zahraniční politiky monarchie. A tak 24. července 1640 psal Dury Hartlibovi, že čeká nedočkavě, „až přijde, aby pomohl v pracích Komenského, jestliže se nemůže zabývat vlastními...“ Ale vedle Duryho se o Komenského zajímali další Angličané a rostla také ochota Komenskému pomoci finančně i jinak.³⁷ V popředí zájmu byl ovšem očekávaný pansofický protějšek *Januy linguarum*, nikdy nedokončená *Janua rerum*.³⁸ Závěrečnou fází jednání o Komenského cestu do Anglie zachycují jeho dva dopisy Hartlibovi a dopis Moriaenovi z února a března 1641.³⁹

V době svého pobytu v revoluční Anglii, tj. od 23. září 1641 do 21. června 1642 (můžeme předpokládat, že Komenský podle svého zvyku v Anglii používal kalendář, který tam byl běžný, tj. juliánský), neměl Komenský důvod dopisovat si s Hartlibem, v jehož domě pobýval, nebo s Durym. Dopisoval si ovšem s Lešnem i s těmi ze svých podporovatelů, kteří žili mimo Londýn. Pro Lešenské napsal svůj *List o Anglii* (*Londini 8/18 Octobris Anni 1641*) a další z 10. června 1642 (*Studii pansophici in Anglia fautoribus*).⁴⁰ Můžeme předpokládat, že Komenský nepřijel do Londýna s prázdnými rukama. Je pravděpodobné, že do Anglie předem poslal nebo s sebou dovezl třetí knihu *Pansophiae Christianae*, ztotožňovanou s dílem *Praecognita sive fundament*.⁴¹ Do doby londýnského pobytu je kladeno dokončení rukopisu *Pansophiae Diatyposis*, z něhož dvě části, rozšířenou část *De Scenographia operis pansophici admonitio* a část *Scenographiae Pansophicae pars II* najdeme v Hartlibově pozůstalosti.⁴² Zato z přímé korespondence Komenského se v ní nalézají z doby londýnského pobytu jenom zlomky.⁴³

Naproti tomu je dobře možné sledovat Komenského činnost v korespondenci Nicholase Stoughtona s Hartlibem. Ten dlel na venkově (ve Stoughtonu), ale od jara 1641 kladl do činností Komenského a Duryho velké naděje a navázal písemný styk s Komenským. Četl jeho pansofické rukopisy a projevoval s jeho osudy živou účast. V říjnu 1641 byl ještě plný optimismu, naproti

tomu od prosince předvídal velké obtíže.⁴⁴ Zdá se vůbec, že v říjnu 1641 byla aktivita Komenského a jeho hostitelů nejvyšší. Z 11. října pochází Stručný nástin porady (*Consultationis brevissima Delineatio*), z 18. října Seznam spisů, které je třeba zpracovat... v zájmu společného blaha (*Elaborandorum operum Catalogus*). Ve Stručném nástinu porady najdeme nejenom formule, které později Komenský rozvedl v *Obecné poradě o nápravě věcí lidských*, ale také vůbec nejkladnější postoj Komenského vůči Anglické revoluci.⁴⁵ Mezi problémy, na nichž se Komenský a jeho angličtí přátelé do té doby neshodli, najdeme pod bodem 4: Zda máme právo a zda je nám dovoleno vzít k provedení lidské příčinění, a pod bodem 5: Zda máme právo a zda je nám dovoleno vzít k provedení tohoto převratu na pomoc současné vrchnosti. Na obojí odpověděl Komenský (popřípadě jeho spolupracovníci) kladně, i když i zde je na první místo postaveno úsilí pedagogické. V Seznamu prací pak najdeme praktický pracovní program, s konkrétními úkoly pro Komenského, J. Hübnera, Duryho, Pella a Hartliba, jenž se měl nadále starat o organizaci celého podniku.⁴⁶ Šlo tedy o skupinu, která vpravdě byla skupinou Hartlibovou, a měli bychom o ní mluvit jako o hartlibiánech.

Hartliba, Komenského a Duryho jedním dechem pozdravuje Henry Appellius a Justinian Isham. Hartliba žádá Ernestus Andreae, aby pozdravil „našeho velkého Komenského“, o Komenského snahách o „Perpetuus motus“ píše Sir Henry Culpeper.⁴⁷ Hartlibovi a Durymu adresují svoje listy G. Erastus a P. Felinus i Baltazar Weberský,⁴⁸ ale Culpeperovi také poukazuje peníze pro Komenského Louis de Geer. Týž Louis de Geer, jenž už 9.–19. října 1641 zve Komenského do Švédska.⁴⁹ Komenského a Hartliba pozdravuje ve své korespondenci de Geer počátkem roku 1642, v době, kdy, jak se zdá, už Dury i Komenský vážně pomýšleli na odchod z Anglie, kde se v zimě 1641–42 rozhořel první akt konfliktu mezi králem Karlem I. a parlamentní opozicí.⁵⁰ Na jaře 1642 dostává Komenský další pozvání, tentokrát z Paříže. Dne 19. dubna 1642 psal z Hamburku tamní francouzský rezident Melchior de Harod, hrabě St. Romain de Senevas s odvoláním na Mr. Moriaena, na diplomata d'Avaux a na Richelieuova sekretáře Rossignola, že „pan kardinál je ochoten přijmout ho do svých služeb“.⁵¹ Rossignol pozvání opakoval ještě počátkem září 1642, se zdůrazněním, že kardinál chce podpořit spis *Janua Rerum vel Aurea sive Pansophiae*.⁵²

Mezitím Hartlib dále sbíral prostředky od „patronů“, udržoval jejich zájem a staral se o vydání anglického překladu Prodrumu (*A Reformation of Schooles*, 1642).⁵³ Z Komenského činnosti z této doby se v Hartlibově pozůstalosti zachoval rukopis 18. kapitoly Cesty světla (*Collegii Universalis Formi*).⁵⁴ Zdá se, že Komenského líčení, obsažené v tzv. Vlastním životopise (*Continuatio admonitionis Fraternalis*) ukazuje jasně, že jeho „ochránci“ i spo-

lupracovníci dobře viděli, že pro splnění programu, jak si jej v říjnu 1641 načrtli, v Anglii zatím není podmínek, a že někteří radili Komenskému cestu do Švédska (a Nizozemí), jiní do Francie. Komenského však jistě odradila už francouzská korespondence – i v Londýně byl pro neznalost angličtiny omezen na styk s duchovními nizozemské a valonské církve (Cesarem Calandriem a Filipem Op de Beeckem). Dne 3./13. března 1642 se Hartlib, Komenský a Dury společně s Williamem Hamiltonem zavázali ke spolupráci do budoucnosti.⁵⁵ Komenského vztah i k radikálnějším pánům „patronům“ se nezhorsil. Svědčí o tom list Johna Pyma Hartlibovi, žádající, aby se Hartlib „poradil tedy den před Komenského odjezdem z Londýna. O něm, jakož i o cestě do Nizozemí a Švédska, informoval Hartliba Komenského průvodce Vratislav Olyrius.“⁵⁷

Odjezd Komenského z Anglie vytvořil nové podmínky pro vznik písemných památek na jeho spojení s Hartlibem a jeho okruhem. Ten ve své původní, široké sestavě už od zimy 1641–1642 neexistoval. Jeho přední člen, John Pym, zemřel roku 1643, ostatní se rozdělili do tábora presbyteriánů a independentů, po krizi let 1648–1649 radikálů (včetně levellerů ad.) a stoupců Olivera Cromwella. Komenský zůstal v písemném styku s londýnskými přáteli po větší část dvacetiletí 1642–1662, které obsáhlo dobu od jeho odjezdu z Anglie až do Hartlibovy smrti. Početná korespondence se zachovala z let bezprostředně následujících po jeho odjezdu na kontinent, tj. 1642–1643, pak její intenzita poklesla, ale znovu se projevila v letech 1645–1646, naproti tomu poklesla v době druhé občanské války, kdy se Komenský distancoval od independentů. Ochlazení je patrné v letech 1648–1653. Styk se obnovil až v souvislosti s akcemi Komenského, Sádovského a Figula v letech 1654–1656, jejichž cílem bylo cromwellovskou Anglii začlenit do protihabsburské fronty. Roku 1656 se zájem o Komenského osudy znovu projevil větší intenzitou korespondence. Smrt Alžběty Stuartovny (Zimní královny) a Samuela Hartliba (1662) znamenala zakončení této nesmírně důležité kapitoly v expanzi Komenského myšlení do západní Evropy.⁵⁸

Na druhé straně je užitečné si připomenout, že Hartlibova skupina se ve svém snažení o prosazení výchovné reformy opírala o své příznivce v řadách členů parlamentu. Její složení se proto měnilo: do roku 1642 to byli prostě lidé, kteří sympatizovali s puritánstvím, pak to byli independenti, ale po roce 1652–1653 už parlament nefungoval a Oliver Cromwell, ačkoliv – jak jsme viděli – aspoň finančně pomáhal, měl jiné zájmy než starat se o „rozšiřování vědění“ (*Advancement of Learning*). A tak vyhlídky na úspěch měl Hartlib a jeho druhové v desetiletí 1642–1652, zatímco další desetiletí, 1653–1662, bylo obdobím zklamání a neúspěchů.

Pobyt Komenského v Anglii vzbudil značný zájem jeho ctitelů o jeho osudy. Tak Joseph St. Amand psal počátkem července 1642 z Readingu, že děkuje Hartlibovi za to, že mu opatřil překlad *Ratio disciplinae in Unitate Fratrum Bohemicorum*, o Komenského pracích pansofických opětovně informoval Hartliba Johann Rave, opětovně se o něm zmiňoval ve svých listech Sir Henry Culpeper a s korespondencí J. H. Bisterfelda se do Anglie dostaly i přepisy vzájemné korespondence.⁵⁹

Vzbudil se však nejenom zájem o jeho práci a o jednotu bratrskou, ale i o „českou otázku“. Haagský „dvůr české královny“ (aula Bohemica) se dostal po vypuknutí občanské války do nesnadné situace, protože královnini synové Karel Ludvík i Robert (Rupert) bojovali v rojalistických oddílech proti parlamentu. Aby se toto spojení nepřerušilo, o to se starali jak pastor Rulitius, tak i Dury, který je pravděpodobným autorem pamětního spisu o řešení náboženských otázek ve falcké rodině. „Případ královny české“ byl také obsahem listu, který 12./22. 2. 1644 poslal Rulitius Siru Johnu Whyteovi.⁶⁰

Nejvyšší zájem byl nadále o Komenského *Januu rerum*. Informoval o ní Hartliba Kochlevius a v Hartlibově pozůstalosti zůstal rukopis předmluvy a náčrtu tří kapitol, patřící časově do roku 1643.⁶¹ Rozsáhlá je korespondence týkající se Cypriana Kinnera, kdysi Hartlibova spolužáka na latinské škole ve slezském Břehu. Ve svých 36 dopisech se Kinner o Komenském pochopitelně zmiňoval velmi často a objasňoval své diference. Jak se zdá, viděl Hartlib v Kinnerovi dost dlouho Komenského pokračovatele a uveřejnil jeho pedagogické úvahy.⁶² Hartlib, jemuž roku 1644 věnoval svůj spis *O výchově John Miltona* a jenž byl ve styku se Sirem Thomasem Brownem, staral se i o to, aby zásady Komenského byly uváděny v život, například Henry Appeliusem, který měl malou „akademii“ v holandském Purmerendu.⁶³ Jeho zájmy byly ovšem velice široké a v polovině čtyřicátých let sahaly od kolonií v Antilách a Severní Americe k neutěšenému stavu Evropy i osudu České královny.⁶⁴ Na Komenského nezapomínal a rukopisy jeho prací půjčoval vážným zájemcům. Zmínky o Komenského pansofických pracích však najdeme také v řadě jiných korespondencí hartlibiánů.⁶⁵ Z května 1646, kdy se zdálo, že situace bude v Anglii pro vševědné plány příznivější, se zachovaly Komenského listy Hartlibovi a dalším anglickým přátelům.⁶⁶ Komenský posílal opět do Anglie rukopisy svých prací, tak koncem roku 1646 opis svého *Lexiconu Januale* a výpis ze svého pracovního deníku.⁶⁷ John Hall, člen St. John's College v Cambridgi, souputník Miltonův, četl vedle Miltona také Komenského *Vestibulum* a *Metafyziku*. Roku 1647 se v korespondenci znova objevují sliby známých i neznámých dopisovatelů, kteří Hartlibovi slibovali pomoc v parlamentu pro založení koleje „smíření“ v Chelsea i v zámoří, popřípadě pro jeho

návrh na korespondenční úřad (office of address).⁶⁸ K dalším Hartlibovým korespondentům, kteří ho informovali o činnosti Komenského nebo naopak měli o ni zájem, patřili koncem čtyřicátých let J. H. Bisterfeld, G. W. Ritschel, ale i P. Mersenne.⁶⁹ Byl mezi nimi také G. Horn z nizozemského Hardewijku, který 28. 9. 1648 nešetřil kritikou Komenského pansofie, kterou považoval za příliš neurčitou, příliš metafyzickou, příliš „pantografickou“.⁷⁰

V té době získal Hartlib rukopis celé *Nejnovější metody jazyků*, obsahující menší změny ve srovnání s textem, který přineslo lešenské vydání z roku 1649 i vydání ve II. svazku ODO (1657).⁷¹ Pravděpodobně se dostal do Anglie během roku 1648, jehož hlavní události jsou dobře zachyceny v Hartlibově pozůstalosti. Především je v ní soudobý opis Komenského listu Figulovi z 31. srpna 1648 se zprávou o přesídlení do Lešna a o úmrtí manželky. Rovněž v opisech je zde známý list Komenského Oxenstiernovi z 1./11. října 1648 a list J. G. Matthiae, biskupovi ve Strengnäs.⁷² V tomto listu je i zmínka o *Historii o pronásledování církve české*. Historie vyšla roku 1647 latinsky a roku 1650 s aktualizovaným titulem anglicky, tedy dříve, než vyšla česky. Nebyla ostatně prvním českým příspěvkem k publicistice Anglické revoluce, protože o rok dříve – 1649 – vydal Thomas Gataker, „přítel armády“, výklad o Janu Husovi, upravený ve prospěch radikálních názorů na volbu duchovních.⁷³ Obraz oživeného zájmu o „obecnou reformu škol“ dokresluje roku 1648 ještě korespondence Sira Thomase Roea a Henry Morea, člena Christ College v Cambridgi.⁷⁴ Do doby vyhlášení podmínek míru vestfálského patří ještě anonymní pamětní spis, nazvaný *Jak porazit rod habsburský*, pravděpodobně napsaný pro Cromwella. Vybízal k anglo-nizozemskému spojení, i ke spojení s Dánskem a Švédskem, aby bylo možno Habsburky zničit tak, jak se o to neúspěšně pokusil kdysi Valdštejn.⁷⁵

Pozoruhodné, ale těžko ověřovatelné zprávy o Komenského činnosti obsahují dopisy J. Moriaena z roku 1650, popisující jeho zaměstnání školskými povinnostmi, nemocí, ale také tři kvartové svazky rukopisu Didaktiky rerum.⁷⁶ Zájem o Komenského projevoval William Spencer, který děkoval za zaslání jeho knih a sliboval pomoc, také praktické uplatnění zásad Komenského ve své malé „akademii“. Komenský mu byl blízký svou Januou i svou snahou o zlepšení „skutečného, nikoliv marného vědění“.⁷⁷ Z Blatného Potočka psal roku 1651 János Tolnai, že „venerandus frater noster D. Comenius“ píše řadu malých „pansofií“ pro školskou potřebu a že od něho mnoho očekávali.⁷⁸

Roku 1651 vyšly v anglickém překladu dvě práce Komenského. Překlad práce *Physicae ad lumen divinum reformatae synopsis*, vydané latinsky v Lipsku roku 1633, a překlad *Pansophiae Diatyposis*, přeložený Jeremy Collierem a věnovaný Hartlibovi, pořízený z latinského vydání, které vyšlo roku 1643

v Gdaňsku.⁷⁹ V době, kdy se schylovalo k první anglo-nizozemské válce, psal ve prospěch spolupráce obou prvních manufakturních mocností Nicolaus Arnold (1618–1681), který se právě vrátil z Anglie do Leidenu.⁸⁰ Roku 1652 vyvrcholilo úsilí Hartliba, Duryho a jejich druhů o uskutečnění „reformované školy“ uzavřením smlouvy o „Křesťanské společnosti“ (18. 8. 1652), kterou podepsali Hartlib, Dury a Clodius. Cílem Společnosti mělo být promýšlení a uskutečňování nezbytných opatření, užitečných k reformaci škol obrácením lidského vědění k užítku celého lidstva a povznesení ctností a zbožnosti v duších mládeže. Ale Duryho projekt „Reformované školy“, který představoval realistickou aplikaci zásad Komenského, byl úzce spojen s iniciativou některých členů parlamentu. Ten roku 1653 ustavil Výbor pro šíření vzdělání (Committee for Advancement of Learning), pro který Dury a Hartlib vytvořil podklady, ale v prosinci 1653 byl parlamentem rozpuštěn, a to znamenalo konec reformy. Šestnáct tištěných stránek z první verze Komenského díla *Orbis sensualium pictus* je svědectvím, že Hartlibova skupina byla ve spojení s Komenským.⁸¹

Hartlibův návrh na zřízení „korespondenčního“ střediska shromažďujícího informace o pokroku věd z výnosu irských cel byl sice schválen Státní radou (1655) a protektorův bratr Henry Cromwell byl zmocněn, aby jej uvedl v život, ale William Petty svým odporem vůči Benjaminu Worsleymu zablokoval jeho realizaci a po smrti Olivera Cromwella návrh zapadl. Komenský s některými členy lešenské skupiny vkládal v té době v lorda-protektora naděje politické povahy. Ještě před jeho návratem do Lešna z Blatného Potoku poslal 22. května 1654 z Lešna Václav Sádovský ze Sloupna (zemřel po 1658) jménem českých exulantů protektorovi anglické republiky Oliveru Cromwellovi dva listy se žádostí o pomoc. List, který šel přes Hartliba, v jehož pozůstalosti se zachoval, byl doprovázen latinským pamětním spisem, v němž Sádovský navrhoval, aby za anglické peníze bylo v Polsku naverbováno 10 pluků jízdy a 10 000 pěších, s nimiž by bylo možno proniknout do Slezska, Čech a Moravy a obsadit hranice proti Bavorsku a Rakousům. Agenti měli roznítit povstání ve městech a selské povstání v Horních Rakousích a navázat spojení s Uhry, vedenými sedmihradským knížetem. Ke spisu byl připojen text svolání k obyvatelům českých zemí, používající biblických obrátů a ostře protikatolický, a kopie Komenského listů z roku 1648. Václav Sádovský poslal další listy, určené Cromwellovi, po synovi bývalého preceptora jednoho ze synů Fridricha Falckého (asi po Pavlu Hartmannovi, zemřelém roku 1694 v anglickém Shellingfordu), který pořídil později pro Hartliba výtahy z dalších listů Sádovského i jeho bratra Jiřího, který někde u Gdaňska verboval vojsko pro expedici do Čech. Dne 3. dubna 1655 už Jiří věděl, že Oliver Cromwell plány odmítl, chtěl však nicméně peníze na žold, protože

naverbované vojsko v případě bližící se obecné války bude užitečné.⁸² Komenský se k projektu zpočátku stavěl kriticky. 19./29. července 1654 psal však už staré přátelství a posílal revelace jako přimluvu o pomoc pro plány Sádovských.⁸³

Zmínky o Komenském, v případě Duryho kritické, se objevují i v korespondenci Hartlibově z let 1655–1656. V ní najdeme i „Seznam všech těch nových učebnic, které p. Komenský poslal p. Hartlibovi před několika lety, když byly tištěny v Uhrách a které jsou nyní lepším písmem na lepším papíře tištěny v Norimberce v Německu“.⁸⁴ Tento Seznam obsahoval asi devět prací z let 1644–1653, velice rozmanitého obsahu. Nebyl mezi nimi Panegyricus na Karla Gustava, jehož titulní stránku ale najdeme jinde mezi Hartlibovými papíry.

Tam najdeme také soudobý opis Komenského listu přátelům z 3./13. května 1656 o zničení Lešna, který do Anglie asi donesli Václav Podivín a Samuel Vojt. Teprve tehdy asi poslal „londýnskému příteli“ Figulus výtisky Panegyrika.⁸⁵ Dobře jsme informováni o cestě Komenského do Amsterodamu listy, které poslal Hartlibovi z Hamburku a Amsterodamu. V nich jej žádal o pomoc při organizaci sbírek ve prospěch Lešenských.⁸⁶ V říjnu 1656 spoléhal Komenský na politický převrat, který způsobí Moskevská Rus chystající se věnovat pansofii.⁸⁷ Brzy však byla jeho energie obrácena jiným směrem: na vydání *Veškerých didaktických spisů* (ODO).⁸⁸ Od té doby už spojení mezi Komenským a Hartlibem přerušeno nebylo.

Svědectvím toho jsou listy J. Moriaena a H. Oldenburga, adresované Hartlibovi, a obsahující zprávy o Komenském i se sdělením, že více o tom píše Hartlibovi Rulitius, dále devět anonymních dopisů z let 1656–1660.⁸⁹ Svědčí o tom kopie Komenského listu Hartlibovi z roku 1657 i jiný z 5. února téhož roku, doprovázející spisek *De reperta ad authores Latinos prompte legendos... via*.⁹⁰ V tomto listu se Komenský zmiňoval i o tom, že mu posílá 50 výtisků spisku *Lesnae excidium*, zároveň s potockým vydáním *Schola Ludus* a spisem *Parvulis parvulus*.⁹¹ V polovině července poslal Komenský do Londýna kopii svého listu Jiřímu II. Rákóczi, v jehož vystoupení skládal naděje a jemuž poslal desítky výtisků revelací.⁹² Sedmihradsko-švédsko-ruská aliance, podporovaná Cromwellem, měla zvrátit situaci v Evropě a Komenský hájil pověst „barbarských východoevropských národů“, asi proti Hartlibovým pochybám. Komenského politické naděje osvětluje ve své korespondenci s Hartlibem i jeho zeť Figulus.⁹³

V srpnu 1657 se také Komenský připojil k žádosti zástupců Jednoty, aby v jejich prospěch povolil Cromwell v Anglii sbírku.⁹⁴ Pavel Cyrill, Komenského švagr, a Adam Samuel Hartmann sbírali v Nizozemí. V Anglii jim

pomáhal na venkově Daniel Vetter ml. Komenský pracoval na Obecné poradě a zároveň se staral o zdar sbírky, za jejíž povolení se u Olivera Cromwella přimlouval kaplan státní rady a kazatel Hugh Peters. Zvrat v politické situaci očekával Komenský v té době od Turků a Tatarů. Poslal Hartlibovi revelaci (*Lux in tenebris*), ale radil, aby se s rozšiřováním ještě čekalo. Teprve 6./16. října 1657 oznamoval, že Laurens de Geer dal souhlas k rozšiřování revelací, ale Hartlib byl proti tomu a měl námitky vůči Mikuláši Drabíkovi a jeho tónu. Politický obzor byl tentokrát zahalen konfliktem mezi generálními stavy Spojeného Nizozemí a Švédskem, podle koncepce Komenského stejně přirozenými členy protihabsburské koalice jako byla Anglie a Nizozemí. V listu z 18./28. prosince 1657 se Komenský zmiňoval o dílku *Syllogismus Orbis Terrarum Practicus*.⁹⁵ Roku 1658 přibyl do Hartlibovy sbírky titulních listů děl Komenského ještě *Diogenes Redivivus* a *De Regula Fidei Judicium duplex*.⁹⁶ Během roku 1658 se začaly objevovat první komentáře ke Komenského Veškerým spisům didaktickým. 8./18. ledna si stěžoval, že Spisy vyjdou pouze v nákladu 600 výtisků a že mu z Polska odvolávají A. S. Hartmanna. Musel se také bránit proti výtkám, že jeho revelace přispěly ke zkáze Jiřího II. Rákócziho, a naděje kladl tentokrát do spolupráce kozáků, Moldavanů a Valachů.⁹⁷ 9. února už vysvětloval, že čeští exulanti sotva budou moci přijmout nabídku, aby se přestěhovali do Irska. Chyběly mu některé vydané práce a prosil o jejich zaslání a posílal proto za to čtyři výtisky Veškerých didaktických spisů. Pro změnu věřil zase v úspěch politiky švédského krále Karla X. a začal psát na něj druhý Panegyricus. Napříště měl korespondenci s Hartlibem z Amsterdamu vést Rulitius, ve skutečnosti však výměna listů pokračovala dál, i když po smrti Olivera Cromwella se členové Hartlibovy skupiny většinou stáhli do pozadí a Hartlib sám byl nemocen, pravděpodobně rakovinou močového ústrojí. Vedle Gentis felicitas staral se však Hartlib ještě o vydání spisku *Disquisitiones de caloris et frigoris natura*.⁹⁸

Skot Dalgarno i Samuel Wartensky dále projevovali zájem o činnost Komenského, John Beale se o něho zajímal až z Itálie, kde vzpomínal také na české husity a adamity, a zamýšlel mu asi poslat výpomoc.⁹⁹ Komenský pokračoval ve své korespondenci a Hartlibovi do sbírky titulních listů přibyl jeho spor s N. Arnoldem, jeho *Lexicon Januale* i *Historia revelationum*. Podle norimberského vydání připravil Charles Hoole anglické vydání spisu *Orbis Sensualium Pictus*.¹⁰⁰ Komenský nebyl zapomenut. John Winthrop na něj vzpomínal v severoamerické Nové Anglii, na jeho marné úsilí o *Perpetuum Mobile*, ale také na jeho úsilí o rozšiřování vědění.¹⁰¹ Jan Felinus o něm psal z Púchova v listu, ve kterém podával zprávu o zemětřesení na západním Slovensku, kopie jeho listů najdeme v listech Pellových a Hartlibových.¹⁰²

Roku 1660 přistál v Anglii a do Londýna vtáhl Stuartovec Karel II. Hartlib ztratil svoji státní penzi, Milton unikl vězení jenom proto, že byl považován za neškodného, John Dury odešel ze země. Hugh Peters, ještě nedávno přímluvce ve věci Lešenských u Olivera Cromwella, byl 16. října 1660 jako královrah popraven na londýnském popravišti u Charing Cross.¹⁰³ Za těchto okolností je těžko vysvětlit si naděje, které se synovcem Zimní královny a Fridricha Falckého spojoval Komenský, když se na Karla II. obracel s latinskou suplikou, aby pomohl exulantům z Čech, Moravy, Polska a Uher. Je ovšem třeba připomenout, že nebyl jediným členem Hartlibovy skupiny a příznivcem „české záležitosti“, který si tak počínal. William Prynne (1600–1669), známý pamfletista a opozičník, věnoval 24. listopadu 1660 v němž podle Foxovy Knihy o mučednicích volně vykládal o Wyclifových a Husových názorech na vztah panovníka a církve.¹⁰⁴

Ve svém listu Hartlibovi z 26. května 1661 se Komenský zmiňoval o pracích *Socinianismi Speculum, De Iterato Sociniano Irenico iterata ad Christianos Admonitio a Theologia naturalis*. 11./21. října 1661 psal Komenský Hartlibovi o svém (negativním) vztahu k Descartovi a 8. listopadu 1661 se v listu pro hraběte z Anglesea vrátil ještě jednou k českým dějinám od husitství až k Bílé Hoře se žádostí o přímluvu u Karla II., aby dovolil vyplatit českým exulantům část výtěžku sbírek, konaných v uplynulých letech.¹⁰⁵ Do roku 1661 sahají ještě dopisy, které Hartlibovi, stále více ostrakizovanému, psal H. Beale.¹⁰⁶ Dlouholetá korespondence končí hrstkou dopisů z prosince 1661 a ledna a února 1662.¹⁰⁷

Víc než zatímní závěry nesnadné problematiky nelze na základě zběžného průzkumu důležitého fondu, který Hartlibova pozůstalost představuje, nabídnout. Řadu písemností se prozatím nepodařilo řádně prozkoumat. Ostatně sheffieldský fond neobsahuje všechnu Hartlibovu pozůstalost, neboť část z ní byla prodána do Spojených států. Ale i to, co lze využít, ukazuje, jaké možnosti badatele v budoucnosti čekají.

Srovnáme-li obsah sheffieldských dokumentů se závěry Charlese Webstera, a zejména Jana Kumpery, lze konstatovat, že je možné je doplnit, popřípadě přinést některé korektury.¹⁰⁸ Nezdá se, že by bylo možné mluvit o existenci, zejména ne delší, nějaké „komeniánské“ skupiny v předrevoluční Anglii. Komenský a Dury psali programová pojednání o „rozšíření vědění“, potřebného pro počátky průmyslové a agrární revoluce, a Hartlib vytvářel pro jejich šíření hmotné a organizační předpoklady. Ale Komenského velikost není zjevně v tom, že by byl prosazoval „reformu škol“ právě pro anglickou buržoazii. V revoluční Anglii si asi pouze uvědomil společenský dosah své práce na opravě výchovy a dal jí daleko širší úkoly – úkoly tolik předcházející

jeho dobu, neboť přesahovaly potřeby střední vrstvy společnosti, ve které žil. Vztah Komenského k předrevoluční a revoluční Anglii vypadá ve světle sheffieldských pramenů komplikovanější, než předpokládal Kumpera, který se snažil vysledovat vztah mezi Komenským a Anglickou revolucí 17. století. Ve skutečnosti přišel do styku s ní dvojí cestou. Jednu představoval boj o „českou otázku“, který Komenského uvedl do úzkého vztahu k falckému dvoru v Haagu, k falckým exulantům a jejich přátelům v Nizozemí, Anglii, Švédsku a jinde. Pro Komenského to znamenalo, že jeho usilování ve školské oblasti bylo politicky velice přijatelné parlamentní i mimoparlamentní opozici v Anglii. Tzv. česká strana se proměnila ve falckou, až se nakonec roku 1642 zcela rozlomila. To však neznamenovalo, že její jednotliví členové přestali existovat nebo působit. Druhou cestu znamenalo pro Komenského rané spojení s reformovanou církví – nejdříve s nizozemskou církví na pražském Starém Městě a jejími členy rozptýlenými po západní Evropě, pak s kalvínskými duchovními v Polsku, Nizozemí a Anglii. Také jejich jednotná fronta se po roce 1642 rozštěpila. Jednotlivci částečně zůstali na půdě státní církve, část patřila k presbyteriánům, část k independentům. Obojí cestou se Komenský dostal do styku s problematikou Anglické revoluce. Nebyl nikdy jejím „ideologem“. Roku 1642 spolu s Durym a Hartlibem formuloval nejvyšší výchovný program této revoluce, který nebyl nikdy realizován. Komenského přínos k tomuto programu byl českého, domácího původu. Odtud husitský důraz na všeobecnou potřebu vzdělání. Ale uskutečňován byl na základě široké internacionální podpory.

Rozporuplná činnost v Elbinku

Na cestě z Anglie navštívil Komenský potřeť ve svém životě Nizozemí, především Amsterdam, kde se jeho prosba o podporu pro Lešno opět setkala ve vedení nizozemské i valonské reformované církve s příznivým ohlasem. Zdvorně odmítl pozvání do Francie, které mu tlumočil posel kardinála Richelieua. O druhé nabídce, totiž o nabídce nizozemsko-švédského podnikatele Louise de Geera, aby ho navštívil ve Švédsku, se Komenský radil v Amsterdamu. Na cestě tam se nezastavil v Leidenu, kde tehdy působilo na univerzitě několik obdivovatelů jeho díla.¹ V leidenském předměstí Endegeest se v červenci 1642 setkal také s filozofem Reném Descartem. Jak se zdá, rozešli se s přesvědčením, že jeden druhého přesvědčil o vlastní převaze. To byl nejužší styk Komenského s novou filozofií. Descartes se ke Komenského chápání pansofie stavěl kriticky. V jednom svém dopise o tom napsal: „Pokus, o který mu (Komenskému) jde, totiž v jedné knize podat všechno, co je

v ostatních užitečného, může být velmi záslužný, pokud by se to dalo opravdu uskutečnit, ale obávám se, že to není možné... Mimoto shledávám v jeho úmyslech ještě dvě věci, kterým dobře rozumím: Za prvé se mi zdá, že bohoženým uvažováním, a za druhé, že si představuje obecné vědění, které by mohli pochopit mladí školáci a které by si mohli osvojit před čtyřicetým rokem svého věku.² Roku 1642 se Komenský k Descartovi stavěl celkem kladně. Teprve po jeho smrti, roku 1650, se proměnil v ostrého kritika jeho názorů. Výsledkem návštěvy Amsterdamu byla opravdu velká podpora poskytnutá „českým kazatelům v Polsku“. Z fondu Charitatis zaslala amsterodamská církevní rada do roku 1643 celkem skoro šest tisíc zlatých. Ale to nebyl jediný přáteleství s Rulitiem, zastáncem zájmů Jednoty v Amsterdamu, a Godefroyem Hottonem, kazatelem v rodině de Geerů, seznámil se s Lauresem (Va-a Janssoniy. Zatímco do konce třicátých let vyšly v Nizozemí jen dvě práce Komenského, došlo po roce 1642 k obratu a lvi podíl na Komenského knižní produkci patřil Nizozemí. Nizozemští souvěrci nezapomněli na Lešno a podpory docházely až do roku 1646.

Přes Hamburk a Lübeck navštívil Komenský na podzim roku 1642 Louise de Geera ve švédském Norrköpingu. Louis de Geer byl jedním ze švédských politiků, kteří patřili k rádcům Gustava II. Adolfa a od dvacátých let se snažili o reformu švédského školství. Vedle de Geera byl v této skupině říšský kancléř Axel Oxenstierna, nejmocnější muž v království, kancléř uppsalské univerzity Johan Skytte, učitel královny Kristiny, tehdy šestnáctileté, Jan Matthiae atd. Zásluhou Jana Mathiaea byla ve Švédsku od poloviny třicátých let díla Komenského vydávána a používána jako učebnice.³ Vedle toho se o Komenského zajímali členové jiné skupiny lidí, kteří se zabývali pansofií v jejích důsledcích, především snahami o sjednocení protestantských vyznání. Jádrem hnutí za pansofií a unionismus byl de Geerův Finspong. Švédům ale nebylo jasné postavení jednoty bratrské vůči kalvinismu a luteránství. Nezdá se, že by byl Komenský udělal všechno pro to, aby tuto nejasnost rozptýlil.

Z taktických důvodů bylo nakonec rozhodnuto, že se Komenský za podpory de Geera bude věnovat jenom svým pracím, ne sice na švédském území, ale ve východopruském městě Elbinku, které leželo ve sféře švédského vlivu. Východní Prusy měly společného vládce s hohenzollernským Braniborskem, kurfiřta braniborského, formálně však byly polsko-litevským lénem. Lešno nebylo příliš vzdálené od Čech, o Slezsku nemluvě. Roku 1628 putovali sem exulanti ze severovýchodních Čech týden; odtud do Elbinku bylo padesát mil, tedy další 2 až 3 dny cesty.

Ale ani v Elbinku nechyběli přátelé a krajané. Jeden ze senátorů, Johan Koy, byl přítelem Hartliba a Duryho, městský písař Jan Laurin byl syn nebo synovec seniora Jiřího Laurina a pocházel z Moravy, stejně jako rektor elbínské školy Michal Mylius. Dne 8. listopadu 1642 dali starší Jednoty Komenskému souhlas k přestěhování do Elbinku, ale zejména po roce 1643, kdy zemřel senior Erastus, obraceli se na něho o radu, popř. jej zvali k důležitějším záležitostem do Lešna. Ze studie Fr. Karšáie víme, že Komenský měl vliv na studenty pocházející z východního Slovenska.⁴

Švédská politika byla na počátku čtyřicátých let zaměřena na unionismus, na spojení protestantů, na získání luteránského Saska a sedmihradského knížete Jiřího Rákocziho, na vytvoření koalice s Braniborskem a Hessenskem za blahovolné podpory Spojeného Nizozemí. V tajném jednání švédsko-braniborském se objevil i požadavek prosadit ve válce obnovení poměrů, jaké byly ve střední Evropě roku 1618. Ve stejném smyslu byl Oxenstiernou informován i Komenského zeť Figulus, který zajížděl do Švédska jménem tchánovým.⁵ Pobělohorská emigrace se v jednání se Švédy (ve Frankfurtu) dočasně spojila, obvykle však Leidenská skupina sázela na Nizozemí, berlínská na kurfiřta braniborského, drážďanská na kurfiřta saského – skupina lešenská tedy nebyla jediná a její mluvčí měli pouze morální právo mluvit jménem celé emigrace.

Vztah Komenského k zaměstnavateli, Louisovi de Geerovi, byl tedy ovlivňován vnějšími činiteli. Závisel na vývoji vztahů mezi Švédskem a Nizozemím a obecně na vztazích mezi luterány a kalvinisty. Jednota se v polsko-litevském prostředí de facto včlenila do církve reformované (kalvínské) a za takovou byla považována v Nizozemí. V luteránském Švédsku naopak aspoň navenek vystupovala jako církev samostatná. Od roku 1643 se ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrücku jednalo o uzavření míru, protože bylo jasné, že ani jedna strana není s to rozhodnout evropský konflikt na bojišti. Corpus Evangelicorum ztrácel na přitažlivosti, naděje na sňatek mezi Kristinou Švédskou a kurfiřtem saským se rozplývaly. Za této situace se rozcházely názory Komenského a Louise de Geera na jednání, „colloquium charitativum“, které mělo smířit křesťanská vyznání a které bylo svoláno na podzim 1644 do Toruně. Osobní účast Komenského v Toruni vedla k druhé krizi jeho vztahu k „patronovi“ i ke švédské politice. Postavení Jana Matthiaeho ve Švédsku bylo otřeseno, na Komenského samého útočí gdaňský teolog Calovius.⁶ De Geer tvrdě požadoval slíbené učebnice, které chtěl svým jménem věnovat Švédsku. Za této situace Komenskému nezbývalo, než aby z Toruně odjel. V následujících letech se snažil uspokojit Švédy i de Geera snahou o sblížení Jednoty s církví švédskou. Víc než práce na učebnicích ho však zajímalo uvažování o vztahu pansofie – vševědy – k všenápravě. Nejcenějším

výsledkem práce pro de Geera byl rozsáhlý spis *Nejnovější metoda jazyků* (*Methodus linguarum novissima*, 1648), druhý nejrozsáhlejší spis Komenského a jeho nejvýznamnější spis z oblasti jazykovědy a metodiky vyučování jazykům. Podle zásad tohoto spisu byly ve čtyřicátých letech přepracovány starší jazykové příručky včetně knihy *Janua linguarum*. Aby „česká otázka“ nebyla zapomenuta, vypravil se roku 1646 Komenský podruhé do Švédska.⁷ Šlo mu také o posílení pozic stoupenců pansofie a unionismu dodáním alespoň části didaktických spisů. V podobném smyslu v Amsterdamu působil de Geerův kazatel Godefroy Hotton, který stejně jako Komenský viděl ve Švédsku vedoucího činitele v boji s Římem a Habsburky.

Ale Hottonovy názory byly na říšském sněmu ve Stockholmu roku 1647 odmítnuty. Také Jan Matthiae byl na sněmu odmítnut a považoval za vhodné se od Komenského distancovat. Oxenstierna opustil teorii o Corpus Evangelicorum a hlásil se k saské politické linii směřující k uzavření kompromisního míru. Komenského pansofie byla pro svoji příliš teoretickou povahu tehdy kritizována i Duryem a de Geerem. A nakonec, v Nizozemí v lednu 1648 prosadila velká buržoazie (regenti), že byl v Münsteru uzavřen separátní mír se Španělskem, který osmdesátiletou válku se španělskými Habsburky pro Nizozemí vítězně ukončil.

Úvahy o Komenském v jeho zralém věku

V době cesty do Anglie bylo Komenskému zhruba padesát let, v době odchodu z Elbinku mu bylo šestapadesát. V 17. století to už byl věk takřka patriarchální – ale Hollarova-Gloverova rytina (z grafických sbírek NG, použita na přebalu této knihy) ho zobrazuje jako muže plného energie. Ještě v 19. století byli padesátníci nazýváni velebnými kmety – ale Komenský se tak necítil – třetí dcerka Zuzana se mu narodila roku 1643 a syn Daniel dokonce až 1646 a třetí sňatek s Janou Gajusovou uzavřel Komenský v Toruni až 17. května 1649, tedy sedmapadesátiletý.

Nepochybně bylo anglické prostředí v letech 1641–1642 nesmírně zajímavé. Byla to doba rychlého rozvoje vědeckého a filozofického a zároveň rostoucí krize společenské, náboženské i politické.¹

Komenský nepřišel do Anglie zcela nepřipraven: znal dílo Francise Bacona i některé traktáty náboženské. Od roku 1630 byl ve styku s okruhem kolem Samuela Hartliba, rodáka z Elbinku, který se již za studentských let usadil v Anglii a zajistil si tu značnou vážnost. Byl přítelem a spolupracovníkem významných básníků, vědců a politiků, k nimž patřili John Milton, Charles Marvell, Robert Boyle, John Pym a Oliver Cromwell, k jeho známým patřili

lidé z rodící se britské Ameriky, mezi nimi i John Winthrop mladší, který mohl být nejspíše iniciátorem pozvání Komenského na sotva založenou Harvardovu kolej. Vedle toho vedl Hartlib rozsáhlou korespondenci s významnými jednotlivci žijícími na kontinentě, jako byli Descartes, Blaise Pascal i náš Komenský. Tato sbírka listů a rukopisů, popř. tisků, čítající 25.000 stran, je jedinečným pramenem pro poznání duševního prostředí a mentality anglické inteligence v polovině 17. století.²

Hartlibova pozůstalost se roku 1626 dostala do rukou dr. Johna Worthingtona, a protože její původce zemřel v době, kdy se do Anglie vrátili Stuartovci s Karlem II., nebylo po ní dlouho ani slechu. Hartlib se přidal k revoluci – byl stoupencem parlamentu a v padesátých letech byl dokonce poradcem samého lorda-protektora Olivera Cromwella. Vyvázl z vlny persekucí, která postihla „královrahy“, včetně tělesných pozůstatků Cromwellových, a která stála život nejednoho z jeho – a Komenského – přátel, jako byl Hugh Peters. Neznámými cestami se pozůstalost dostala do majetku lorda Delamera, který její uspořádání svěřil profesorovi pedagogiky na sheffieldské univerzitě, G. H. Turnbullovi, který po druhé světové válce o ní informoval veřejnost a který z ní některá komeniána uveřejnil. Část korespondence byla v té době prodána do knihovny univerzity v Yale, ale podle údajů v Turnbullově pozůstalosti, dnes rovněž uložené v Sheffieldu, a podle fotokopíí, které jsou v knihovně k dispozici, není pravděpodobné, že by tato část obsahovala významná komeniána.³

Od roku 1987 připravuje skupina odborníků, financovaná Britskou akademií a Leverhulme Trustem, edici v rámci projektu „Hartlib Papers Project“. Asi dvě třetiny dokumentů byly zatím přepsány a zpřístupněny badatelům.⁴ Je ovšem třeba podotknout, že korespondence týkající se Hartliba, popř. Komenského a jeho zetě Figula-Jablonského, nejsou jenom v Sheffieldu, že Jaroslav Goll je našel před sto dvaceti lety v Thurloe Papers v knihovně Britského muzea, v oxfordské Bodleianě, v John Ryland's Library, v knihovně typu Sion College Library. Není pravděpodobné, že by v těchto knihovnách byla neznámá díla Komenského, ale Hartlibovy Ephemerides (deník) a podobné prameny jistě obsahují další údaje o prostředí, se kterým byl ve spojení nebo aspoň v kontaktu.⁵ Před třiceti lety nazval Hugh Trevor-Roper Komenského, Hartliba a Duryho „ideology anglické revoluce“. To ovšem neodpovídá skutečnosti.⁶ Jan Kumpera srovnal Komenského politické myšlení s ideologií anglického republikanismu, a zejména srovnáním s představiteli anglického utopismu, zvláště s Jamesem Harringtonem, mohl ukázat, že Komenský byl žákem Althusiovým, že mu v nejlepším případě na státní formě, to jest na monarchii nebo republice, příliš nezáleželo, ale že byl nejspíš pro smíšené zřízení státu a vystoupení poddaných proti tyranovi připouštěl jen v případě, že tento poruší smlouvu s lidem.⁷

O takové situaci nebyl na jaře roku 1642 přesvědčen a odchod z Anglie, kde nebylo naděje na prosazení programu školské reformy, byl logickým důsledkem. Proto necítil sympatie k independentům, ale asi také ani k Laudovi a rojalistům. K falcké, a tudíž i Stuartovské dynastii ho ovšem vázaly staré styky. Nevíme, zda měly nějakou konkrétní povahu – aspoň o nich nezůstaly stopy. Nevíme, zda miniaturní dvůr „České královny“ v Haagu byl s Komen-ským ve spojení. Z tohoto okruhu se znal nepochybně s Radslavem Kinským (Vchynským), ale že by nizozemská skupina exulantů sledovala jeho literární a pedagogickou činnost, je nepravděpodobné. Knihovna Alžběty Stuartovny se nezachovala a nevíme tudíž, zda jí patřil výtisk Shakespeara dramatu, nalezený ve Vratislavi, jak se domníval Otakar Vočadlo.⁸ Známe však obsah knihovny jejího kaplana, Griffina Higgse. Ten byl v letech 1627–1638 kaplanem České královny v Haagu a stýkal se s předními učenými, jako byli Andreas Rivetus (André Rivet), Daniel Heinsius a G. J. Vossius. Jeho knihovna se ve zlomku dostala do knihovny Mertonovy koleje v Oxfordu a z jejího katalogu lze vyčíst, že Higgs (a John Morton, jehož některé spisy Higgs získal) se zajímal o politické záležitosti, vlastnil asi deset různojazyčných pamfletů o české a falcké otázce z let 1620–1622 a že dostal bibli darem od královny Alžběty. Jiná bohemika v jeho knihovně nebyla, o spojení nebo zájmu o exulanty není zmínka. Oddanost Komenského vůči falcké dynastii je pro něho charakteristická, ale nebránila mu, aby se eventuálně neucházel o pomoc samého Olivera Cromwella. Snaha získat pomoc z Anglie pro Lešno a obce v Horních Uhrách vycházela z přesvědčení, že Anglie přirozeně patří do koalice protestantských mocností proti Habsburkům. Proto se Komenský po restauraci Stuartovců mohl ucházet bez rozpaků o pomoc u samého Karla II., po případě u prince Ruperta (Ruprechta), pražského rodáka (narodil se na Pražském hradě v prosinci 1619), ten ovšem měl zájmy, které směřovaly spíš za Atlantik – roku 1670 stal se lord-admirál prvním prezidentem Společnosti Hudsonova zálivu (Hudson Bay Company).⁹

Neměli bychom zapomenout ještě na to, že v době Komenského pobytu v Londýně se rozpadla cenzura a objevila se záplava traktátů nábožensko-politických, často obsahující proroctví a chiliastické očekávání brzkého příchodu Kristova. Takovou chiliastickou víru sdílel i John Milton a parlament přiznal jednomu autorovi proroctví, předpovídajícího vítězství armády, roční penzi ve výši 100 liber. Bůh a ďábel hrál v myšlení i vynikajících Angličanů velkou úlohu. Víra v magii a čarodějnice byla běžná – Robert Boyle, kritik Komenského, se zabýval alchymii stejně jako Isaac Newton, zázraky a proroctví požívaly obecnou úctu – proroctví byla nadto vítána jako povzbuzení morálky parlamentních vojsk. Víru ve vidění, Komenského reuelace, sdíleli filozofové Pascal a Descartes s Herbertem z Cherbury a Georgem

Foxem. Obecně rozšířený biblismus, četba bible a přemýšlení o jejím obsahu, zejména Knihy proroků, vedlo k obecnému přijímání vidění jakožto součásti vědění.

Náš zájem o souvislosti historie s psychologií začíná asi Karlem Jaspersem (1883–1969), který lidské dějiny prohlásil za legitimní předmět zájmu psychologů. Jedním z anglických současníků Komenského, ostatně mužem, kterého mohl potkávat na londýnských ulicích, byl Rhys Evans, zvaný Arise Evans (Povstaň Evansi), který z rodného Walesu přišel do Londýna a od roku 1625 mívával vidění. Pro jejich obsah byl v třicátých letech vězněn, později vydával jedno vidění za druhým. Podle psychohistorické analýzy byl poznamenán těžkými osudy v dětství, kdy prošel zjevně duševní nemocí. Zpětné diagnózy jsou vždy riskantní, ale lze předpokládat, že v jeho případě šlo o netypickou funkční psychózu, která se projevovala zvláště prudce v společenském prostředí zmítaném krizí. Arise Evans byl ochoten přijmout jakoukoliv změnu, pokud odpovídala jeho představám o vůli boží.¹⁰

Anglické prostředí mohlo tedy dát Komenskému podněty zároveň politické i náboženské povahy. Nemůže nás překvapovat, že byly někdy protichůdné – Komenský byl na jedné straně přes Hartliba spojen s potenciálními republikány, na druhé straně nadále ctěl falckou dynastii a její Stuartovské příbuzné – ostatně Arise Evans se koncem čtyřicátých let ze stoupence parlamentu proměnil v roajalistu. Nejzávažnější však bylo, že v Anglii poznal, že jeho úsilí o školskou vyučovací reformu má politický význam a dosah. S tímto poznáním odešel Komenský nejdříve do Nizozemí, kde se radil se svými korespondenty, Rulitiem a Hottonem, zda má či nemá přijmout pozvání nizozemsko-švédského zbrojaře Louise de Geera, aby pro něho zpracoval vzorné učebnice, určené pro de Geerovy školy při jeho podnicích, ale možná použitelné pro velkou reformu švédského školství. Podobnou nabídku kardinála Richelieua, tlumočenou Rossignolem a Mersennem, odmítl, protože neznal francouzsky a okolí kardinálovo mu muselo být pro svůj katolicismus vzdálené. Francouzština by mu byla pomohla, prostřednictvím leidenských příznivců Heereborda a Louise de Dieu setkal se v Endegeestu s Descartem asi počátkem července 1642. Descartes věděl o Komenského pansofii od Theodora Haaka a měl k plánům, obsaženým v *Prodromus pansophiae*..., námitky. Naopak Komenský byl asi nejvíce pohoršen Descartovou výtkou, že směšuje vědy a náboženství. Z krátkého popisu schůzky, jak ji Komenský zachytil ve svém Vlastním životopise, je zjevné, že se dohodnout dost dobře nemohli. Descartes nebyl ve svých pochybách o pansofii kritický: Isaac Vossius, profesor na amsterodamském Gymnasiu illustre, soudil, že Komenský není ani filozof, ani skutečný vědec. Roku 1642 se Komenský, Descartově filozofii stavěl celkem pozitivně. Teprve po jeho smrti se stal jeho

odmítavým kritikem. Když si po spálení Lešna stěžoval Hartlibovi, že mezi ztracenými rukopisy byl i rukopis *Odmítnuti karteziánské filozofie a koperníkovské astronomie*, napsal o tom John Pell, že ztráty tohoto rukopisu lituje nejméně.¹¹

Komenský získal pro Lešno v Amsterdamu značné subsidie, nadto se seznámil s vydavatelem z rodiny Elzevierů a Jansonů, navštívil asi Zimní královnu, která měla plno starostí, zda v době začínající občanské války ji bude dále poskytována penze (tu jí ani Cromwell neodmítl), a konečně, rozhodl se, že přijme nabídku Louise de Geera.

Fascinující postavě de Geerově věnovala pozornost řada nizozemských historiků. Jan M. Romein soudil, že de Geer byl vzorem kalvinského podnikatele. Tezi Maxe Webera o vzniku kapitalismu v souvislosti s kalvinskou morálkou dnes doslova nepřijímáme – ukazuje se, že skuteční velcí podnikatelé, včetně de Geera, nebyli tuhými kalvinisty. V Anglii to také nebyli presbyterodamští stoupenci arminianismu, nýbrž tzv. latitudináři z londýnské City, kteří byli kapitalisty. V Amsterdamu to byli stoupenci arminianismu, nikoliv oranžisté a stoupenci Gomariovi.¹²

Komenský tedy odejel do Švédska, jednal s de Geerem, kancléřem Axelem Oxenstiernou, královnou Kristinou a svými stoupenci v čele s biskupem, jimž byl Johannes Gothus Matthiae (1592–1670). Matthiae byl učitelem královny Kristiny, učil ji podle Komenského učebnic latině, byl stoupencem myšlenky sjednocení protestantských církví a patřil k chiliastickému křídlu švédské státní (luterské) církve. Pro jiné hodnostáře této církve byl ovšem Komenský kalvinista, a tudíž osoba podezřelá. I to asi působilo k tomu, že Komenskému bylo doporučeno, aby se usadil na území kontrolovaném Švédy, ale ne ve Švédsku samém. Tady padla volba na pruský Elbink, který Švédové drželi od roku 1628.

Komenský tedy nebyl ve švédských službách: pracoval na učebnicích pro de Geera a při tom měl připravit plán na novou úpravu školství ve švédsko-finské monarchii. Vedle toho dostával 400 zlatých ročně od městské rady elbínské za svoji práci na místním mezinárodně proslulém gymnáziu. Ve skutečnosti učil Komenský v Elbinku asi jenom do roku 1644 nebo 1645, kdy využil cesty na colloquium charitativum do Toruně, kde ostatně pobyl jenom pár dní. Jeho účast na jednáních byla totiž protichůdná k politice Švédů. Podle posledního shrnutí našich vědomostí, opírajícího se o spisy městské rady elbínské, byla jeho činnost plně uznávána, ale situace ve Švédsku se měnila, jak se asi Komenský přesvědčil roku 1646, a jeho vztahy s de Geerem se zhoršovaly.¹³ Je nesnadné určit, jaký význam měl elbínský pobyt a tamní činnost pro Švédsko. Otázka, jak vlastně vypadaly učebnice pro de Geera, zůstává nezodpovězena. Komenského pansofické a didaktické spisy se

ve Švédsku tiskly v překladech od třicátých let, největší úspěch i zde měla Janua a Vestibulum, do čtyřicátých let je kladeno švédské vydání *Informatoria školy mateřské (Moderenskolan, 1642)* a snad *Nejnovější metody jazyků (Den senaste sprakmetoden, po 1646)*. Zda mu také patří zásluha za snahu o povznesení švédského školství, o rozdělení různých typů škol do cyklů a do jaké míry měly Komenského názory vliv na švédský školní řád z roku 1649, je zatím obtížné stanovit, protože mnohé zásady Komenského byly v oblastech protestantsko-humanistického vlivu přijímány obecně.¹⁴

Zdá se tedy, že *Nejnovější metoda jazyků*, nejrozsáhlejší dílo Komenského, vydané za jeho života, tvoří jádro jeho úsilí, podníceného stykem s revoluční Anglií.

Významným výsledkem Komenského úsilí, podníceného pobytem v Anglii a uskutečněného během let strávených většinou v Elbinku, byla ovšem jeho *Nejnovější metoda jazyků (Linguarum Methodus Novissima)*. Tiskem vyšla roku 1649 v Lešně a pak znova roku 1657 v Amsterdamu. Zvláštní zájem vzbuzovala X. kapitola spisu, nazývaná dnes obyčejně Analytická didaktika. Příčina tohoto zájmu je v tom, že zde Komenský stručně vyložil nejenom didaktiku vyučování jazyků, nýbrž obecně věd a lidských činností. Podal v něm celou teorii vyučování, zahrnující průkopnický teorii vztahu učitele a žáka. Jasně v něm vyložil důvody svého rozchodu se středověkým způsobem vyučování a formuloval základy novodobé teorie a praxe vyučování. Myšlenky, které uvedl ve Velké didaktice, později ve Škole vševědné a Pampaedii, jsou tu vyloženy velmi podrobně, hutně a systematicky.¹⁵

Komenský sám později napsal (ve své *Vějičce moudrosti*), že X. kapitola *Nejnovější metody jazyků* „zkoumá základy didaktiky vážněji než se kdy předtím stalo“. Nepostupoval v ní synkreticky, nýbrž analyticky rozebíráním všech otázek, které se při vyučování objevují. *Nejnovější metoda* překročila rámec vyučování latiny, nýbrž zajímala se o jazyk po všech jeho stránkách. Základem jeho názorů je souvislost jazyka se současným světem a se světem duševním. Mluví tedy především obecně o jazyce, dále o jazyce jako předmětu vzdělání, zdůrazňuje význam jazyka mateřského jakožto základu, na němž je jediné možno založit vyučování cizích jazyků. Zabývá se příčinami různosti jazyků, i když vychází z „trestu božího“, z biblického příběhu o věži babylonské a „zmatení jazyků“, všímá si významu stěhování národů, míšení národních, respektive etnických skupin, a pozornost věnuje vnitřním neshodám a nepravdělnostem, nářečím a úslovím. Starozákonní vyprávění o babylonské věži nezasstírá Komenskému skutečnost, že jazyky vykazují ve srovnání mezi sebou shody i neshody. Latinský jazyk má mnoho předností, je jazykem vzdělanců a má, jak Komenský přejímá od J. L. Vivese, i mnohé jiné přednosti. Je to ovšem jazyk nesnadný, ale vinu nemá jazyk sám, nýbrž metoda, jakou se vyučuje.¹⁶

Komenský rozeznal jednotu evropských (indoevropských) jazyků, takže maďarštinu (a laponštinu, tj. finštinu) označoval za „hosta“ mezi evropskými jazyky. Zde jistě působila skutečnost, že s některými z nich se osobně seznámil. Žil v prostředí, které podle jeho slov nebylo jednojazyčné – o jeho mistrovském ovládnutí mateřského, tj. českého jazyka není sporu, stejně také o tom, že ve svých jazykovědných názorech byl pokračovatelem v díle Jana Blahoslava.¹⁷ Ale jeho latina byla opětovně kritizována, protože se lišila od neměla výraz. Komenský dával přednost tomu, aby jazyk byl s to vyjádřit skutečnost. Není sporu o tom, že znal německy a že k německy mluvícímu prostředí měl od Fulneku a Herbornu až po Amsterdam blízko. Ale roku 1657, když do Amsterdamu přišli Adam Samuel Hartmann s Pavlem Cyril-Poniatowské a Drabíka, stejně jako v následujících dnech traktátu do prophe-tia prophetis.“¹⁸ Zda některé své spisy psal Komenský sám německy nebo polsky, po pravdě řečeno nevíme. Ostatně latina nemohla nahradit všeobecný (univerzální) jazyk, jehož vlastnosti vypočítal a jemuž věnoval pozornost v Panglottii.

Rozsah informací (a pramenů k nim) je v *Nejnovější metodě jazyků* impo-nující. Jsou zde autoři protestantští (Jos. Scaliger, Melanchthon, K. Seidelius, Kašpar Streso, Kašpar Dornavius), ale také katolici (Juan Luis Vives, Kašpar Scioppius), je tu i Zikmund Hrubý z Jelení, autor spisu *Lexicon Symphorum*. Komenský, který se od mládí zajímal o Ameriku, překročil zde hranice Starého světa, zajímal se o nativní jazyky ameroindiánské.¹⁸ Jeho informace o jazyce „mexickém“ i o „obecném jazyce Indiánů“ apod. byly někdy víc, někdy méně přesné – ale Komenský znal poměrně dost nových prací autorů, jako byli José de Acosta, Cornelius Witfliet, C. Scipionus, tedy autoři katoličtí i nekatoličtí.

Leccos z toho, co jazykovědné úvahy Komenského obsahují, je pochopitel-ně často zapadlé, překonané, ale leccos, zejména pokud jde o výuku jazyků, je dosud živé. Lze souhlasit s názorem Vlad. Skaličky, že názory Komenského o jazycích musíme poznat, abychom pochopili, jak se tyto názory od Husa přes Blahoslava k němu vyvíjely. A není sporu o tom, že Komenský byl jedním z nejvýznamnějších lingvinistů své doby a že byl rozhodně největším českým lingvinistou před Dobrovským.²⁰

ve Švédsku tiskly v překladech od třicátých let, největší úspěch i zde měla Janua a Vestibulum, do čtyřicátých let je kladeno švédské vydání *Informatoria školy mateřské* (*Moderenskolan*, 1642) a snad *Nejnovější metody jazyků* (*Den senaste sprakmetoden*, po 1646). Zda mu také patří zásluha za snahu o povznesení švédského školství, o rozdělení různých typů škol do cyklů a do jaké míry měly Komenského názory vliv na švédský školní řád z roku 1649, je zatím obtížné stanovit, protože mnohé zásady Komenského byly v oblastech protestantsko-humanistického vlivu přijímány obecně.¹⁴ Zdá se tedy, že *Nejnovější metoda jazyků*, nejrozsáhlejší dílo Komenského, vydané za jeho života, tvoří jádro jeho úsilí, podníceného stykem s revoluční Anglií.

Významným výsledkem Komenského úsilí, podníceného pobytem v Anglii a uskutečněného během let strávených většinou v Elbinku, byla ovšem jeho *Nejnovější metoda jazyků* (*Linguarum Methodus Novissima*). Tiskem vyšla roku 1649 v Lešně a pak znovu roku 1657 v Amsterdamu. Zvláštní zájem vzbuzovala X. kapitola spisu, nazývaná dnes obvykle Analytická didaktika. Příčina tohoto zájmu je v tom, že zde Komenský stručně vyložil nejenom didaktiku vyučování jazyků, nýbrž obecně věd a lidských činností. Podal v něm celou teorii vyučování, zahrnující průkopnickou teorii vztahu učitele a žáka. Jasně v něm vyložil důvody svého rozchodu se středověkým způsobem vyučování a formuloval základy novodobé teorie a praxe vyučování. Myšlenky, které uvedl ve *Velké didaktice*, později ve *Škole vševedné* a *Pampaedii*, jsou tu vyloženy velmi podrobně, hutně a systematicky.¹⁵

Komenský sám později napsal (ve své *Vějičce moudrosti*), že X. kapitola *Nejnovější metody jazyků* „zkoumá základy didaktiky vážněji než se kdy předtím stalo“. Nepostupoval v ní synkreticky, nýbrž analyticky rozebíráním všech otázek, které se při vyučování objevují. *Nejnovější metoda* překročila rámec vyučování latiny, nýbrž zajímala se o jazyk po všech jeho stránkách. Základem jeho názorů je souvislost jazyka se současným světem a se světem duševním. Mluví tedy především obecně o jazyce, dále o jazyce jako předmětu vzdělání, zdůrazňuje význam jazyka mateřského jakožto základu, na němž je jedině možno založit vyučování cizích jazyků. Zabývá se příčinami různosti jazyků, i když vychází z „trestu božího“, z biblického příběhu o věži babylonské a „zmatení jazyků“, všímá si významu stěhování národů, míšení národních, respektive etnických skupin, a pozornost věnuje vnitřním neshodám a nepravdělnostem, nářečím a úlovím. Starozákonní vyprávění o babylonské věži nezastírá Komenskému skutečnost, že jazyky vykazují ve srovnání mezi sebou shody i neshody. Latinský jazyk má mnoho předností, je jazykem vzdělanců a má, jak Komenský přejímá od J. L. Viveše, i mnohé jiné přednosti. Je to ovšem jazyk nesnadný, ale vinu nemá jazyk sám, nýbrž metoda, jakou se vyučuje.¹⁶

Komenský rozeznal jednotu evropských (indoevropských) jazyků, takže maďarštinu (a laponštinu, tj. finštinu) označoval za „hosta“ mezi evropskými jazyky. Zde jistě působila skutečnost, že s některými z nich se osobně seznámil. Žil v prostředí, které podle jeho slov nebylo jednojazyčné – o jeho mistrovském ovládnutí mateřského, tj. českého jazyka není sporu, stejně také o tom, že ve svých jazykovědných názorech byl pokračovatelem v díle Jana Blahoslava.¹⁷ Ale jeho latina byla opětovně kritizována, protože se lišila od neměla výraz. Komenský dával přednost tomu, aby jazyk byl s to vyjádřit skutečnost. Není sporu o tom, že znal německy a že k německy mluvícímu prostředí měl od Fulneku a Herbornu až po Amsterdam blízko. Ale roku 1657, když do Amsterdamu přišli Adam Samuel Hartmann s Pavlem Cyril-Poniatowské a Drábíka, stejně jako v následujících dnech traktátu do *prophe-tia prophetis*.¹⁸ Zda některé své spisy psal Komenský sám německy nebo polsky, po pravdě řečeno nevíme. Ostatně latina nemohla nahradit všeobecný (univerzální) jazyk, jehož vlastnosti vypočítal a jemuž věnoval pozornost v *Panglottii*.

Rozsah informací (a pramenů k nim) je v *Nejnovější metodě jazyků* imponující. Jsou zde autoři protestantští (Jos. Scaliger, Melanchthon, K. Seidelius, Kašpar Streso, Kašpar Dornavius), ale také katolici (Juan Luis Vives, Kašpar Scioppius), je tu i Zikmund Hrubý z Jelení, autor spisu *Lexicon Symphorum*. Komenský, který se od mládí zajímal o Ameriku, překročil zde hranice Starého světa, zajímal se o nativní jazyky ameroindiánské.¹⁸ Jeho informace o jazyce „mexickém“ i o „obecném jazyce Indiánů“ apod. byly někdy víc, někdy méně přesné – ale Komenský znal poměrně dost nových prací autorů, jako byli José de Acosta, Cornelius Witfliet, C. Scipionus, tedy autoři katoličtí i nekatoličtí.

Leccos z toho, co jazykovědné úvahy Komenského obsahují, je pochopitelně často zapadlé, překonané, ale leccos, zejména pokud jde o výuku jazyků, je dosud živé. Lze souhlasit s názorem Vlad. Skaličky, že názory Komenského o jazycích musíme poznat, abychom pochopili, jak se tyto názory od Husa přes Blahoslava k němu vyvíjely. A není sporu o tom, že Komenský byl jedním z nejvýznamnějších lingvinistů své doby a že byl rozhodně největším českým lingvinistou před Dobrovským.²⁰

KAPITOLA 4.

Dvojí labyrint – Vestfálský mír a pád Lešna

Otázka války a míru roku 1648

Někdy roku 1648 psal švédský vyjednávač při mírových jednáních v Osnabrücku Johan Adler Salvius své vládě: „Mluví se o tom, že je to veliký zázrak, že všude po světě je slyšet zprávy o nových povstáních lidu proti svým panovníkům, na příklad ve Francii, v Anglii, v Německu, v Polsku, v Moskevské říši, v Turecku... Vysvětluje se to poukazem na jistou obecnou konstelaci na nebi nebo něčím jako obecnou dohodou lidu proti špatným panovníkům.“ K Salviovu výčtu bychom mohli připočíst povstání Katalánců, lidové povstání Tommase Masaniella v Neapoli ad., jak to připomněl na XI. mezinárodním kongresu historických věd roku 1960 ve Stockholmu historik Boris Poršnev. Ale byli lidé, kteří šli ještě dále než švédský diplomat. V jedné německé kronice z roku 1647 čteme: „Žijeme jako zvěř, jíme stromovou kůru a trávu. Nikdo by si nebyl mohl představit, že by nás mohlo postihnout něco podobného. Mnoho lidí říká, že není žádný bůh...“¹

Pruské město Elbink mělo za války dost štěstí a pod švédskou obranou bylo ušetřeno nejhoršího. Ale rodina Jana Amose Komenského neprožívala radostné chvíle. Hlava rodiny pod tlakem patrona L. de Geera pracovala na vyžadovaných školních učebnicích, jejichž doplněním se měla stát „didaktika“ pro latinské školy, *Nejnovější metoda jazyků (Linguarum Methodus Novissima)*, jejíž X. kapitola *Ars didactica* nebo analytická didaktika se stala klasickým spisem veškeré vědy o vyučování. Ale učebnice nebyly přijaty, jak Komenský očekával. Situace se měnila, pozice starého kancléře Axela Oxenstierny byla ohrožena a jeho syn dostal v Salviovi partnera, kterému šlo o uzavření míru i za podmínek, za kterých by Oxenstiernova „válečná“ strana nebyla vyjednávávala. Situace na bojištích se měnila od měsíce k měsíci. I do Elbinku musela dojít brzy zpráva o vítězství švédských vojsk pod Torstensonem nad císařskými, ke kterému došlo 5. března 1645 u Jankova na Tábořsku. Švédové, kterým ubyla starost, když Dánové s nimi uzavřeli příměří (mír byl mezi severskými královstvími uzavřen v Brömsebro až v srpnu), pronikli do

Čech a měli namířeno tenkrát přímo na Vídeň, k jejímuž dobytí měla pomoci také vojska sedmihradského knížete Jiřího II. Rákócziho. Ale Torstenson ve vítězné bitvě, v propagandě označované za odvetu za Bilou Horu, ztratil mnoho vojska, zejména pěchoty. Pronikl sice rychle až k Dunaji u Steinu a Kremže, ale marně čekal na příchod sedmihradského spojence. Ten ani tentokrát nepřišel včas a v srpnu byl Rákóczi dokonce z Podunaji odvolán tureckým sultánem, jehož vazalem byl. Císařská armáda pod Gallasem stála v Horních Rakousích a druhá pod arcivévodou Leopoldem Vilémem, mimo jiné také biskupem olomouckým, byla dokonce ještě v Bavorsku. Od 3. května obléhal Torstenson Brno, ale to byla další ztráta času. Leopold Vilém se podél Dunaje dostal až k Děvinu, zatím co Gallas chtěl ohrozit švédské spoje se Slezskem.

Jakmile zahájil Rákóczi jednání o mír (ten byl uzavřen ve Vídni až v prosinci), začala se v srpnu Torstensonova vojska, značně oslabená, stahovat od Brna k severu. Francouzsko-hessenská vojska sice počátkem srpna zvítězila nad císařskými a Bavy u Allerheimu, ale nakonec obě strany zahájily vážnější jednání o mír. Od podzimu toto jednání s protivníky takticky vedl výtečný císařský diplomat Trauttmansdorf. Únava z války a představa, že ani jedna ani druhá strana na bojišti převahu nezíská, byla zřejmá. Bylo příznačné, že v lednu 1647 do jednoho z vestfálských měst Münsteru přijeli vyjednávači Spojeného Nizozemí. Ve Spojeném Nizozemí vliv bojovných „oranžistů“ klesal a do popředí se dostávali zástupci regentského patriciátu, především holandských měst, v čele s Amsterodamem, kteří od začátku konfliktu dávali přednost boji na moři (*bellum navale*) před aktivitou na pevninských bojištích. Tyto tendence se ještě více projevovaly od května 1647, kdy zemřel místodržící Frederik Hendrik, kdysi spojenec českých rebelů a spojenec Fridricha Falckého. Snaha o konec války se projevila tím, že nejdříve se dohodli Švédové se Sasy, pak prozatímní mír uzavřeli Francouzi s císařem, v lednu 1647 bylo uzavřeno příměří mezi Španěly a Nizozemci. Španělsko, které na podzim roku 1647 zažilo už několikátý státní bankrot, bylo zároveň oslabeno trvající revoltou v Katalánsku a novým protišpanělským povstáním na Sicílii a v Neapolsku. Španělsko tedy nutně potřebovalo alespoň mír s Nizozemím, když bylo jasné, že konflikt s Francií bude dlouhodobý. Nizozemská republika nebyla proti, a tak byl 30. ledna 1648 v Münsteru uzavřen mír španělsko-nizozemský, který zakončil konflikt vzplanuvší před osmdesáti lety.

Vedle konfliktu mezi Francií a Španělskem trval tedy nadále konflikt mezi Švédskem a jeho německými spojenci a rakouskými Habsburky. Porážky císařských u Zusmarshausenu a Španělů u Lensu nezměnily nic na tom, že ani jedna ani druhá strana nezískala převahu. 6. srpna 1648 uzavřeli švédští vyjednávači, mladší Oxenstierna a Salvius, s císařskými zástupci předběžný

mír – jednalo se ještě o tom, kolik a jak zaplatí císařští švédské armádě. Poslední vpád Švédů pod Königsmarckem a falckrabětem Karlem Gustavem do Čech, který vedl k dobytí levobřežních částí Prahy a k bojům o Staré a Nové město pražské, které trvaly po celý říjen, měl jenom zlepšit pozice při vyjednávání. To bylo zakončeno 24. října 1648 podepsáním míru v Osnabrückeru.

Do Elbinku a Lešna tyto zvraty velké politiky jistě docházely se zpožděním a informace o nich se týkaly především situace na bojištích, kde bojovali Švédové. Zájem byl tedy pochopitelný, pokud šlo o události týkající se střední Evropy, severozápadního Německa a snad ještě také Nizozemí a Anglie. Co však mohl Komenský, jeho krajané a členové Jednoty vědět o tom, jak se v těchto letech vytvářely osudy „české otázky“, tj. osudy zemí České koruny.² Již v roce 1621 obsadil saský kurfiřt Jan Jiří obojí Lužici a pražským mírem v roce 1635 ji dostal definitivně. Ve stejných letech se Jan Jiří angažoval ve prospěch slezských protestantů. Jak to však vypadalo se zájmem velmocí o osud Čech a Moravy?

Celkově můžeme říci, že od roku 1645, kdy se opravdu začalo ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrückeru vážně o míru hovořit, bylo vidět, že Švédové požadují v českých zemích i ve Slezsku návrat k situaci z roku 1618, že však říšská knížata, především kurfiřt saský a braniborský, se zajímají zejména o Slezsko. Jan Jiří Saský se cítil být zavázán sliby, které dal slezským stavům, Fridrich Vilém Braniborský se staral o to, aby získal zpět knížectví Krnovské, které do roku 1621 patřilo Janu Jiřímu Krnovskému, pocházejícímu stejně jako kurfiřt braniborský z rodu Hohenzollernů. Ferdinand II. Krnovsko zabavil a dal je Karlovi z Liechtensteinu. Fridrich Vilém, „Velký kurfiřt“, se zajímal i o výměnu Krnovska za Zaháňsko, Svídnicko, Javorsko nebo Kladsko. Švédové předložili svůj mírový návrh kongresu oficiálně 11. června 1645, tedy v době, kdy Habsburkové byli pod tlakem a museli se obávat o Vídeň. V tomto návrhu požadovali všestranné obnovení Českého království podle stavu z roku 1618. Ale přes léto se situace uklidnila a císařský vyjednavč Trauttmansdorf si uchoval klidnou hlavu. Počátkem listopadu však už švédský spojenec, francouzský dvůr, věděl, že Švédové budou usilovat o získání Pomořanska a v nějaké formě také Slezska, o jehož strategickém a hospodářském významu nikdo nepochyboval. Saský kurfiřt neměl zájem na tom, aby došlo k restituci stavu z roku 1618, protože by se byl musel zříci Lužice. Na jeho dvoře a v Sasku vůbec bylo sice stále ještě dost českých exulantů, především novoutrakvistů splývajících v německém prostředí s luterány, ale za ně byli saští zástupci při mírových jednáních ochotni intervenovat jenom velmi opatrně. Mezi dubnem a červencem 1646 přednesli třikrát pouze prosbu, aby císař v zemích České koruny povolil znova vyznávání evangelického náboženství – ani slova v nich nebylo o restituci majetku

a obnovení českého státu v předbělohorských hranicích a poměrech. Už předtím, od počátku roku 1646, začali Švédové ustupovat od svého původního požadavku. Ve švédském vojsku sloužilo sice mnoho českých důstojníků (o českých prostých vojácích se ovšem nedovíme, protože dochované seznamy o nich mlčí), ale Švédům šlo o Pomořansko a především na německé půdě víc než o Slezsko, nebo dokonce o české země. V dubnu 1646 prohlásil Jan Oxenstierna, že Švédsko nechce žádnou zemi patřící císaři, a Trauttmansdorf mohl trvat na tom, že ve svých zemích si císař Ferdinand III. nemusí nechat diktovat. Většina říšských knížat byla pro to, aby se něco pro české exulanty udělalo, a podporovala požadavky české emigrace, usídlené v Sasku. Ale proti dynastické, sobecké politice kurfiřtů, především Jana Jiřího Saského, nezmohla nic. Saští vyslanci sice formálně hájili zájmy exulantů z Čech a Moravy, ale jen velice obecně, zatímco v případě Slezska žádali jasně restituci předválečného stavu.

Fridrich Vilém Braniborský se daleko energičtěji dožadoval alespoň některých slezských knížectví – argumentoval při tom tím, že mu jde také o náhradu za Pomořany, které požadovali Švédové. V únoru 1647 bylo o pomořanské otázce dosaženo předběžné dohody, podle které bylo Braniborsko odškodněno na půdě Německa odstoupením některých bývalých církevních (rozumí se katolických) držav. Fridrich Vilém se dočasně snažil o seskupení říšských knížat pod svým vedením a o vytvoření nějaké třetí síly, která by byla s to uhájit své požadavky proti císaři, ale také proti Švédsku a Francii. To byly plány, které chtěl kdysi uskutečnit Valdštejn, ale od poloviny roku 1647 už kurfiřt uznal, že ani tak své požadavky na Slezsko neprosadí. Jeho situace byla o to snazší, že na jeho dvoře nebyla žádná aktivní exulantská skupina, která by na něj vykonávala nátlak, a neměl také vůči exulantům žádné závazky. Tak se v jednáních o mír nejspíše projevoval vliv exulantské skupiny ze Saska, zatímco zbytky bratrské emigrace spoléhaly na diplomacii švédskou. Na rozdíl od nich se v jednání projevovali mluvčí slezských knížat a stavů, ba dokonce i městské obce, což ovšem v případě českém vůbec nepadalo v úvahu.

Francouzští diplomati soudili, že válka trvala tak dlouho, že jí zanechali více pro únavu než z pohnutek spravedlnosti. Když po mnoho let proti sobě zvedali meče k útoku nebo k obraně, ohněm a mečem se navzájem potírali, přešli pak k vyjednávání, k zápolení perem a jazykem. Ale i to unavilo zápasníky natolik, že se nakonec vrátili domů, aniž přivedli záležitost ke skutečnému konci.

A tak byla nakonec 18. března 1648 v Osnabrückeru uzavřena kompromisní dílčí dohoda, která přinesla slezským protestantům nepatrné ústupky, knížatům v Břehu, Lehnici, Minsterberku a Olešnici, jakož i městu Vratislavi

přiznávala všechna práva, která měla před rokem 1618. Svoboda vyznání byla vůbec přiznána jenom luteránům a na ostatním území bylo povoleno postavit celkem tři kostely před městy Svídnice, Hlohov a Javor. Pro ostatní císařova území byl legalizován stav k roku 1624. To bylo také vloženo do osnabrücké mírové smlouvy, podepsané 26. října 1648. Vestfálský mír byl dohodnut ve dvou mírových smlouvách, münsterské a osnabrücké, ale rozdíl mezi nimi si zjevně Komenský neuvědomoval.

Svoji víru v pomoc švédských diplomatů a vojáků čerpal Komenský asi především z dojmů, které si odnesl ze svých dvou návštěv švédského dvora. Zvláště druhá návštěva roku 1646 jej naplnila optimismem. Přispělo k tomu přijetí u královny Kristiny, která se živě zajímala o Komenského práce pansofické. De Geer nebyl ovšem nadšený pomalostí práce na učebnicích a dal to, jak se zdá, najevo i v míře své podpory. Oxenstiernu i královnu požádal Komenský tehdy před odjezdem, aby nezapomněli na „věc jeho národa a jeho církve“, zejména pak, aby nebyli při mírovém jednání „vyloučeni ze svobody svědomí“. Tak alespoň to formuloval v letech 1669–1670 ve svém tzv. *Vlastním životopise*. Je však pravděpodobné, že si tehdy už nevzpomněl na časový sled událostí a k vyprávění o návštěvě připojil události z následujícího roku 1647. V každém případě odjížděl zpět do Elbinku s vědomím, že luteránští dogmatikové jsou proti němu i proti jeho příznivci Johanovi Matthiae, že ti jsou pověřeni, aby vypracovali vlastní plán školské reformy, ba že s takovým návrhem se De Geerovi prezentoval i jeho spolupracovník Cyprián Kinner. A to nevěděl, že Johan Adler Salvius, který měl k Jednotě sympatie, byl na rozdíl od Oxenstiernů horlivým stoupencem mírové politiky.³

Po návratu do Elbinku našel Komenský svoji manželku Marii Dorotu, rozenou Cyrillovou, nemocnou, pravděpodobně se její další neúživost zhoršila po narození posledního dítěte, syna Daniela (1646). Komenský svoji manželku miloval, svědčí o tom nepřímo horký cit, který vložil do svého přebásnění *Písně písní*, a těžko odolával jejím prosbám, aby se z Elbinku vrátil do Lešna, kde měla příbuzné, některé už na hřbitově.

Z Anglie dostal Komenský knihy filozofa a diplomata Herberta z Cherbury, který kdysi za české války pomáhal Čechům v Paříži, od Hartliba dostal zprávy o tom, že situace v Anglii se lepší po konečném vítězství nad králem. Komenský si však zjevně neuvědomil, že po vítězství nad králem se dopopředí dostávají presbyteriáni a po nich independenti. V Elbinku začal pracovat na sedmidílném pansofickém díle, tj. na budoucí Obecné poradě a dokončil tam svoji Nejnovější metodu jazyků. Roku 1647 vyšla v Leidenu latinská *Historie o pronásledování církve české*, původně určená pro anglické martyrologium Johna Foxe. Samuelovi Hartlibovi poslal výtah ze svého pracovního deníku a Herbertovi z Cherbury dlouhý list. Historie vyšla brzy v Anglii

v anglickém překladu s aktualizovanou předmluvou, která ovšem byla přímo protikladem Komenského spisu *O independentství*, které odsuzoval, ale která zatím zůstala v rukopise. Všechny tyto „labyrinty“ jej vedly k úvahám, zda by se neměl odstěhovat do Nizozemí nebo do Sedmihradska. Snad aby přišel na jiné myšlenky, odejel v létě 1647 jako průvodce nějakého přítele Jednoty do severozápadního Německa, nejdříve do lázni Hornhausen a pak do Lüneburku, kde u vydavatele Steina dostal do rukou traktát vévody lüneburského, k němuž napsal předmluvu jeho vzor J. V. Andreae. Našel tam místo o „nešťastném koukolu školské pansofie, nasetém k opovržení proti Lutherovi“. Ve své odpovědi se Andreae zjevně shovívavěji, jeho list se nezachoval, takže tak můžeme soudit jenom podle druhého listu Komenského, podepsaného v Elbinku 25. června 1648, těsně před odchodem Komenského rodiny z tohoto města. Tamější městská rada se už nechovala tak přátelsky jako dříve a také v Gdaňsku se k moci dostali tuzí luteráni. Komenský se rozešel s Kinnerem, který nakonec odešel do Gdaňska.

Daleká, nepohodlná cesta ani nemocné manželce Komenského neprospěla, a několik dnů po návratu do Lešna dne 27. srpna 1648 zemřela. Zanechala po sobě dospělé dcery Dorotu Kristinu a Alžbětu, pětiletou Zuzanu a dvouletého Daniela. Alžběta se následujícího roku provdala za Komenského mladého spolupracovníka Petra Figula-Jablonského, Dorota Kristina měla nápadníka v Janu Molitorovi, vnukovi přerovského učitele Komenského, Jana Láneckého. Protože dosavadní senioři Jednoty zemřeli, musel Komenský převzít spolu s Pavlem Fabriciem a Václavem Locharem hlavní zodpovědnost za řízení obci.

Jak se zdá, ani Komenský nebyl po návratu do Lešna zdrav, takže se rozšířily po Německu zprávy, že zemřel. Začátkem září se zase chopil pera, aby vyřizoval korespondenci s J. L. Wolzogenem, rakouským exulantem, který mu zprostředkoval spojení se Švédskem i s biskupem Matthiae. Jejich prostřednictvím byl asi kancléřovi Oxenstiernovi doručen Komenského známý list z 11. října: „*Ve jménu mnohých toto piši, a pohnut jsa jejich vzdechy, vrhám se znovu ke kolenům Tvým, a Tvým prostřednictvím i ke kolenům nejjasnější královny i celého jasného poradního direktoria a prosím i zapřísahám pro rány Kristovy, abyste nás pro Krista trpící neopouštěli tak naprosto.*

Mějte ohled na národ, na který první mezi evropskými ráčil shlédnouti Kristus, vychvacuje jej z temnot Antikristových, a který samojediný odolal vzteklosti Antikristově po celé století, aby zatím ostatní národy přijaly osvícení. Také nedávno, když se rozhodli zahubiti všechny, jedny po druhých, první náš národ zachytil útok s tím výsledkem, že svým pádem zůstavil ostatním příležitost k obraně...“⁴

Tento list, nepochybně krásný a dojmavý, vyvolává několik otázek. Proč jej Komenský posílal v době, kdy už bylo obecně známo, že mírová smlouva

je dohodnuta? Přeceňoval, jak naznačoval Kinner, úspěchy švédských vojsk před Prahou, když se nesplnily naděje, že postačí zpráva, že se Švédy přišel příbuzný Fridricha Falckého, aby se Pražané pozdvihli proti císařským. Kinner zlomyslně dodatečně psal, že Komenský už rozdělával, komu připadne ten který pražský kostel. Proč se tak nestalo? Nešlo tady ani o to, že by se bylo českým jezuitům podařilo mladou generaci získat na svoji stranu. Vzpomeňme však, kolik utrpení přineslo obyvatelstvu pražských měst dobytí Prahy v listopadu 1618. A nešlo tady jenom o to, co dokázali nepřátelé. Obyvatelstvo Moravy v letech 1621 a 1623 trpělo barbarskými nájezdy oddílů Gábor Bethlena, který je přece přicházel osvobodit od habsburské nadvlády. Roku 1626 způsobili dánští spojenci Ladislava Veleny ze Žerotína krvavou lázeň ve Frýdku a roku 1632 Sasové zničili město Nymburk tak dokonale, že se mluvilo o novém Magdeburku, kde krvavou lázeň způsobili vojáci ligistického vojevůdce Tillyho. Roku 1643 podobně řádili Švédové v moravských městech, zejména v Prostějově a pak v Kroměříži, kde jim při tom pomáhali Valaši. Byli to ovšem Valaši z panství kdysi protestantských vrchností, ne Valaši z katolických panství, a nadto to byli Valaši, kteří už měli v rukou zbraně od doby stavovského povstání.

Obyvatelé Starého a Nového Města pražského se roku 1648 bránili proti Švédům ze stejného důvodu, proč se proti nim bránili v létě 1645 obyvatelé města Brna – ze strachu před novým masakrem nebo alespoň ožebračením.

Proč však Komenský podobně neprotestoval už počátkem roku 1648 proti míru münsterskému, uzavřenému a publikovanému už 30. ledna? Byl o nizozemských záležitostech opravdu tak špatně informován, že se nezvedl k protestu? Je pravda, že tehdy si už asi nikdo nedělal iluze o bojovém zápalu nizozemských generálních stavů, kterým šlo spíš o obchod než o slávu. Ostatně to mohl vědět Komenský z příkladu svého patrona, lépe řečeno bývalého patrona, Louise de Geera, který se roku 1648 zajímal o Sedmihradsko, ne však jako o spojence proti Habsburkům, nýbrž jako o dodavatele mědi. Roku 1648 spolu s falckrabětem Karlem Gustavem zakládal Africkou společnost, která měla soupeřit se společnostmi nizozemskými a anglickými v oblasti, odkud se vyváželo zlato, ale také ve stále větší míře „černé zlato“ – otroci.

Kdyby originál listů nebyl uložen ve stockholmském říšském archivu, dalo by se věřit, že Komenskému šlo o cituplné ohrazení, určené nejspíš pro publikaci. O pokus ovlivnit diplomatická jednání rozhodně jít nemohlo.

V každém případě je zajímavější druhý list Komenského, poslaný A. Oxenstiernovi u příležitosti smrti jeho manželky 1. listopadu 1649.⁵ Omlouval v něm tón svého prvního listu a rozebíral věcné příčiny české porážky: „Pokud jde o nelibost, vzniklou z nářků mého listu, tedy jestliže nějaké neroz-

vážné slovo, jestliže nějaký vášnivější cit se přimísil, prosím za odpuštění viny, které se dopustila čerstvá tenkrát bolest, již však nezpečetila rozvaha. Nevděčnost, neřest hodná lidské nenávisti, budiž vzdálena mne i mých! Slyšíme, že Vy jste chtěli, ale naši sousedé že nechtěli zastávat (zároveň se svou) i věc sousedů. Bůh budiž soudce mně. Má bolest, kterou jsem tenkrát spěchal vyjádřit, nebyla soukromá (a není dosud), nýbrž všeobecná, ne nad tím, že jsem opuštěn sám, anebo nějaká část našich, společníci toho našeho náboženství, nýbrž že je opuštěn celý národ...“

Ve vlastním životopise to Komenský vyjádřil takto: „Když jsme se tedy shromáždili v Lešně, bylo nám vyloženo mužem zasvěceným do tajů věci toto: Po smrti Gustavově a Fridrichově roku 1632 zřídila říšská knížata kvůli jednomu myslnému postupu ve Frankfurtu nad Mohanem radu a dali jí za předsedu pana švédského kancléře Oxenstiernu. Když se o tom dozvěděli čeští předáci, žijící většinou ve vyhnanství v Míšni, poslali k nim slavnostní poselstvo – osm pánů, osm rytířů a stejný počet ze stavu měšťanského – a položili jim na srdce záchranu vlasti. Přinesli zpět také skvělé sliby, nejen ústní, nýbrž i v úřední listině a potvrzené říšskou pečetí, že Čechy jako čelný úd Říše musí být v každém případě znovu uvedeny ve své svobody, ať již bude třeba válku ukončit vítěznou zbraní, nebo mírovým vyjednáváním atd. Nyní však je zřejmý opak, poněvadž jsme byli ponecháni v dědictví domu rakouskému, a tím i papeži; ti nám nikdy nepovolí svobodu svědomí. Co již tedy máme podniknout?“⁶

Komenský klade ve zpětné perspektivě toto shromáždění na počátek roku 1650. Neříká, kdo přinesl zprávy o diplomatických jednáních, pravděpodobně to byl Václav Ferdinand Sádovský ze Sloupna, plukovník ve švédských službách, nebo jeho bratr Jan Jiří, ale mohl to být i zmíněný už rakouský exulant J. L. Wolzogen, který právě zprostředkoval mezi Komenským a Kryštofem Opalińským, palatinem velkopolským, který pro své poddané budoval vzornou školu v Sierakowě. Právě roku 1649 se Wolzogen seznámil s částí tisku Nejnovější metody jazyků a se zadostiučiněním konstatoval, že práce Komenského pozbývají svůj sektářský charakter, nezabývají se jenom Jednotou, ale nabývají stále širší dosah. To se týkalo vedle Nejnovější metody celé řady učebnic, částečně vypracovaných v Elbinku, částečně přepracovaných učebnic starších, především Brány jazyků a Vestibula.

Na druhé straně Komenský nezapomínal na Jednotu; v předmluvě ke spisu polského autora Jana Lasického *Historie o původu a činech bratří českých* (1649) vzpomněl Čech zapomenutých vestfálským mírem a také ve spisku *Kšaft umírající matky jednoty bratrské* (1650) vzpomínal, stejně jako ve třetím díle Truchlivého, jedním dechem na Jednotu i národ. Tak je tomu ostatně, jak jste si jistě všimli, i v listu Oxenstiernovi z 1. listopadu 1649.

Pravděpodobně s ohledem na dvě malé děti a na to, že obě starší dcery se sňatkem odcházely z domu, oženil se Komenský 17. května 1649 v Toruni s Johanou Gajusovou, snad dcerou Jana Gajuse, kdysi Komenského spolužákem a překladatelem jednoho jeho spisku do nizozemštiny. Gajus byl konrektor v holandském Kempenu a po jeho smrti se asi rodina přestěhovala do Lešna, kde dvě nositelky tohoto jména byly podporovány obcí. Těžkou osobní ránu tedy Komenský překonal poměrně rychle; ránu zasazenou jemu, Jednotě i národu překonával daleko těžce.

Během roku 1620, i té diplomacie z roku 1648. Jednota a její předáci se prostě spolehli na švédské sliby a na činnost české emigrace v Míšni, přestože slezský příklad vybízel k napodobení. Vždyť v letech 1642–1650 měli Švédové obsazenou polovinu Moravy a část Čech, a přesto se ani saská, ani polsko-uherská obec exulantů nepokusila o to, aby se alespoň ve městech zorganizovala, aby tam vytvořila zastupitelské orgány, které by mohly v zahraničí vystupovat v zájmu mas obyvatelstva, které z Čech a Moravy odejít nemohly. Jedna věc je pozoruhodná; Komenského reakce na rány roku 1648 byla plná citu, ale také plná rozumu. Snad zkušenosti ze Švédska Komenského poučily, že nejen katolíci, ale také luteráni jsou velmi citliví, aby se nekompromitovali spojením s Turky a s chiliasmem. Václav Budovec z Budova uznal za vhodné bojovat ve svém *Antialkoránu* proti víře, že pod Turky by se poddaným žilo líp než pod křesťanskými vrchnostmi. Roku 1620 se v Praze jednalo s tureckým poselstvem o nějaké, zjevně nepřímé pomoci v boji proti Habsburkům – ostatně tehdy měli Turci diplomatické styky oficiálně s Benátskem, Anglií a nizozemskými generálními stavy. Dvorní kazatel Fridricha Falckého Abraham Scultetus se snažil s pomocí bible dokázat, že spojenectví s Turky, tedy nevěřícími, je možné. Ostatně kníže sedmihradský, spojenec, byl vazalem tureckého sultána. Po roce 1620 se prudce střetával tzv. kalvinoturcismus, čili obhajoba spojení kavinistů s Turky, s turkopapismem, tedy obavami, že papež chce ve spojení s Turky zničit reformovanou Evropu. Roku 1622 kázal kazatel hraběte M. H. Thurna, že nezávislost Čech bude obnovena velkou koalicí složenou z Anglie, Švédska a Turků. Byl jím Samuel Martinius z Dražova, který žádným kalvinistou nebyl. Komenský se setkal roku 1626 s „pro-roctvími“ slezského Kryštofa Kottera, který předpovídal návrat Fridricha Falckého do Čech a pokřestění Turků. Zimní král tomu nevěřil, ale Komenský a mnozí z jeho souvěrců věřili, že pokřestění bude jedním ze znaků přicházející tisícileté říše Kristovy. Ve svém spise *Haggaeus redivivus* (1632) Komenský zdůrazňoval, že expanze Turků je znamením blížícího se velkého převratu – spojoval tedy kalvinoturcismus s chiliasmem. Ale když se v polovině čtyřicátých let objevil na sedmihradském dvoře Jiřího I. Rákócziho Ko-

menského souputník Mikuláš Drábik z Lednice a vyzýval ho, aby s pomocí Turků a Moskevské Rusi zaútočil na Habsburky a dal se korunovat uherským králem, nevěřil tomu ani Rákóczi a nezmiňoval se o tom ani Komenský. Ten se s Drábíkem setkal teprve na jaře roku 1650, když se z Lešna vydal dobrodružnou cestou přes Moravu do Skalice a dalších bratrských obcí v Pováží. A teprve jeho spisky z doby pobytu v Blatném Potoku obsahují pasáže, které jsou zjevně pod vlivem chiliasmu a kalvinoturcismu.⁷

V krizi způsobené událostmi roku 1648 se tedy Komenský neprojevoje ani jako „válečný štváč“, ani jako přesvědčený pacifista. Válečnými událostmi byl natolik stíhán, že mu o válku jako takovou nešlo. Jeho cílem byl mír, ale rok 1648, „annus mirabilis“ nepřinesl takový mír, jaký si Komenský pro sebe, Jednotu i národ přál. Svár mezi válkou a mírem, který byl v jeho nitru po celý jeho život, proto i po roce 1648 pokračoval.

Mezi Blatným Potokem a Lešnem

Konec třicetileté války neznamenal však ještě konec boje s Habsburky. Francie nadále bojovala se španělskými Habsburky a Habsburkové rakouští měli nadále na východní hranici Turky a knížectví sedmihradské.¹ Sedmihradská knížata z rodu Rákócziů byla Komenskému blízká svou věrností k reformované (kalvinistické) církvi, svými snahami o povznesení školství, svými vztahy k Nizozemí, k Anglii, ba i k falcké dynastii. A tak se Komenský vypravil na žádost bratrských sborů z Pováží do Horních Uher, na dnešní západní Slovensko.² Koncem dubna 1650 byl už ve Skalici, kam se pravděpodobně dostal inkognito nebezpečnou cestou přes Slezsko a Moravu. To byla věc odvážná, protože kdyby byl poznán a zajat, byl by musel počítat s nejtěžšími tresty.³ Po cestě Povážím na východní Slovensko a do Blatného Potoku se vrátil do Lešna, kam zároveň došla žádost, aby starší uvolnili Komenského pro činnost na sedmihradských školách, konkrétně v Blatném Potoku, ležícím na řece Bodrog, nedaleko Tokaje.

Sedmihradským knížetem byl tehdy Jiří II. Rákóczi, ale bez politických ambicí nebyl ani jeho mladší bratr Zikmund a matka obou, Zuzana Lórántfyová. Ta spolu s rektorem potocké školy Jánosem Tolnaiem Dalim a svými rádci Jonášem Medňanským a Ondřejem Klobušickým naléhala na Komenského, aby přijal pozvání. Lešenští nemohli tuto žádost odmítnout, protože bratrské obce v Pováží na východním Slovensku žily pod ochranou Rákócziů. Program školské reformy, kterou chtěl v Blatném Potoku uskutečnit, načrtl Komenský ve spise *Škola vševědná* (*Schola pansophica*, 1651). Pro přijetí pozvání mluvila i skutečnost, že do švédsko-sedmihradské koalice podporo-

vané Nizozemím a Anglií se kladly velké naděje. V Lešně dal Komenský před odchodem nakváp vytisknout spis proti independentům (*De Independentia, aeternarum confusionum origo*, 1650). Napsal jej snad v dobré víře, že přispěje k míru uvnitř sedmihradské církve. Zkomplikoval si však svoji úlohu, protože jeho největší příznivec Tolnai patřil k independentům, takže z Komenského spisu měl největší radost jeho největší protivník, Ferenc Veréci. Ani Komenského přítel J. J. Bisterfeld, působící v Kluži, nepovažoval vydání spisku za moudré.⁴

Koncem listopadu 1650 zahájil Komenský svoji činnost na škole v Blatném Potoku řečí *O pěstování nadání* (*De cultura ingeniorum*, 1650–1651). S podporou Adama Samuela Hartmanna otevřel Komenský v únoru 1651 nejnižší třídu své „pansofické školy“. V té době měl u sebe již i rodinu, která se účastnila v červnu 1651 sňatku Jindřišky Marie Falcké se Zikmundem Rákóczim. I když Komenský v Blatném Potoku dostával menší plat, než jaký měl u de Geera, bylo jeho zabezpečení slušné.⁵ Jeho plat se pohyboval kolem 650 zlatých ročně. Potocká tiskárna začala vydávat první práce Komenského, když se náhle celá situace změnila. Po tříměsíčním sňatku Jindřiška Marie zemřela a čtyři měsíce po ní zemřel i Zikmund Rákóczi.⁶ Protože Jiří II. neměl pro Komenského snahy pochopení, závisel Jan Amos na podpoře kněžny Zuzany. Ta také spolu s konzervativnějšími církevními kruhy umožnila předvádění Komenského školních her, které pobuřovaly puritána Tolnaie.⁷ O získání Jiřího II. se Komenský pokusil věnováním spisku *Šťěstí národa* (*Gentis felicitas*, 1652), v němž konfrontoval současný stav Uher s představou pokrokového národa a dospěl k překvapivé moderní definici národa jakožto „množství lidí, zrozených z téhož kmene, bydlících na téže místě ve světě (jakoby ve společném domě, který nazývají vlastí), užívajících téhož jazyka, a tím spojených týmiž svazky společné lásky, svornosti a snahy o dobro obecné.“⁸

V Blatném Potoku vznikla řada didaktických prací, které s výjimkou spisku *Škola na jevišti* (*Schola ludus*, 1654) vyšly tiskem až v Amsterodamu. Je však možné, že už v Blatném Potoku byly vytištěny první stránky *Světa v obrazech* (*Orbis sensualium pictus*, 1658), dochované jako jiné zlomky v Hartlibově pozůstalosti. Plánovaný soubor „Školského vzdělání“ byl v Blatném Potoku vytvořen jenom zčásti. Jeho nejpozoruhodnější částí je už zmíněná *Škola vševědná*, obsahující řadu dodneška podnětných návrhů.

V červnu roku 1654 se Komenský rozloučil s učiteli potocké školy v dobrém. Jeho úsilí proměnit „školskou robotu v hru a potěšení“ a vytvořit dokonalou školu všech stupňů narazilo na nepochopení a bylo v Blatném Potoku uskutečněno jen zčásti. Je ovšem nutno uvést, že většina konfliktů, do nichž se Komenský dostal, se jeho vlastní činnosti netýkala a že do některých se dostal

sám. Komenský nebyl člověk, s nimž se dalo snadno vycházet, a jeho potočtí kolegové se k němu naopak chovali velmi snášenlivě. Působení na potocké škole mu dalo potřebnou praktickou zkušenost a není přeháněním, řekneme-li, že jeho didaktické práce vydané později v Amsterodamu nejsou bez potockých zkušeností myslitelné.

Z Blatného Potoku odešel Komenský asi 7. června 1654 přes Sečovce, Prešov, Levoču, Pováží a Slezsko. V Púchově dojednal se svým zetěm Molitonem, manželem Dorotky Kristiny, likvidaci svého potockého podnikání. V Lednici (na Slovensku) se mu podařilo jakžtakž smlouvat spolupráci ze Strážnice, Mikuláše Drabíka, který jej se svými „proroctvími“ navštívil roku 1652 v Blatném Potoku, s jeho odpůrci.⁹ S Drabíkem, který byl po celý život tragickým souputníkem Komenského, zůstal Komenský nadále ve styku, ale pilně si dopisoval i s jeho kritiky a odpůrci ze Skalice, Púchova a Ilavy.

V létě 1654 začal tedy třetí pobyt Komenského v Lešně (1654–1656). Komenský se v této době věnoval práci na *Obecné poradě o nápravě věci lidských* (*De rerum humanarum emendatione consultatio...*), na niž zřejmě pracoval asi od r. 1644, (části vydány patrně v l. 1657–1658) a která měla v sedmi dílech vyjádřit základní myšlenku obecné nápravy všech lidských zřízení a zahrnovat všechny národy světa. Zdá se, že v Lešně pracoval především na třetím díle *Obecné rady*, na *Pansofii*. Dále připravoval Komenský také učebnici *Svět v obrazech* (*Orbis sensualium pictus*), o němž uvažoval už za svého pobytu v Londýně. Tehdy měl na mysli Václava Hollara jako ilustrátora tohoto dílka, které se později stalo jednou z nejoblíbenějších obrázkových učebnic pro mládež. O její životnosti svědčí, že se z ní učili velcí duchové 18. století, ba že ještě v 19. století byla používána jako učebnice na středních školách v daleké Venezuele, kam ji doporučil Alexander von Humboldt. Učebnice byla tiskem vydána až roku 1658 u norimberského nakladatele M. Endtera.

Ani třetí pobyt Komenského v Lešně nebyl klidný. Naopak, nad městem, které rozkvétalo prací přistěhovalců z řad Jednoty, se stahovala těžká mračna. Komenský nadále sledoval úsilí vytvořit proti Habsburkům velkou koalici. Kdykoliv psal o velké politice, když psal „my“, rozuměl tím Jednotu a Polsko. Polsko považoval za svoji druhou vlast a byl jeho loajálním obyvatelem. Z polského hlediska, přesněji z hlediska polských nekatolíků sledoval úsilí o upevnění a rozšíření švédsko-sedmihradské koalice. Polsko-litevský stát, v jehož čele stál přísně katolický král Jan Kazimír, se stal v létě 1655 snadnou kořistí nepřítelů na počátku dlouho očekávané švédsko-polské války. Ke Švédům se přidali velkopolští a litevští magnáti v čele s Kryštofem Opalińským a Januszem Radziwiłłem. Pán Lešna utekl do slezské Vratislavi, jeho úředníci však byli stoupenci švédského krále Karla X. Gustava; jeho volba za

polského krále byla považována za samozřejmost. Jan Kazimír utekl ze země a nikdo v něj tehdy nevěřil.

Měšťané, rolnické obyvatelstvo a část nižší šlechty, tedy ty společenské vrstvy, které nesly tíhu války a švédské okupace, neměly ke Švédům důvěru a od podzimu 1655 docházelo na venkově ke srážkám malých skupin obyvatelstva se Švédy.¹⁰ Většinou mezi polskými nekatolíky převládala optimistická nálada a mnozí doufali, že panovník moderního státu, jakým tehdy Švédsko bylo, by mohl přispět ke společenskému pokroku i v Polsku. Velké naděje v Karla X. Gustava kladl i Komenský. Svědčí o tom jeho *Chvalořeč na Karla Gustava (Panegyricus Carolo Gustavo)*, sepsaná na podzim roku 1655. Lešenská vrchnost, Boguslav Leszczyński a jeho úředník J. Schlichting, koncem roku vydala spisek tiskem ve Vratislavi. Ve skutečnosti nešlo o chvalořeč, nýbrž o souhrn rad, napomenutí a výstrah spravedlivému králi. Komenský v něm žádal, aby král šetřil práv a svobod pro všechny, i pro poddané a ovšem pro katolíky i nekatolíky.

Spisek byl vydán anonymně a býval připisován Václavovi Theodorovi Budovcovi z Budova. Sotva tedy mohl způsobit zničení Lešna, k němuž došlo 27.–29. dubna 1656. Na jaře roku 1656 se odpor proti Švédům šířil jako stepní požár. Nižší šlechta se přihlásila k Janu Kazimírovi a přidala se k stepní, které vedly proti Švédům selské oddíly. Hněv selských zástupců z okolí Lešna se obrátil nikoliv proti vrchnosti, nýbrž proti obyvatelům města se švédskou posádkou. Ta spolu s bohatými měšťany z města odešla, zbývající byli vystaveni hněvu vzbouřenců. To ovšem znamenalo pro Lešno a Jednotu katastrofu. Vina za ni byla dávána Komenskému, autorovi chvalo zpěvu. Ale dnes víme, díky pracím polských historiků L. Kurdybachy, A. Kerstena a J. Tazbira, že vypálení a poničení města mělo s Komenským a politickou činností Jednoty málo společného.¹¹

V troskách Lešna zůstala bratrská tiskárna, kdysi sem dopravená z moravských Kralic, knihovna, většina archivu Jednoty, většina majetku Komenského. V plamenech vzaly za své rukopisy jeho vševědných a všenápravných spisů, rukopis *Pokladu jazyka českého (Thesaurus linguae Bohemicae)* představující „ovoce více nežli čtyřicetileté noční práce a namáhání“.

Brzy poté se švédsko-sedmíhradská koalice rozpadla, Zuzana Lórántffyová zemřela, její syn Jiří II. padl v boji proti Turkům. Do Blatného Potoku přišli 1663 jezuité a roku 1671 bylo kalvinistické vyznání zakázáno a potocká kolej zahrnuta do exilu.¹² Poničení Lešna neznamenal konec Komenského vztahu k Polsku. Část členů Jednoty se do Lešna brzy vrátila a bratrská obec existovala dál – a Komenský považoval za svoji povinnost se o ni starat.

Lešenská tragédie mohla znamenat konečné zhroucení všeho, oč Komenský usiloval. Naděje na návrat do vlasti byly zmařeny, Corpus Evangelicorum

byl v troskách. K osobní tragédii se připojovala starost o osud Jednoty. Ale místo toho se Komenský vzepjal k nevidanému úsilí. Neštěstí bylo možno vyložit jako naději, že se blíží zvrát, že po nejčernější noci se blíží svitání nového věku. Tento výklad byl pobídkou, aby Komenský shromáždil a vydal, co se dalo z jeho díla zachránit, a aby své dílo uzavřel konečným shrnutím didaktických a všenápravných názorů.

Ze Slezska, kam se z Lešna nejdříve uchýlil, odešel Komenský do Braniborska. Cestou jej dostihlo opětovné pozvání Laurence (Vavřince) de Geera, který se po smrti svého otce stal hlavou průmyslového velkopodniku a který od roku 1642 byl Komenskému příznivě nakloněn. De Geer jej žádal, aby přijal jeho podporu a přestěhoval se do Amsterdamu. Přes Hamburk a Groningen dosáhl Komenský v srpnu 1656 Amsterdamu. V Groningen byl srdečně přijat svým pozdějším kritikem, profesorem Samuelem Maresiem-Desmaretsem. V Amsterdamu byl už potřetí. Od roku 1656 vyšlo v Amsterdamu a jiných nizozemských městech pětaticet Komenského spisů. Nizozemí mu bylo od mládí vzorem společenského a státního uspořádání a měřítkem všech hodnot. Nyní se stal Amsterdam „přístavem trosečníka“, zde našel své poslední „přátele a příznivce“, kteří jej přijali s vřelou tváří. Ve svém dopise *Jedno potřebné (Unum necessarium 1668)* to Komenský vyjádřil slovy: „Celý můj život byl putování a neměl jsem vlasti. Ustavičně jsem měnil místo pobytu a nikde jsem neměl domov... Naposledy mi poskytlo domov hlavní město Batávie, hlavní tržiště světa.“¹³

Čtrnáct posledních let života, jež Komenský prožil v Amsterdamu, ustupovalo v pozornosti jeho životopisců do pozadí, jako by zkáza Lešna byla znamenala víc než jednu z několika krizí, které dovedl Komenský za svého života překonat – především zvýšenou činností spisovatelskou. Zatímco někteří zahraniční historikové soudili, že Komenský za svého amsterodamského pobytu zpohodlněl, víme dnes, že tato poslední léta jeho života, především však první tři roky pobytu v Amsterdamu znamenají vyvrcholení jeho literární činnosti.

Podle komeniologů vydal Komenský za svého života 135 publikací; z toho do let 1656–1670 spadá nejméně 62. Na konci svého života získal tedy Komenský takovou možnost literární a publikační činnosti, jakou neměl nikdy předtím.

Jeho zájem o Amsterdam a Nizozemí ho dovedl až ke sbírání statistických údajů o nich, ale přesto je sporné, do jaké míry opravdu znal poměry v Nizozemí a měnící se situaci v Evropě. Z nizozemské skutečnosti si bral především to, co odpovídalo jeho životnímu názoru, ostatně tak jak to dělal při styku s díly svých vzorů – Bacona, Campanelly atd. Tak je třeba rozumět jeho věnování *Veškerých děl didaktických (Opera didactica omnia, ODO,*

1657): „Nejvýtečnějšímu městu Amsterodamu, nejslavnějšímu tržišti světa a jeho nejmoudřejšímu senátu.“ Amsterodam byl roku 1656 opravdu středem hospodářského, kulturního i politického dění mezinárodního významu. Jeho magistrát ovládal stavovský sněm nejmocnější provincie Spojeného Nizozemí, Hollandu, a protože Holland platil skoro dvě třetiny daní, tedy rozhodoval hlas Amsterodamu.

Nevíme, zda si byl Komenský vědom toho, že od jeho první návštěvy v roce 1613 prošlo Nizozemí v letech 1617–1618 a znovu 1650–1652 dvěma krizemi.¹⁴ V obou případech se střetly zájmy velké buržoazie (regentů) se zájmy oranžské dynastie (místrodržícími Mořicem Oranžským, Vilémem II.), podporované kalvínskou církví, zbytky feudálních kruhů a „drobným lidem“. Sympatie Komenského v těchto případech byly zjevně na straně místrodržících, protože ti byli obvykle pro rozhodnou, válečnou politiku. Ale od roku 1653 byli oranžisté dočasně vyřazeni, regenti ovládli Amsterodam i celou konfederaci. V letech 1652–1654 se Nizozemí střetlo z mocenských důvodů s revoluční Anglií a od té doby ustupovalo z mezinárodní politiky. I tak přirozená rivalita dvou manufakturních velmocí, vedených vítěznou buržoazií, dospěla za pár let k druhé anglo-nizozemské válce (v letech 1664–1667), která se Komenskému zdála nepřirozená, protože obě mocnosti by byl chtěl vidět ve společném, protihabsburském táboře.

Ale spokojen nebyl Komenský ani s evropským politickým vývojem. Naděje roku 1656 kladl v možné spojení konfliktu francouzsko-španělského s konfliktem, v němž by Švédsko a Moskevská Rus stály proti Polsku. Tyto naděje se nesplnily. Komenský věřil dokonce i povstání kreolů v Mexiku a jiných kolonií proti Španělům. Roku 1657 se proti Švédsku vytvořila koalice, v níž se vedle sebe ocitlo Nizozemí i císař, Habsburk Leopold I., na straně Dánska. Roku 1659 skončila Pyrenejským mírem válka francouzsko-španělská. Komenského komentáře obsažené v jeho korespondenci i v jeho pracích ze šedesátých let ukazují, jak byl tímto politickým vývojem zklamán.

Komenský nešetřil chválou příčinnivosti, obchodní zdatnosti a zbožnosti Nizozemců. Vnitřní protiklady nizozemské společnosti mu zůstávaly skryty. Neviděl rozpor mezi liberalistickými tezemi Huga Grotia ve spise o *Svobodném moři* (*Mare liberum*) a snahami de Geerů a jiných podnikatelů o získání monopolu na obchod v Pobaltí, těžbu mědi a výrobu zbraní. Přestože žil po léta v okolí rodiny de Geerů, kteří byli prototypy raných kapitalistů, dovedl napsat (do šesté kapitoly *Všenápravy*): „*Také monopoly a oligopoly budtež odstraněny po celém světě. Osvícenému věku má býti cizí tato hanba století, že několik lidí zřídí si po městech a říších monopoly, a tím vytlačují jiné z obchodu, chtějíce jim chleba vyrvat od úst.*“

Úvahy o Komenského vztahu k Uhrám, Slovensku a Polsku

Od roku 1650 do roku 1654 žil a pracoval Komenský v Blatném Potoku na území, které tehdy podléhalo sedmihradským knížatům. Tento nárazníkový stát byl závislý na turecké velmoci, ale zároveň usiloval od doby Gabriela Bethlena a Jiřího I. Rákócziho o vlastní politiku. Jak již bylo řečeno, sedmihradským knížetem byl v době Komenského pobytu Jiří II. Rákóczi; bez politických ambicí nebyli ani jeho mladší bratr Zikmund a matka obou, Zuzana Lórántffyová. Vedle toho ovšem měli Rákócziové rozsáhlé statky na západním Slovensku, panství Púchov a Lednice, a na východním Slovensku v Šarišském komitátu panství Makovica, spravované z Prešova. Zikmund a Zuzana stali se tedy novými „patrony“ Komenského a nahradili Leszczyńské a de Geery. Svoje postavení si Komenský ztižil vydáním spisu proti anglickým independentům – ale z toho neměl radost ani Tolnai, sedmihradský „puritán“, blízký independentům, ani jeho přítel J. J. Bisterfeld, působící v Kluži, ale spíše konzervativní Ferenc Veréci.¹

O významu potockého pobytu pro vyvrácení didaktických názorů Komenského není pochyb. Na tomto poli byl rozhodně úspěšnější než v oblasti velké politiky, neboť jeho cíl, přístup Sedmihradska k alianci s Nizozemím a oživení nadějí na nový vzestup falcké dynastie, se nesplnil.² Přispěla k tomu i předčasná smrt falcké princezny Marie Jindřišky, pojmenované po tetě, anglické královně Henriettě Marii. Brzy na to zemřel i Zikmund.

Komenský byl slušně zaopatřen; jeho plat činil kolem 650 zlatých ročně, což bylo míň, než dostával od de Geera, ale byl doplňován naturáliemi. Vína pobíral Komenský tolik, že je přinejmenším nemohl sám vypít – Blatný Potok leží v blízkosti Tokaje. Svoje plány na zřízení „vševědné (pansofické) školy“ mohl nakonec uskutečnit jenom částečně, ale předvádění školních her proti odporu konzervativních kolegů mohl uskutečnit jenom díky podpoře Zuzany Lórántffyové. Nepodařilo se mu získat pro své politické představy knížete Jiřího II. ani věnováním spisku *Šťěstí národa* (*Gentis felicitas*, 1652). Komenský se naučil maďarsky jen málo. K Uhrám a jejich obyvatelům se však stavěl vždycky kladně. Po roce 1526 se stalo skutečností nebezpečí turecké, po roce 1543 byly Uhry rozděleny na habsburské Horní Uhry, Sedmihradsko a turecké území. Úloha hájit tureckou hranici, a zejména bohatá středoslovenská horní města, připadl zemím České koruny. To vedlo k migraci uherské šlechty na sever do Horních Uher, ale také na Moravu a do Slezska.³ Čechy a Slezsko nesly největší finanční břemeno, k nemalé lítosti tamních stavů. Ty se stavěly proti každé ctižádostivé politice habsburských vládců, ať už šlo o snahy získat polský trůn, nebo vytvořit proti Turkům velkou evropskou koalici, zahrnující

državy španělských a středoevropských Habsburků, Polska, Moskevskou Rus, ba dokonce i Persii.⁴

Obyvatelé českých zemí i Horních Uher byli tedy poddanými stejného panovníka. Moravsko-slovenská hranice byla tudíž především hranicí vrchností dvou zemí a konflikty, zobrazené ve zbojnických baladách, neměly nic společného s nějakým moderním konfliktem dvou etnických identit. Česká literatura byla obohacena pracemi Mikuláše Stetiny, zvaného Bakalář nebo Slovák, Zikmund z Púchova dal dohromady *Kosmografii českou* (1554). Ve druhé polovině 15. století nebylo na Moravě a v Čechách málem školy, aby na ní nepůsobil učitel pocházející z dnešního Slovenska. Mistrů ze Slovenska bylo plno na pražské utrakvistické karolinské akademii, slovenští odchovanci krakovské univerzity byli vítanými novými členy katolické komunity. Historie předbělohorské univerzitní koleje v Karolinu je neodlučitelně spojena se jmény rektora Jana Jesenského-Jessenia a Petra Fradelia Štiavnického. Na uherskou stranu utíkali moravští nekatolíci po roce 1622, kde se jejich celá skupina dožadovala přijetí na panství bytčanském. Je ovšem třeba připomenout, že už roku 1614 se na tomto panství usadil tkadlec Václav Kratochvíl a uzavřel s vrchností česky psanou smlouvu.⁵

Hospodářské, kulturní a společenské styky byly tedy v 16.–17. stol. ostatně mezi obyvateli českých zemí a dnešního Slovenska zcela běžné a o existenci Slováků (když už ne Slovenska) nikdo na předbělohorské Moravě nepochyboval. Nevadilo ani, že čeští i jiní humanisté často jako Slováky jmenovali prostě slovenské obyvatele Uher. A jména bratrských duchovních a spisovatelů svědčí o tom, že lidé ze Slovenska bývali významnými členy bratrské jednoty. Bylo tedy rozhodnutí, aby členové moravské větve Jednoty odešli do Uher, zcela logické. Kam se všude dostali?

Především tam, kde o nich věděl sám Komenský, který v letech 1650–1654 opětovně navštívil dnešní Slovensko. Našel je ve Skalici, Trnavě, Púchově, Lednici, Lednické Lehotce, kde žil s početnou rodinou Mikuláš Drabík; můžeme je předpokládat na východě, v Markušovicích, kde žil zeť Molitor. Roku 1654 se Komenský vracel přes Sečovce, Prešov, Levoču a Povázím přešel do Slezska.⁶

O exulantské komunitě ve Skalici budeme vědět víc, až zpracujeme městské knihy. Je v nich mnoho záznamů o členech moravské šlechty i měšťanstva, pánů z Lipého, rodiny moravskobudějovických Securiů, s nimiž Komenský udržoval styky. Je ovšem pravda, že někteří ze šlechticů se odstěhovali do Slezska a že „helvitští“ měšťané byli postiženi po roce 1671. To se týkalo všech bratrských obcí. Pořádně jsme zpraveni vlastně jenom o bratrské obci v Lednici, kde můžeme použít dochovaných urbářů. Z nich vyplývá, že obce nebyly příliš početné – v Lednici nebylo nikdy víc než čtyřicet rodin „helvitů“

a proces jejich asimilace byl velice rychlý, jak je pochopitelné u dvou etnických skupin, které si byly velice blízké. Styky mezi Moravou a dnešním Slovenskem nepřerušila ani válka; zlinští ševci kupovali kůže ve středoslovenských báňských městech, ve čtyřicátých letech vítali rákócziovské mušketýry jako spojence Švédů, po roce 1644 do Uher utíkaly desítky, ba snad stovky rebelantských Valachů.

O ohlasu Komenského působení i o ohlasu jeho duševního odkazu najdeme zatím víc na východním Slovensku. V Levoči vycházely jeho spisy, v Prešově měl svého následovníka v Janu Bayerovi i v jiných. Ale poslední práce o knižní kultuře na středním Slovensku (Viliam Čičaj, disertační práce 1985) naznačují, že i v této oblasti můžeme najít stopy vlivu myšlenek Komenského. Zajímavá je skutečnost, že bansko-bystrická knihařka (tzn. asi majitelka knihovazárny, snad i tiskárny a knihkupectví), Alžběta Oberlandová měla roku 1666 na skladě 157 výtisků Komenského prací, z toho ovšem 145 výtisků Komenského *Vestibula*.⁸

Komenský se tedy nehlásil za Uhra, ani za Slováka a není ani správně mluvit o něm jako o moravském Slovákově. Moravské Slovensko (Slovácko) totiž před začátkem 18. století neexistovalo. Spolu s J. Běličem jsem kdysi studoval otázku vzniku východomoravských nářečí a shodně jsme dospěli k závěru, že teprve nesmírné ztráty obyvatelstva na Moravě, způsobené třicetiletou válkou, ale také tureckými, tatarskými a uherskými vpády (1605, 1625, 1626, 1663, 1680), vedly k přílivu obyvatelstva z hornatého východu země a sousedních oblastí slovenských k tomu, že nově přichozí posunuli dialektickou hranici od zemské hranice na západ.

Z Blatného Potoku odešel Komenský se svými průvodci, mezi nimiž byli i jeho žáci ze Slovenska, přes Púchov zpět do Lešna. Likvidací své činnosti v Blatném Potoku pověřil v Púchově svého zetě Jana Molitora. Větší část třetího pobytu v Lešně věnoval Komenský práci na Obecné poradě o nápravě věcí lidských a přípravě učebnice *Svět v obrazech* (*Orbis sensualium pictus*).

Ani v Lešně nepřestával Komenský přemýšlet o velké politice – z hlediska Jednoty i Polska. Dlouho očekávaná válka mezi švédskými a polskými Vasovci se rozhořela roku 1655. Pán Lešna utekl do Slezska, ostatně ze země utekl i král Jan Kazimír. Za této situace nebyl zrovna šťastný plán bratří Sádovských ze Sloupna, že s anglickou finanční pomocí postaví sbor z českých emigrantů a Sádovský s ním vpadne do českých zemí, roznítí velké selské povstání, pronikne do Horních Rakous nebo Horní Falce. Nebyl to jediný pokus získat zájem Olivera Cromwella ve prospěch středoevropských protestantů. Ale zdá se, že už Hartlib, který sloužil jako prostředník, považoval tento plán za fantastický a dál jej, na rozdíl od jiných, nepodal. Není ani stopy po tom, že by se byloo plánu diskutovalo ve státní radě. Nevíme, kolik lidí plukovník

Sádovský naverboval a zda toto verbování ve prospěch Švédů vzbudilo zášť vůči Lešnu.

Pravděpodobně ani tento pokus exulantů oživit českou otázku neměl na osud Lešna vliv, stejně jako Komenského traktát Chvalořeč na Karla Gustava (Panegyricus Carolo Gustavo), vydaný anonymně ve Vratislavi někdy počátkem roku 1656. Ale v té době se už odpor venkovského lidu ve Velkopolsku vůči interventům rozšířil a zničení Lešna ve dnech 27.–29. dubna 1656 bylo dílem hněvu vzbouřenců, kteří už prostě měli dost drancování a válečných útrap.⁹

Rok 1656 znamenal pro Komenského další bolestný rozchod s polskou druhou vlastí, i se zbytky Jednoty, roztroušenými mezi Braniborskem, Polskem a Uhrami. Komenského politické plány, pokud šlo o tyto oblasti, neměly úspěch. Ale jeho vlastní odkaz není v efemérním úsilí v oblasti velké politiky. Leží v tom, co mu i v padesátých letech leželo nejvíc na srdci – v jeho úsilí didaktickém a všenápravném. A zejména tímto svým dílem se Komenský stal osobností, která spojovala a spojuje obyvatele východní části střední Evropy.

KAPITOLA 5.

Tvořivá léta stáří v nizozemském Amsterdamu

Komenský a jeho poslední domov

V posledním desetiletí svého života Komenský opětovně vyslovoval vděčnost městu, které mu poskytlo to, po čem po celý život, plný labyrintů, toužil. Poskytlo mu slušné zabezpečení, vlídné patrony, klid k práci a vědomí, že žije nejenom ve městě, které bylo „zřítelnicí měst a chloubou Nizozemí“, ale také středem světového dění. Jak ale vypadal konkrétní Amsterdam 17. století? Nemáme bohužel k dispozici Komenského vlastní soudy, soudy, které se musely obměňovat podle toho, jak se měnilo velkoměsto od roku 1614, kdy v něm byl poprvé. Jak Amsterdam vypadal v době posledního pobytu Komenského, naštěstí víme, a to ze svědectví, které pochází z okruhu Komenského přátel. Styky Amsterdamu se střední Evropou byly zjevně daleko užší, než jsme dosud předpokládali. Svědčí o tom i nálezy, který jsme kdysi s profesorem L. W. Forsterem učinili v lyceální knihovně ve slovenské Levoči.

V Levoči, v níž byla řada knih Komenského a kterou sám prošel, je v bývalé lyceální knihovně zachován svazek pamfletů ze 17. století. Jde o konvolut z majetku bratří Daniela a Kryštofa Kleschových, rodáků ze Spišské Nové Vsi, kteří studovali na levočské škole, ale brzy po roce 1670 museli rodnou Spiš opustit a odejít do německého vyhnanství. Oba bratři zkoušeli své literární schopnosti, a i když se nepovznegli nad průměr, byli přijati Filipem von Zesenem do jeho Německé literární společnosti. Členem této společnosti se stal také syn Komenského Daniel. Filip von Zesen se znal s Danielem i s jeho otcem.

Daniel Klesch působil jako luteránský duchovní v Sasku a Durynsku, putoval po Skandinávii. V Berlíně se dostal do styku s pozoruhodným myslitelem Spenerem. V Berlíně také roku 1697 zemřel a aspoň část jeho knih se dostala do majetku jeho bratra, který pak zemřel v Erfurtě roku 1704. Někdy mezi těmito dvěma daty dal asi Kryštof Klesch svázat čtyřiatřicet traktátů, většinou náboženské povahy, do jednoho svazku, na němž je nejpozoruhodnější jeho vazba.

Knihář totiž ke svázání pamfletů do měkké vazby použil vélum, čili kus měkkého pergamenu. Na nezvyklé, drsnější straně véla je vytištěna polovina holandského textu. Na vélum se tiskly výjimečné věnovací výtisky zvláště významných listin nebo básní. V tomto případě se tu díky neznámému tiskaři dochovala dolní část básně, kterou složil Konstantin Huygens, nám už známý obdivovatel Komenského a sekretář místodržících z rodu oranžského. Napsal ji 10. ledna 1657 u příležitosti otevření nové amsterodamské radnice a věnoval ji pánům purkmistrům.¹ Text se zachoval v autorově rukopisu, jinak jenom v přetisku v jediném exempláři. Lze předpokládat, že Huygens (Constanter, jak se podepisoval) věnoval po výtisku každému ze čtyř purkmistrů (de Heren regeerende en oud burgemeester), jimiž byli tehdy pánové Cornelis de Graef, Joan Huydecooper, pán na Maersseven, Joan van de Poll a Hendrik Dircksz Spiegel, popř. ještě výtisk panu penzionáři (raadspensionaris). Oč Huygensovi šlo, poví nejrychleji překlad jeho Blahopřání Jejich Jasnostem pánům amsterodamským purkmistrům k jejich nové radnici:

*Vznešení tvůrce osmého divu světa,
kde stavbu kamennou nést musí tolik dřeva,
kde tolik umění se se vzácností snoubí,
kde tolik nádhery se s užitkem podělí:
Bůh, který svěřil vám úradkem moc a slávu,
necht' v této budově dá promlouvat jen právu,
necht' vládnete v ní ve vsí pohodě,
necht' zloba nepřátel nevede k nehodě.
Je to tak na světě, že ani z mramoru
nepřečkají stěny den Posledního soudu;
Kdyby však vzniknout měl světa div devátý,
pak Bože dej, ať vznikne jen tady.
Ó Bože vašich otců, ó Otče vašich dětí,
Ty, jenž jsi blízký nám a našim dětem bližší,
dej vzniknout paláci, který by stanul tady,
tak jako proti novému stojí radní dům starý.²*

Huygensovo Blahopřání se nevyplnilo; amsterodamský Palác (Het Paleis) stojí dnes většinou prázdný a pořád zavřený, protože už dlouho patří královské rodině, které jej věnoval kdysi magistrát upadlého „tržiště světa“. Stará radnice zmizela, na jejím místě stojí málo reprezentativní budovy obchodních domů. Ale Huygensova báseň, kterou osud zavál až pod Tatry, dobře vyjadřuje pýchu amsterodamských pánů regentů, kteří si pořídili palácovitý stánek magistrátu necelých deset let po skončení osmdesátileté války. Bylo to téměř osm desíletí od slavné revoluce, po které zůstaly už jenom matné vzpomínky a ke které se nehlásili příliš horlivě ani vládcové země, ani městská správa,

která v první anglo-nizozemské válce, pravda, poznala, že do popředí se dravě dere rovněž z revoluce vyrostlá republika Cromwellova.

Bratři Kleschové, pokud víme, nikdy nebyli v Nizozemí. Ale patřili k společenské vrstvě, která se v 17. století, jako předtím i později, snažila aspoň ve věcech ducha překlenout vzdálenost, oddělující západoevropskou a středoevropskou skutečnost. Zbytky jejich knihovny se vrátily domů na Spiš a podle starého dobrého zvyku našly cestu do knihovny školy, ve které kdysi získávali základy svého vzdělání. Ve vazbě jiného z tisíců svazků osamělé knihovny je možná do dneška dochována i druhá polovina Huygensovy dedikační básně, zasvěcené jednomu z nejpřednějších okamžiků v dějinách Amsterodamu 17. století.³

Chceme-li si učinit obraz o tom, jak se jevil Amsterodam současníkům, umožňuje nám to popis města Amsterodamu (Beschreibung der Stadt Amsterdam, 1664), sepsaný korespondentem a přítelem bratří Kleschů Filipem von Zesen, vrchovatě.⁴ Dokonce nám umožňuje víc než to; umožňuje nám vidět Amsterodam tak, jak jej viděl Komenský. Neboť ve Výzvách Eliášových najdeme právě tuto Zesenovu knihu Komenským citovanou.⁵ Svědčí to přinejmenším o zájmu Komenského o předmět knihy, méně už asi o osobu autora, ačkoli ten nejednou zdůraznil, že je s Komenským spřátelen. Mezi osobami, které jsou ve Výzvách Eliášových jmenovány a s nimiž byl ve styku, Filip von Zesen uveden není.

A přece měl tento německý básník, který žil v letech 1619–1689 a který v době Komenského pobytu v Amsterodamě byl rovněž usazen dočasně ve městě nad Amstelou, ke Komenskému a jeho rodině jisté vztahy. Lze předpokládat, že česká básnička, kterou publikoval Zesen ve své sbírce *Německé helikonské růžové údolí*, vydané v Amsterodamu roku 1669, byla složena Komenského synem Danielem.⁶ V moderním přepisu zní chvála Zesenovy péče o německý jazyk takto:

*Jak palmový strom jest velmi k užitečnosti,
tak také pan Zesí; ten tě přináší k ctnosti
tebe, Řeči Německá; Neb on v tvé výmluvnosti
velmi pěkné věci, nalézá k zřetelnosti.*

Básnička je podepsána iniciálami D. K. E. M., což L. W. Forster čte jako „Daniel Komenius Elbingensis Moravus“, ale co by se asi spíše dalo číst „Daniel Komenius Lessnensis Moravus“, čili Daniel Komenský, rozený v Lešně, původem z Moravy. Daniel Komenský byl roku 1679 členem „Liliového cechu Zesenovy Německé literární společnosti“ a je pravděpodobné, že právě on mohl o deset let dříve přispět českým překladem oslavných veršů ke kosmopolitnímu rázu jeho básnické sbírky.⁷

Už z roku 1658 máme dochovány dopisy, které J. A. Komenskému a Filipovi Zesenovi poslal curyšský profesor církevních dějin Jan Jindřich Ott, hledající tehdy cesty, jak uveřejnit své dílo o německých slovech ve francouzském slovníku. Nevíme, zda a co mu odpověděli a zda se prostřednictvím Ottovy žádosti seznámili.⁸ Komenský měl tehdy asi málo času na řešení filologických problémů autora, o němž snad mohl vědět od svého švýcarského spolupracovníka J. J. Redingera. Zdá se však, že se oba seznámili prostřednictvím Zesenova spisku, který vyšel téhož roku 1658. Měl trochu podivný název *Duchovní kadidelnice pro ženy* (*Gesstlike Wierookvat der Vrouwen*) a byla to pobožná četba pro ženy. Roku 1665 vydal Zesen německou verzi spisku a v předmluvě uvedl, že německé zpracování pořídil na popud Komenského, který prý přeložil *Duchovní kadidelnici* a jiná pobožná díla Zesenova do češtiny. O těchto údajných překladech není stopy a je pochybné, zda kdy existovaly.⁹ Ale jisté je, že roku 1673 vyšlo v Amsterdamu německé zpracování Komenského spisu *Vestibulum rerum* a že jeho původcem byl Zesen. Roku 1665, tedy brzy po vydání *Popisu města Amsterdamu*, uvedl Zesen ve spise o pronásledování protestantů, že informace o pronásledování nekatolíků v Rakousku a na Moravě mu poskytl z dopisu, který právě obdržel, sám Komenský.¹⁰ A Zesenovu otci, který byl luterským pastorem ve vesnici blízko Dessavy, poslal Komenský výtisk druhého, leidského vydání spisu *Lux e Fenebris*.

Jisté je, že v polovině 60. let byl Komenský v dost úzkém styku s autorem díla, které představovalo německy čtoucím obyvatelům město, jehož pohostinství oba užívali. *Popis města Amsterdamu*, čítající 426 stran velkého formátu a vyzdobený desítkami ilustrací, vznikl podle předmluvy na březích Amstely během jara 1663. Autor věnoval jeho předmluvu „světoznámým, v obchodu i dění na vodě či na pevninách celého světa mocným Amstelan-kám, nejkrásnějším a nejvznešenějším dcerám celého Nizozemí“, dále pak „světoznámému městu Amsterdamu, zářící perle celého Nizozemí“.¹¹

Pět dílů Zesenova *Popisu města Amsterdamu*, zejména doplníme-li jejich údaje sedmidílným *Amsterdamem Jana Wagenaara* (1760), poskytuje klasický, do dneška nepřekonaný obraz města.¹²

V první „knize“ svého *Popisu* podal Zesen především obraz nejstarších dějin města, které vzniklo na „damu“ či „dijku“, tedy na hrázi či hrázích řeky Amstely přicházející z jihu, právě tam, kde se vlévala do řeky Ij, ústící do zálivu Zuiderského moře. V 13. století, za vlády holandského hraběte Florise, se Amsterdam proměnil z rybářské vesnice v přístavní město, které sbíralo od vládců Hollandu a později v 15. století za burgundskonizozemského státu stále nová privilegia. Vnitřní Amstela (*Binnen Amstel*) se rozdělovala v pět, šest ramen, z nichž dvě krajní (na východě *Oude Schans*, na západě *Singel*)

sloužila k ochraně města, ostatní, především *Kloveniers burgwal* a *Rokin*, byly důležitými vodními cestami. Staré středověké centrum města bylo při *Warmoesstraat*, kolem Starého kostela (*Oude Kerk*), vznikajícího od počátku 14. století, a na *Hrázi (Dam)*, kde vznikla stará radnice, Nový kostel (*Nieuwe Kerk*), ohněm zničený roku 1421 a od té doby mnohokrát vždy znovu budovaný z trosek. *Hrázi* končil *Damrak*, živý přístav, dávno proměněný na bulvár. Kousek z něho ještě zbyl, ale jinak vzpomíná na daleké cesty amsterských mořeplavců 16. a 17. století nejvyšší věž pláče (*Schreierstoren*) z konce 15. století a *Montelbaanstoren* na *Oude Schans*. V 15. století ještě Amsterdam pokulhával za *Haarlemem*, *Leidenem* a *Delftem*, kolem roku 1500, kdy Antverpy střídaly Lisabon jako středisko obchodu s kořením, byl Amsterdam především přístavem, který obchodoval s Pobaltím a dovážel ze severovýchodní Evropy obilí, dříví, konopí a přízi a měnil se na středisko stavby lodí a námořní dopravy.

Druhý díl *Popisu* věnoval Zesen přehlídce budov starého středověkého města, chráněného rameny Amstely mezi Starým a Novým kostelem, na *Damraku*, mezi ulicí *Warmoesstraat* a její soupeřkou, ulicí, kudy se hnala na trh telata, *Kalverstraat*. Zesen se se zálibou starožitníka ponořil do *popisu klášterů*, proměněných za reformace v paláce, nemocnice, starobince a donucovací pracovny, neboť Amsterdam 16.–17. století byl vzorným městem, pokud šlo o sociální ústavy, ale také o „špinhauzy“, kde musely tkát ženy, a „*rasphuisy*“, kde muži museli rašplovat, čili z kusů drahocenných tropických dřev zhotovovat třísky. Zesen popsal i lazarety, protože to byly pozoruhodnosti, kam se hrnuli všichni tehdejší návštěvníci Amsterdamu. Popsal i opevnění, která kolem městského jádra vznikala během 16. století za dobrého císaře Maxmiliána, vyhovujícího císaře Karla a vůbec už neoblíbeného španělského krále Filipa II. Proti Španělům vznikla věž *Montelbaanstoren*, na východě obranu přístavu zabezpečovala brána svatého Antonína, dnes zvaná *Váha (Sint-Anthoniespoort, De Waag)*. Kolem brány svatého Antonína na východě a kolem hráze, po níž šla stará cesta do *Haarlemu* na západě, došlo koncem 16. století k prvnímu rozšíření středověkého města. Nestalo se to dříve, než někdy po roce 1585, kdy Amsterdam neměl ještě víc než 30 000 obyvatel – tedy méně než soudobá rudolfinská Praha. Ovšem potom nastal přímo „americký“ růst města. Roku 1600 se počet obyvatel odhaduje na 50 000, roku 1622 na dvojnásobek, na 105 000, roku 1632 na 115 000. Roku 1656, kdy sem přišel definitivně Komenský, se počet obyvatel blížil 150 000.¹³

Středověký Amsterdam měřil podle Wagenaara pouhých 130 jiter. Rozšíření u *Haarlemské brány* na březích řeky Ij a druhé rozšíření při bráně sv. Antonína zvětšilo rozsah města chráněného opevněním, kde vznikl třetí, velký Jižní kostel (*Zuyder Kerk*), o dalších 96 jiter. Ale situace se zcela

změnila až po roce 1612, kdy na západě za Haarlemskou branou (Haarlemmer Poort) vznikla pravidelná síť kanálů (grachtů) sledujících starý Singelkanál Pánů stavů, (Herengracht), Císařský kanál (Keizersgracht) a Princův kanál (Prinsengracht). Kolem Západního kostela (Westerkerk), budovaného Hendrickem de Keyserem po roce 1620, a Severního kostela (Noorderkerk) vznikla nová tržiště a síť ulic směřujících neměnně k radnici na Damu, ohražená Okružním kanálem (Lijnbaansgracht) a hradební zdi s baštami a rondely. Toto rozšíření města znamenalo přírůstek o 303 jiter, takže tři pětiny Amsterdamu, jak jej poznal Komenský roku 1656, byly postaveny od té doby, kdy přišel do Nizozemí poprvé, tedy od roku 1613. Bylo docela logické, že i on našel bydliště v této nové části města. Brzy po jeho příchodu došlo konečně k poslednímu rozšíření města. Pak se růst města zastavil a znovu pokračoval až ve století devatenáctém. Po roce 1657 byly tři hlavní grachty prodlouženy i na východní straně, za Jižním kostelem, u Leidenské brány a vnější Amstely, mezi Leidenskou ulicí (Leidensestraat), Wijzelstraat, Utrechtskou ulicí a Amstelou. Toto poslední rozšíření, jehož konce se Komenský už nedočkal, znovu radikálně změnilo strukturu města, jemuž v druhé polovině 17. století přibylo 362 jiter. Amsterdam, který v polovině 16. století měl asi 3 000 domů, měl jich roku 1622 skoro 16 000, o čtyřicet let později snad 30 000. Zesen vypráví o této populační a teritoriální explozi Amsterdamu s hrdostí. Vždyť k tomuto rozmachu došlo za války na život a na smrt – dokonce i „obchod s nepřítelem“ Zesen vychvaluje, protože Španělé, kteří potřebovali amsterodamské zboží, svými stříbrnými mincemi pomáhali financovat boj sami proti sobě. Druhý díl Popisu končí uzavřením dvanáctiletého průměří (1609) a rozšířením města z roku 1612.

Třetí díl Popisu přináší obraz toho, co přinesla Amsterdamu první polovina 17. století. Amsterdam přistavů, Východoindické společnosti, trhů a tržiště a Nový kostel roku 1645.

Čtvrtý díl popisuje úsilí amsterodamského magistrátu vybudovat po požáru střed města znova, úsilí korunované roku 1662 dokončením stavby Nové radnice. Pak Zesen obrátil svoji pozornost na ty městské instituce, jimž se svět nejvíce obdivoval, na zařízení sociální a personální, a ovšem i na kostely, především ty, které byly jemu, ale i jiným příchozím ze střední Evropy, včetně Komenského, blízké. Byla to bývalá kaple na Nové Straně (Nieuwe Zijds Capel), přejmenovaná časem na Hornoněmecký kostel (De Hooghduitse Kerk), odevzdaná po roce 1622 uprchlíkům z Falce, jejíž správu měl Komenského přítel Rulitius. Druhým důležitým novým kostelem byl Francouzský nebo Valonský (Walse kerk), soustřeďující rovněž cizince, především ovšem uprchlíky z jižních provincií, z Francie a Itálie. Mezi příznivce valonské církve

patřila i rodina de Geerů, která zde měla zakoupenou rodinnou hrobku. Dům de Geerů na Keizersgrachtu, proslulý Dům s hlavami (Huis met de Hoofden), patřil také k pozoruhodnostem města, stejně jako dům spřízněné a soupeřící rodiny Trippů na Kloveniersburgwalu. De Geerův palác, postavený pravděpodobně Pieterem de Keyser v letech 1622–24 ve slohu holandské renesance, byl sídlem Louise de Geera od 1634; mohl přechodně hostit od roku 1656 i Komenského.¹⁴

Pak přišly na řadu instituce kulturní, Athenaeum čili Doorluchtige School. Tato škola umístěná ve středu starého města byla založena v roce 1631. V pátém díle Popisu k tomu přistoupil Princův dvůr (Prinsenhof), kdysi používaný Vilémem I. Oranžským, v době Komenského sídlo Admirality. Se zvláštní láskou Zesen popsal okolí Západního kostela, proslulého svou zvoncovou hrou a nejnizozemštějšího ze všech amsterodamských kostelů, posvěceného i tím, že v něm roku 1669 spočinul malíř Rembrandt, který se po svém úpadku roku 1658 ze svého prostranného domu na východním okraji města (Westermarkt), zejména pak podél Princova kanálu (Prinsengracht) a příčných kanálů Elandsgracht, Vavřínového kanálu (Lauriergracht), Růžového kanálu (Rozengracht) a Kanálu šipkové růže (Egelantiersgracht), do kterého se o dvacet let později nastěhovalo tolik francouzských hugenotů, že se čtvrti začalo říkat Jordán, což pocházelo z francouzského „jardin“, a ne z biblického Jordánu, bylo v 60. letech pozoruhodnou městskou čtvrtí. Měl tam svoji cukrárnu Komenského přítel Pelt, bydlel tam pan doktor M. Tulp, známý z Rembrandtova obrazu Hodina anatomie doktora Tulpa, dům tu měl purkmistr Witzen, byla zde budova divadla. Na Rozengrachtu měl svoji palírnu pan Bols, jehož taverna zde byla od roku 1650, v Květinové ulici (Bloemstraat) bydleli novokřtěnci a na Květinovém grachtu (Bloemgracht) měla svoji slavnou tiskárnu rodina Blaeuw. Zmínkou o osadě kolem Severního kostela Popis vlastně končí.

Nekončí však ještě Zesenův výklad. Ten se týkal především amsterodamské městské správy, která byla v rukou kupecké oligarchie, regentů. Tzv. Široká rada neměla víc než 36 členů; roku 1663 byl v ní i pan doktor Tulp. Volila ji městská rada (municipalita, vroedschap), která každého 8. prosince – (Vrouwendag) volila čtyři purkmistry, „hlavní pilíře“ podle básníka Vondela. Jeden z nich vždy předsedal, čili byl držitelem magnifikátu. Municipalita se doplňovala kooptováním, čili správa byla vzdálena tomu, co si představujeme jako demokracii, za kterou byly ovšem amsterodamská obec i celé Spojené Nizozemí opětovně vydávány.¹⁵

Municipalita volila i další „hlavní úředníky“ (hoofd officiere) jako starší (schepenen), pokladníky (thesaurier, schatsmeester) atd. V čele vojska číta-

jícího 54 praporeců, rozdělených do pěti pluků, stáli dva plukovníci, 20 kapitánů atd. O bezpečnost pečovalo 300 pouličních strážníků. O duchovní péči se starali duchovní různých konfesí, přičemž ovšem reformovaná církev si podržela postavení církve státní. Postaráno bylo i o čistotu ulic a grachtů. Prostě Amsterdam byl vzorným městem 17. století, jako jím v 16. století byly Antverpy a v 15. století Bruggy.

Zesen vypočítává i učence, kteří od doby Erasma Rotterdamského prošli městem. Vychvaluje Vondela, P. C. Hoofta a Cornhaerta. Zvláště zdůrazňuje, že vedle nizozemských učenců, kteří žili nebo žijí v Amsterdamu, je nemálo cizinců. Vděčně vzpomíná, že i on sám našel útulek, za nějž se chtěl odvděčit alespoň Popisem, na němž pracoval čtyři měsíce. „Vedle těchto, shora vyjmenovaných učenců je v Amsterdamu nyní mnoho dalších, ale protože jsou dosud naživu, pomíneme je pro tentokrát mlčením. A z toho všeho čtenář vidí, že toto město hostí ve svých zdech mnoho učených lidí, učeností proslulých nebo šikovných lidí jako málokteré jiné...“ Prostě, je velký omyl myslet si, že v čerstvém povětří amsterodamském, promíšeném kapkami vody a úrodnou prstí, se daří jenom věcem tohoto světa. Naopak, právě v posledních desíletích se tu daří i těm nejvznešenějším vědám, i těm, které určují vztah člověka k nebesům.¹⁶ Nevíme, zda Zesen věděl, že v domě na Westermarktu bydlel dočasně i Descartes – nezmiňuje se ani o něm, ani o Komen-ském – ačkoliv jistě cítil k tomu velké pokušení, neboť Filip van Zesen (Filip v. Zesen) byl ve svém vztahu k mocným tohoto světa nebo aspoň k lidem proslulým – a k těm později, jak uvidíme, Komenského rozhodně počítal – docela dobře vyvinutý snob. Ale jako průvodce Amsterdamem 17. století, Amsterdamem, jímž chodil on sám, ale jehož ulicemi stále tížeji chodil ve věcech společných známých také Komenský, se výmluvný ctitel sličných Amstelanek plně osvědčuje dodnes.

Doprovázen svými mladými spolupracovníky Pavlem Hartmannem a Samuelem Juniem dorazil Komenský do Amsterdamu koncem srpna roku 1656. 1. září (nového stylu, jak se výslovně uvádí) psal Magnusovi Hessenthalerovi, profesorovi v Tübingen, který se zajímal především o pansofické spisy Komenského: „Amsterdam stal se mně trosečníku přístavem, sem k přátelům byl jsem zanesen, zde zamýšlím přezimovati a vydati ony své práce reálně, kolik jich bylo vyrváno plamenům. Bůh mi pomáhej! Sem tedy budeš moci řídit své dopisy. Ale ke komu? Buď k panu Janu Rulitiovi, knězi, neb k panu Vavřinci de Geerovi, mému ochránci. Nebo máš-li písemný styk s panem Barbettem, tedy k němu. Toho jsem sice dosud ještě nenavštívil, ani nevím, ví-li o mé přítomnosti, ale nebudu se před ním skrývat.“¹⁷ Paul Barbette byl známý amsterodamský lékař, ostatní jmenované, falckého duchovního Rulitia a Laurese (Vavřince) de Geera, znal Komenský tehdy už

skoro dvacet let. Hotton, jak bylo vzpomenuto, zemřel krátce před jeho příchodem.

První péči věnoval Komenskému jeho „přelaskavý příznivec“ Laurens de Geer. Komenský o tom píše ve Vlastním životopise: „Můj přelaskavý příznivec učiniv opatření o slušném ubytování pro mne i pro ony mé dva pomocníky, jal se brzo vyptávat na mé práce.“ Z obou zmínek je zjevné, že v de geerovském Domě s hlavami Komenský asi ani přechodně nebydlil. V říjnu 1656 znal už v Curychu Pell Komenského adresu a do svého listu vložil listek s latinským oznámením: „Pan Komenský bydlí v Amsterdamu, na Printzen Grachtu, proti Ellenstraet, v domě U diamantové růže, u vdovy po Ludviku Smitovi.“¹⁸

Ludvík (Lodewijk) Smit je postava z notářských archivů dostatečně známá. Pocházel odněkud z Německa, a když se v Amsterdamu roku 1627 poprvé ženil, byl brusičem diamantů; bylo mu 31 let, narodil se tedy kolem roku 1596. Z brusiče diamantů se stal kupcem diamantů. Roku 1642 ve spojení s Petrem Trippem zprostředkoval prodej klenotů anglické královny (bylo to na počátku občanské války v Anglii), které měly hodnotu plných 100 000 zlatých. Je tedy jasné, že už tehdy nebyl žádný chudák. Téhož roku se oženil podruhé; také jeho druhá manželka Kristina Meissenová pocházela z Vestfálska. Zdá se, že v domě U diamantové růže na Princově kanálu (Prinsengrachtu) bydlel dlouho, a zdá se také, že tento dům ležel někde, kde do Princova kanálu ústila dnešní Elandsstraat. Lodewijk Smit zemřel podle cechovních záznamů 15. dubna 1656 a byl pohřben u Starého kostela 28. dubna téhož roku.¹⁹

Byt v prostorném domě na Prinsengrachtu u bohaté vdovy, to by celkem odpovídalo péči pana de Geera, kterou si Komenský pochvaloval. Jisté je, že tento dům byl na vnitřní, ke středu města bližší straně Prinsengrachtu, v bloku mezi ulicemi Berenstraat a Reestraat, kde stály pěkné měšťanské domy, často se zahrádkami. Situací by odpovídal dům, který dnes má číslo 415, zjevně přestavovaný a dnes nepříliš vzhledný. Podle archiváře J. Breena však Ludvíkovi Smitovi patřil dům na Prinsengrachtu č. 361, ovšem několik let před rokem 1656, ležící však proti Vavřinovému kanálu (Lauriergrachtu), tedy o jeden blok blíže k Západnímu kostelu (Westerkerk).²⁰

Ostatně dlouho u paní Smitové Komenský se svými druhy nezůstal, a jakmile se k němu někdy před 5. říjnem přestěhovala manželka doprovázená služkou a čtyřmi dětmi (aspoň to tak popsal Hartlib v listu Pellovi), byl podle slov Komenského „dřívější byt těsný a najaty větší místnosti“.²¹ Podle zpráv lešenských poslů, kteří do Amsterdamu přišli koncem června následujícího roku, bydlel tehdy Komenský někde v okolí Západního tržiště (Westermarkt) a Růžového kanálu (Rozengracht). Podle zprávy citované J. Hendrichem a R. A. B. Oosterhuisem bydlel tehdy J. J. Redinger u Komenského „na

Egelantiersgrachtu, v domě U bílého beránka v Amsterodamu“. Ani to nebylo daleko, o pouhé dva bloky víc k severu, sledujeme-li Princův kanál (Prinsengracht) směrem k Westerkerku a dál. Rovnoběžně s Vavřínovým a Růžovým kanálem (Lauriergracht a Rezengracht) totiž vedl Květinový kanál (Bloemgracht) a Kanál u šípkové růže (Egelantiersgracht). Dům U bílého beránka, stejně jako dům U diamantové růže, se dnes nedá identifikovat. Ale víme, že mezi kanálem Šípkové růže a ulicí Šípkové růže byl kdysi uzounký průchod U bílého beránka; vedl k dnešnímu číslu 62 na Kanálu šípkové růže a umožňoval přístup ke třem malým domkům, které vznikly na místě dřívějšího dvora nebo zahrady. Jestliže deska v průjezdu Domu s hlavami na Císařském kanálu 123 hlásající, že tam bydlel v letech 1656–1670 Komenský, je nesprávná a dům U diamantové růže na Prinsengrachtu (č. 415 nebo 361) dosud jednoznačně určen není, nebude to o moc lepší ani u domu na Egelantiersgrachtu 62. Dům byl přestavován, sloužil jako skladiště a dnes z něho zůstala jenom málo vzhledná fasáda.²²

Dům na Egelantiersgrachtu byl malý, těžko si měřítky dnešní doby vyložíme Komenského údaj, že nové obydlí mělo větší místnosti než podnájem u vdovy Smitové. Dům U diamantové růže byl v každém případě prostornější; je těžko si představit, jak žil Komenský s manželkou a dětmi, služebnou a dvěma či více pomocníky v domu na Egelantiersgrachtu, nemluvě ani o tiskárně, kterou měl alespoň dočasně u sebe.

Svému „příznivci“ předložil Komenský dva díly své Obecné porady, totiž Panegersii a Panaugii, které si de Geer nechal přeložit do francouzštiny, protože mu latina už nebyla běžná, a po přečtení je dal do tisku. Prostřednictvím Rulitiovým byl přijat „panem radním Witsenem“, tj. doktorem Cornelisem Witsenem, členem rady, který si dal předložit didaktické spisy vzniklé v Blatném Potoku. Rozhodnutí o vydání těchto spisů padlo zjevně až po návratu Cornelise de Graeffa, který byl až do své smrti (1664) přední postavou magistrátu a stal se vedle Witsena podporovatelem Komenského. Komenského Škola na jevišti a drobná školní dramata, věnovaná autorem (který se podepsal: Moravan původem, Čech jazykem, duchovní povoláním) „konšelům amsterodamským“, byla vydána u Abrahama van den Berghe (à Brug).²³

Z dochované korespondence je zjevné, že hlavní péče Komenského platila především snaze vybudovat si znovu knihovnu, jak s tím začal už v Groningen.²⁴ Koncem listopadu přišel za Komenským podle slov jeho Vlastního životopisu Rulitius se sdělením, že páni purkmistři („slovutní páni radní“ jim říká Komenský podle českého zvyku) mu nabízejí čestnou profesuru. Komenský odmítl s poukazem na úkoly, které ho očekávají. Následujícího dne mu Rulitius vyřídil nabídku, aby převzal čestnou profesuru na dobu jednoho roku, bez povinnosti přednášet.²⁵ Mohlo jít pouze o profesuru na Athenaeu,

čili na městském Gymnasiu illustre, založeném roku 1631 jako zárodek dnešní amsterodamské městské univerzity. Athenaeum bylo myšleno jako protiváha pravověrné „akademie“ leidské a jeho první profesori, Vossius a Barlaeus (Vos, van Baerle), nebyli zrovna sloupy pravověrnosti. Vossiova zahajovací přednáška se týkala užitečnosti historie, Barlaeova pojmu „moudrý kupec“. Důraz se v Athenaeu kladl na všeobecné vzdělání, s teologickými přednáškami však městská rada byla málokdy spokojena. V 60. letech pronikl i na Athenaeum karteziánismus a jeho profesori byli vůči Komenskému obvykle dost zdrženliví.²⁶ Aspoň se dvěma profesory Athenaea však Komenský v nějakém styku byl, a to se Senguerdem, jemuž věnoval jeden svůj spis, a s Blaisem, do jehož památníku se Komenský zapsal roku 1667.²⁷

Členům městské rady ovlivněným Rulitiem šlo zjevně o to, jak by diskrétně Komenskému pomohli především v jeho spisovatelské činnosti. 7. prosince 1656 (starého letopočtu) byl Komenský přijat v doprovodu Rulitiově pány regenty a staršími purkmistry Witsenem, doktorem Mikulášem Tulpem, Cornelisem de Graeffem, Cornelisem de Vlamingh, Johanem van der Poll a Albertem Paterem. „Resoluce“ tohoto sboru mají o tom tento záznam: „Na žádost Jana Amose Komenského, vyhnáného současnou válkou z Polska, oloupeného o všechny jeho prostředky a statky a stíženého vysokým stářím, rozhodli purkmistři a starší purkmistři, že mu mají páni řádní pokladníci vyplácet v rovných částkách po dvou stech zlatých v běžícím roce každého čtvrt roku až do částky osm set zlatých, a to za tím účelem, aby mohl jako dosud pokračovat ve výchově a vyučování mládeže, jakož i v dokončení a zdokonalení své započaté pansofie a jiných knih.“²⁸

V usneseních pokladníků najdeme pak záznam: „Jan Amos Komenský dostal podle rozhodnutí pánů purkmistrů na jeden rok 800 zlatých, aby mohl dát vytisknout své započaté knihy a aby mohl vyučovat mládež v latinském jazyce“. Téhož dne mu bylo vyplaceno 200 zlatých.²⁹ Komenský ve svém Vlastním životopise sice zdůrazňuje, že magistrát slíbil, že se bude starat o jeho díla didaktická, kdežto de Geerovi šlo o spisy vševedné. Ale z výše uvedených textů je zjevné, že purkmistři se starali o práce pansofické „i jiné“, že ovšem měli zájem o praktické knížky didaktické, a že tedy nějaké rozhodnutí nepadlo. V té části rodinného archivu de Geerů, který je v amsterodamském archivu, se nedochovaly žádné údaje o podpoře Komenského po roce 1656 a také zasedání městské rady amsterodamské se o Komenském nezmiňují.³⁰

Protože spisy týkající se školství se z tohoto období rovněž nedochovaly, nemůžeme zatím říci víc o vztahu Komenského k Athenaeu a musíme se smířit jenom s tím, že zatím se nenalezl jediný doklad pro existenci nějaké soukromé školy, kterou by Komenský zřídil pro děti svých ochránců.³¹

Ještě před vánoce, 22. prosince 1656 se Komenský dostal do styku s církevní radou amsterodamské reformované církve. Tehdy byla církevní rada upozorněna Mikulášem Arnoldem, profesorem teologie ve Franekeru, na pronásledování, jemuž byli v Polsku vystaveni protestanti. Arnold (Arnoldus), který se narodil v Lešně roku 1618, býval ve svém rodném městě žákem Komenského, pak studoval bohosloví ve Franekeru, Groningen, Leidenu a Utrechtu. V letech 1645–1651 byl predikantem v Beetgumu, kde kázal nizozemsky. Od roku 1651 byl profesorem ve Franekeru a roku 1656 jako kazatel doprovázel nizozemskou diplomatickou misi do Gdaňska.³² Odtud poslal 6. prosince dopis o rejdech „polských papeženců“.³³ Poté co byl Arnoldův dopis přečten, upozornil Rulitius, „že doktor Comenius má o této mordýrské záležitosti také dobré vědomosti“, načež bylo usneseno, aby byl požádán o podrobnou zprávu pro církevní radu.³⁴

Dne 4. ledna 1657 přečetl Komenský na schůzi církevní rady několik dopisů „s tím obsahem, že zbývající reformovaní jsou čas od času trápeni až k úplné chudobě, takže je se obávati, že tam budou reformovaní zcela vyhubeni, jestliže Pán Bůh ze své obzvláštní lásky neučiní nic k jejich záchraně.“ Nato bylo usneseno, že Rulitius a ještě jeden věřící se vypraví za pány purkmistry se žádostí o „liberální subsidie“ ve prospěch polských souvěrců.³⁵ O týden později oba vyslaní podávali zprávu, že sdělili purkmistrům, že v Lešně ještě zůstalo na dva tisíce protestantů, kteří potřebují pomoc, a že jim purkmistři pomoc přislíbili. Ale jednání se táhlo a 25. ledna byla celá záležitost jenom tak daleko, že existoval příslib purkmistrů, že pomoc poskytnou, ale nevědělo se kolik. Teprve 15. února bylo sděleno, že protestanti v Polsku mají dostat dva tisíce zlatých.³⁶ O dva dny později vyplatili pokladníci diakonům reformované obce tuto částku, „aby byla využita ve prospěch vyhnanců z Lešna v Polsku, a to těch, kteří jsou našeho reformovaného vyznání“.³⁷

Zpráva o průtazích s pomocí se nějakým způsobem dostala do Slezska, odkud 14. února 1657 poslali (z Břehu) Jan Felinus, Daniel Vetter, Jan Nigrin a Václav Práchenský žalostný list Komenskému, v němž jej žádali, aby vyvinul co největší úsilí.

„Zatím v takovém postavení, v nouzi o všecko, ba i o radu, očekávali jsme světlo jakési útěchy a podpory zejména od národa, nejslavnějšího v celém okrsku pravověrného křesťanství pro čistotu náboženství a pro štědrost v podpoře nuzných; ale ejhle, tmy! Když naději, že aspoň odtud něčeho dosáhneme, uvádíš v pochybnosti!“³⁸

Aby celá akce byla uspíšena, vyslali jmenovaní mluvčí Jednoty do Nizozemí a Anglie dva posly, jaké kdysi obdobně dělali Felinus a Vetter. Samuel Hartmann a Pavel Cyrillus dorazili do Amsterodamu koncem června 1657.

Podle Hartmannova deníku se poslové 30. června 1657 setkali s nějakými spolupracovníky Komenského (asi se Samuelem Juniem a někým jiným) poblíž Západního kostela na Westermarktu a ti je hned vedli ke Komenskému. Potkali jej u Hartmannova bratra Pavla na Rozengrachtu, kam šel do tiskárny. Jak uvidíme, bylo na Rozengrachtu a v jeho okolí několik tiskáren, s nimiž byl Komenský ve styku.³⁹

V následujících dnech se Hartmann s Cyrilem seznámili s Rulitiem, u něhož se, asi v jeho kostele, účastnili bohoslužby. Setkali se také s Laurenssem de Geerem, který je pohostil pivem a portugalským vínem. Rulitius je odradil od přímé žádosti u nizozemských synod. Odevzdali jim výnos sbírky, uspořádané v Enkhuizen ve prospěch lešenských protestantů, tj. 16 dukátů a 2 stuivery, kterých měli použít jako cestovného. Komenský oba posly hned zaměstnal, aby mu pomohli s tiskem připravených prací. Ale zůstalo jim ještě dost času, aby se seznámili s amsterodamskými pamětihodnostmi; navštívili burzu, radnici, Západní kostel a Amstelu. Ale na programu byly i jiné věci: „Na zpáteční cestě nás pan Komenský zavedl do vinného sklepu, kde jsme s ním vypili pintičku španělského vína.“ Po 20. červenci odjeli oba poslové dál do Anglie, pravděpodobně přes zélandské přístavy, protože Rulitius jim dal doporučující list pro tamní církev.⁴⁰

Koncem srpna 1657 odhlasovala amsterodamská církevní rada, že „deputovaní z Polska“, tzn. asi Hartmann a Cyrillus, kteří tehdy už byli v Anglii, mají dostat třicet zlatých. Tyto peníze obdržel asi Rulitius. V září dostali „vyhnaní bratři z Velkopolska“ subsidii ve výši 750 zlatých.⁴¹ Hartmann a Cyrillus objevují se znovu v zápisech amsterodamské církevní rady 28. listopadu 1658. Píše se tam, že dva zástupci vyhnaných církvi, jménem „Adam Samuel Hartmann, kazatel, a Pavel Cirillus, jeho kolega“, přednesli radě, že vracejí se z Anglie, nechtěli opomenout, aby pozdravili církev tohoto města a poděkovali tomuto shromáždění za křesťanské milosrdenství a pomoc, poskytnutou jejich utištěné obci, a zároveň křesťansky poprosili toto shromáždění, aby pokračovalo ve své náklonnosti k jejich pronásledované církvi.⁴²

S Hartmannem a Cyrilem se z Anglie do Nizozemí vrátil Daniel Vetter mladší, dříve vychovatel u Sádovských ze Sloupna, který byl od roku 1654 v Anglii. V Nizozemí pokračoval ve svých studiích od března 1659 ve Franekeru, v okolí již zmíněného profesora Arnolda, který tehdy zahajoval svůj spor s Komenským o proroctvích.⁴³

Komenský se svými pomocníky zatím pracoval na vydání svých didaktických spisů. Ve Vlastním životopise píše, že jeho *Veškeré spisy didaktické* (*Opera didactica omnia*) vyšly koncem roku 1657. Na titulním listu je uveden rok 1657 a Hartlib psal Pellovi už 11. března 1658, že „didaktické dílo

ve fóliovém vydání“ právě vyšlo tiskem.⁴⁴ Pravděpodobně se tak stalo na přelomu ledna a února – 7. února posílá totiž Komenský jeden výtisk s dedikačním dopisem „vznešeným a mocným pánům, pánům prefektům plavby a válečného loďstva Spojeného Nizozemí, sídlem v komoře amsterodamské, pánům milostivým“ jakožto představitelům „moudrosti ozbrojené“, obráncům vlasti, představitelům různých provincií a měst nizozemských. Výsledkem této akce bylo, že páni z admirality si objednali ještě dalších patnáct výtisků, za něž poslali 500 zlatých.⁴⁵ V účetních knihách admirality o tom není zmínka, takže páni z admirality za výtisky zaplatili zjevně z vlastní kapsy.

Veškeré spisy didaktické věnoval Komenský „moudré městské radě amsterodamské“ s přáním, aby sloužily k užitku mládeže. Navrhl zároveň, aby město vytvořilo jakési „kolegium didaktické“, které by myšlenky z díla uvádělo v život. „Mně snad není určeno dlouho tu zůstat, ať již budu svými krajany odvolán zpět nebo smrtí povolán k hrobu. Jestliže se tedy má něco dělati, nelze odkládati, abych při nejmenším mohl spěchat s prací větší, kterou třeba přivést k zralosti pro uveřejnění. Tou prací se zabývá, prosím pokorně, abych směl v osvědčeném stínu Vaší přízně dále se na nějakou dobu skrývat. Slibuji, že mlčky půjdu po svém, a že se vynasnažím, aby má přítomnost nebyla nikomu na obtíž.“⁴⁶

I když se leccos z Komenského slov neuskutečnilo, počínaje jeho spisy pansofickými, zůstaly Veškeré spisy didaktické reprezentativním dílem, které nedělalo hanbu ani autorovi, ani tiskařům Kryštofovi Cunradovi a Gabrielo-vi à Roy, ani Laurensu de Geerovi, jehož nákladem vyšlo. Ve svém čtvrtém, posledním díle obsahovalo i devět pojednání Komenského, vzniklých v Amsterodamu. Nedovedeme si dosud udělat jasnou představu o jeho rozšíření v Evropě. Je sice pravda, že roku 1663 psal Angličan Beale svému krajanovi Boyleovi, že pro jeho vkus jsou dva fóliové svazky díla Komenského příliš rozměrné. Ale Laurens de Geer byl zjevně spokojen a doufal navíc, že z prodeje Veškerých děl didaktických bude možno financovat jiné potřebné publikace. Hartlib o tom psal Pellovi 11. března 1658 toto: „On (tj. de Geer, pozn. aut.) chce věnovat výtěžek z fóliového vydání didaktického díla pana Komenia na vydání biblí v polském jazyce. Aby se pan Komenius mohl plně věnovat své Pansofii, odejde na jaře (8. března) na nějakou dobu k panu de Geerovi, kde o něj budou pečovat jako o prince, ale nikdo neví, kde je, jenom my tři a jeden z pomocníků Komenského...“⁴⁷

Tady zjevně nešlo o pobyt v Domě s hlavami, který nebyl příliš klidný, nýbrž daleko spíše o pobyt na venkovském sídle de Geerů, o němž je zmínka v korespondenci Komenského ještě o deset let později. O tom, že neměl mnoho klidu, svědčí ostatně i jeho list duchovnímu Alexandru Torqatovi,

bohužel nedatovaný: „Poslali za mnou naši Tvůj list mně psaný, nařikavý a vyčítající, že jsi mne nemohl nalézt, ačkoli jsi prý hlavně kvůli mně do Holandska přišel. Nediv se, právě taková zaneprázdnění to jsou, která mne vyhnala z Amsterodamu a donutila mne hledati nějaké zátiší; minim mne těch návštěv a naléhání přátel (neboť všichni přicházejí pod jménem tolik ství), že nemohu stačiti. Či snad jsem já onen Atlas, na jehož ramena mají nalehnout všechny hory i cizích břemen?“⁴⁸

Nakonec peníze na vydání bible přišly z Anglie. Roku 1658 je poslala anglikánská církev, snad na základě žádosti Hartmanna a Cyrilla; 1000 liber bylo určeno na vydání polské a české bible a na vydání nějakého díla Komenského. Také výnos ze sbírek, uspořádaný v Hoornu, Enkhuizen, Alkmaaru a Haarlemu, byl částečně určen k tomuto účelu.⁴⁹

Téhož roku, kdy vyšly veškeré spisy didaktické, vyšlo v Amsterodamu ještě jedno dílo, které se stalo počátkem autorovy polemiky s nizozemskými nebo v Nizozemí působícími učenými. Byl to spis *Světlo v temnotách* (*Lux in tenebris*), který ovšem vznikl už v letech 1650–1656 a shrnoval proroctví Kryštofa Kottera, Kristiny Poniatowské, Mikuláše Drabíka a komentář. S chiliasmem se Komenský seznámil už za svých studií v Herbornu a Heidelbergu a byly mu také známy chiliastické sekty v husitských Čechách. Četné válečné katastrofy posílily jeho přesvědčení, že se blíží příchod Antikristův.

Proroctví, vyjádřená chiliastickými pojmy, opatřoval Komenský politickým výkladem a přeložil je do latiny. Vize Kryštofa Kottera se týkaly především osudu Fridricha Falckého; proroctví Poniatowské, silně eroticky zbarvená, se dala vykládat politicky daleko nesnadněji, a už ve 30. letech narazila na prudký odpor u řady věřících uvnitř jednoty bratrské. Proroctví Drabíkovo bylo o něco konkrétnější; ten předpověděl roku 1657 úmrtí císaře Ferdinanda III. Ne všichni lidé byli ovšem přesvědčeni, že tato proroctví, jak to tvrdil Komenský, pocházejí rovnou od Boha. Mnohá z proroctví volala po válce a jejich bojový ráz vedl k přesvědčení některých, že jsou dílem Satanovým, tím spíše, že řada předpovědí se nesplnila. Teologové se především obraceli proti Komenského výkladu, že tato moderní, soudobá proroctví jsou stejného obsahu a stejného nároku na víru jako proroctví Starého zákona.⁵⁰

Komenský našel oporu vlastně jenom u svých anglických přátel, jimž bylo spojení chiliasmu a sociálních utopií docela běžné. Jim psal Komenský v lednu 1662, že leidský profesor Hoornbeeck odsoudil *Lux in tenebris* ve svých přednáškách.⁵¹ Vztah Komenského k amsterodamským hostitelům tím nebyl tehdy ještě dotčen, neboť purkmistři ho právě požádali, aby pro ně sestavil stručný přehled svých pansofických myšlenek. Dali mu při této příležitosti k dispozici městskou knihovnu v kapli svaté Anežky (Agnietenkapel), aby tak

částečně nahradili škodu, kterou utrpěl ztrátou vlastní knihovny.⁵² O jejich reakci na bouři, která vznikla po vydání *Lux in tenebris*, nevíme bohužel nic. Ale groningenký profesor Maresius, který svého času Komenského přijal tak přátelsky, se o knížce vyjadřoval velice kriticky. Je to vidět z jeho dopisu bývalému žákovi Komenského, Mikuláši Arnoldovi, jež adresát později uveřejnil: „Jedním slovem, nelíbí se mi to... Zatím se modlím k Bohu, aby nás ochránil před všelijakými skandály a svody a klamy lživých proroků a jejich intrikami...“⁵³

Ale vedle toho Komenský nezanedbával ani vydávání svých pedagogických spisů; roku 1657 vyšla jeho *Latinitatis Schola triclassis. Per Vestibulum, Januam, Atrium ... amoene deducens*, plod jeho práce v Blatném Potoku, dále *Lexicon atriale latina-latium*, vesměs se týkající vyučování latině. O rok později (1658) vytiskl Gabriel à Roy v Amsterodamu důležitou učebnici, vydanou nejdříve v Blatném Potoku, *Vestibulum rerum et linguarum (Eruditionis scholasticae pars I)*. Vyšla s nizozemskou verzí Jana Seidela (Johannes Seidelius), který na ni získal patent generálních stavů z 21. ledna 1658 a patent stavů holandských z 18. března téhož roku. Dochovaný text zápisu o udělení tohoto posledního patentu nám zajímavým způsobem osvětluje činnost Komenského a jeho přítele a spolupracovníka Seidelia:

„Velkomožným pánům stavům Hollandu a Západního Frízka. Se vši poddanskou úctou oznamuje Johannes Seidelius, že utrpěl velice v těchto truchlivých vojnách v Polsku, po vypálení svého domova v Lešnu byl odtamtud vyhnán a našel útočiště u Velkomožných pánů a usadil se ve městě Amsterodamu. A tam i se svým kolegou Jakubem Redingerem, svého času kazatelem ve Švýcarsku, našel zaměstnání pod správou vysoce učeného pana Jana Amose Komenského při vyučování jazyku latinskému. Je pak známo, že zmíněný pan Komenský má zvláštní metodu, nejen velmi rychle, ale také přesně a dobře naučit kohokoli latinskému jazyku, jak je možno vidět z různých traktátiků, které za tím účelem byly vydány v Lešně, Norimberce, Schaffhausenu, Tubinkách a Potoku v Uhrách, z nichž vyplývá, že je možno velice snadno pokračovat krok za krokem v latině a podle ní také v jiných jazycích s dostatečným vyučováním..., jak je možno vidět z exemplářů, které má žadatel u sebe a z nichž Velkomožní páni buď sami, nebo prostřednictvím nějakého pověřence se o tom mohou přesvědčit. Dále pak, že pan Komenský je v této zemi a (věnuje se) s velkou láskou a úsilím studiu a latinskému jazyku, a zejména pak, že tato pojednání našli různí učené mužové tak příjemnými, že hned žádali, aby byla po německých, polských a maďarských překladech také v řeči těchto zemí vydána a vyzkoušena. A tak jeho Důstojnost (Komenský) nejenom je sama přehlédla a vylepšila, ale také dala přeložit práci

žadatelovu přesně do nizozemštiny a pak (aby vedle znalosti slov byly rozšířeny také znalosti a rozum věci) ji nadto dala opatřit mnoha mědirytinami“...⁵⁴

Na základě tohoto podání přihledly stavy provincie Holland k patentu generálních stavů a udělily Janu Seideliovi na patnáct let patent na tisk knihy *Vestibulum Rerum et Linguarum*, jakož i na její prodej v provincii Holland. Seidelius žil, jak je zjevné z Hartmannova itineráře, už roku 1657 v Amsterodamu.⁵⁵ Roku 1663 dostal na základě přímluvy Nicolaase Cornelisze Witsele (Noorderkerk).⁵⁶

Jan Jakub Redinger, rodák z kantonu Curych ve Švýcarsku, byl v letech 1646–1655 kazatelem v Urdorfu, ale pro svoje velké rozpory s katolickým duchovenstvem musel odejít ze Švýcarska. Do roku 1658 žil jako učitel v Amsterodamu, kde se seznámil s Komenským. Potom se přestěhoval do falckého Frankenthalu, kde byl činný jako rektor latinské školy. Zavedl tam pedagogické zásady Komenského a používal jeho učebnice. Později se vrátil znovu do Amsterodamu.⁵⁷

Ze zápisu o udělení patentu vyplývá, že v Amsterodamu byli roku 1658 nejméně dva učitelé, kteří učili latině podle metod Komenského a kteří se snažili rozšiřovat tyto metody v Nizozemí a v nizozemském jazyce. Je pravděpodobné, že Komenský, který byl jazykový génius a znal řadu evropských jazyků slovem i písmem, naučil se také nizozemsky. V každém případě mohl nizozemsky číst. Ostatně pozdější protivník Komenského Maresius zavedl učebnice Komenského už kolem roku 1639 v městě 's-Hertogenbosch, kde byl kazatelem a kde přednášel teologii. Svědčí o tom Maresiovo *Ratio studiorum*, jistý druh školního řádu. V něm stojí, že studenti, kteří se učí jazykům, musejí se především naučit nazpaměť šesti kapitolám z *Januy linguarum*. Zjevně u Maresia nebyla škola hrou; studenti museli denně vstávat v pět hodin ráno, aby všechno stačili.⁵⁸

Vedle svých prací pedagogických a pansofických věnoval se Komenský v prvních letech amsterodamského pobytu nadále teologii a duchovní správě Jednoty. Podle jeho názorů nestačilo nabádat věřící k tomu, aby četli bibli ve svém mateřském jazyku, nýbrž bylo zapotřebí je naučit, jak rozeznávat v Písmu věci důležité a nedůležité. Z tohoto důvodu už v letech 1620–1623 pořídil český výtah z bible, který pak dal v Lešnu vytisknout v nákladu jednoho tisíce exemplářů (byly zničeny roku 1656 požárem). Proto roku 1658 jej vydal v Amsterodamu u Gabriela à Roy pod názvem *Manuálík* s věnováním lešenským vyhnancům. Téhož roku vyšel podobný spis, určený pro mládež, v Norimberku u Michaela Endtera, který tiskl první vydání *Orbisu*, totiž *Janua sive Introductorium in Biblia Sacra*. Druhý díl tohoto spisu nesl titul *Novi Testamenti epitome*, shodný s odlišnou prací, jejíž první kapitola vyšla roku 1657.

Komenský se odedávna zajímal o misijní činnost a získal pro ni i podporu de Geerovu. Je to vidět z plánu přeložit a vydat bibli turecky. Už roku 1658 vyjednával de Geer s orientalistou Levinem Warnerem, který byl tehdy v Cařihradě, aby se ujal tohoto úkolu. Komenský o tom informoval 8. března 1658 přítele Hartliba. Z dopisu vychází najevo, že Laurens de Geer tehdy ještě věnoval značné částky ve prospěch českých vyhnanců:

„... Dnes jsme opět psali Warnerovi do Cařihradu, aby nám napsal o současném stavu řeckých církví, ale také abychom ho podnítli k překladu bibli do tureckého jazyka. Zbožný a ušlechtilý pan de Geer mu za to slibuje velkou odměnu a chce uhradit všechny výlohy a nechá překlad vytisknout v Leidenu, kde je nějaký Nissenus, který zná tyto východní jazyky a nyní tiskne znamenitou hebrejskou bibli. Řečený statečný pán poslal také vyhnaným Čechům, kteří jsou následovníky valdenských, částku 500 říšských tolarů a mimoto vydrží šest jejich studentů na universitách...“⁵⁹

Na podzim roku 1659 oznámil Warner, že překlad bude hotov do půl roku. Petr Figulus psal Hartlibovi, že Warner, velký znalec turečtiny a arabštiny, předložil svůj překlad k posouzení Petru Goliovi. Petr Golius byl bratr Leidenského profesora Jacoba Golia, o němž jsme už dříve mluvili. Před svou smrtí odkázal velkou sbírku rukopisů, kterou shromáždil během svého dlouhého pobytu na Blízkém východě, Leidenské univerzitě. Ale ani roku 1663 neslyšíme, že by byl Warner skončil překlad Starého zákona a poslal jej Laurensu de Geerovi. Komenský napsal Warnerovi několik dopisů, v němž jej vybízel k rychlému dokončení díla, ale překlad pravděpodobně nebyl nikdy dokončen. Komenský napsal k tomuto zamýšlenému překladu, o němž už neuslyšíme nic, předmluvu.⁶⁰

Komenský se také zabýval fyzikou, ačkoliv v této oblasti vědění sotva byl autoritou. Roku 1659 vydal v Amsterdamu u Jana Janssonia *Disquisitiones de caloris et frigoris natura*. Věnoval je Arnoldovi Senguerdovi, profesorovi filozofie na amsterodamském Athenaeum Illustre, a v předmluvě vysvětlil, že je to proto, že se Senguerdem kdysi hovořil o tomto díle na společné cestě do Amsterdamu. Téhož roku (1659) vyšel také u amsterodamského tiskaře a vydavatele Petra van den Berghe (Petrus Montanus) Komenského polemic-
ký spis proti Descartově Přírodní filozofii, nazvaný *Cartesius cum sua naturali Philosophia mechanicis eversu*. Z naivní argumentace a neméně naivních stížností, které Komenský vznášel proti Descartovým teoriím, je zjevné, že Komenský nestačil sledovat rozličné soudobé přírodovědné filozofie, zejména po roce 1630, kdy se jim věnoval v Lešně.⁶¹ Těmto názorům zůstal Komenský věren; ještě v *Clamores Eliae* najdeme velmi nepřívětivé poznámky na adresu kartezianismu. V kapitole *Ad academicos* (Vzdělancům) najdeme útok na akademické zvyklosti 17. století, zejména na mnohé disputace, perorace

a polemiky, které podle Komenského názoru sloužily jenom k tomu, aby zvětšovaly popularitu učenců. Najdeme tam také poznámku, že „karteziánství je ze všech filozofií nejzlobnější“ (pestilentissimus in philosophia Cartesianismus). Dále najdeme v kapitole *Cum philosophis* (S filozofy) jmenován kartezianismus jako útočiště bezbožníků, přičemž Komenský jmenován svoje ztracené dílo *Ars convincendi* a na svůj posudek díla svého odkazuje na Serraria. Nepochybně jde o knížku *Responsio ad exertationem* přítele Petra *Anonymi cuiusdam Cartesianae sectae discipuli...* (*Odpověď na paradoxní výklady nějakého anonymního žáka karteziánské sekty...*), kterou Serrarius vydal v Amsterdamu roku 1667.⁶² Můžeme z toho usuzovat, že na sklonku svého života zaujal Komenský vůči Descartově filozofii zcela odmítavé a přátelské stanovisko. Do roku 1650, kdy byl spřátelen s Heidanem, přítelem Descartovým a Coccejovým, byl jeho postoj daleko příznivější.

Roku 1659 vyšla také *Historia revelationum* (*Historie zjevení*, sepsaná 1657), vytištěná u Cunrada, jak naznačuje viněta na první stránce dedikace.⁶³ Od vydání Světla v temnotách přibývalo hlasů proti víře v prorocství a Komenský byl dokonce podezříván, že si některá z nich vymyslel. Aby to vyvrátil, napsal jako „collector, conservator, editorque“ (sběratel, uchovatel a vydavatel) prorocství svoji *Historii revelací*. Mimo to vydal také latinský překlad vidění Štěpána Meliše, kdysi z Prahy, později bydliho v Lešně, *Visiones Nocturnae Stephani Melish* (německý překlad před 1659). Obsahovala zjevení velice neurčitá, která se dala různě vyložit, a tudíž nebyla tak napadnutelná jako vidění Drabíkova, Kotterova nebo Poniatowské.

Největším protivníkem těchto zjevení byl v Nizozemi bývalý žák Komenského Mikuláš Arnold (Nicolas Arnoldus). V předmluvě ke svému spisu proti anglickému sociniánovi Johnu Bidelovi (*Atheismus Socinianus*, Franeker 1659) Arnold říká, že zavrhuje prorocství, vydaná a hájená Komenským, protože jsou v nich směřovány věci božské a lidské, a nadto že mnohé z nich se nevyjevily. Dne 20. března 1659 poslal Komenský Arnoldovi dopis, v němž jej káral pro nedostatek úcty ke starému učiteli a bezohlednost postupu. Arnold nebyl tím valně ovlivněn, jak je zjevné z jeho odpovědi, otisknuté o málo později ve spisku *Discursus theologicus contra Johannis Amos Comenii praetensam Lucem in tenebris* (*Teologický diskurs proti údajnému Světlu v temnotách Jana Amose Komenského*, Franeker 1659). V tomto velice osobním útoku, který ovšem v 17. století nebyl ničím neobvyklým, obvinil Arnold Komenského, že vydáváním a propagováním bezbožných, k válce vybízejících a vášnivých prorocství způsobil zánik Lešna a úpadek jednoty bratrské. Poukazoval zároveň na to, že se osobně staral o vydávání slavných učebnic Komenského, ale že z takzvané pansofie, ohlašované s velkým halasem, dosud nic nevzešlo.⁶⁴

Komenský na to odpověděl svým dílem *Vindictio famae et constientiae Johannis Comenii a calumniis Nicolai Arnoldi ... (Obrana pověsti a svědomí Jana Komenského před pomluvami Mikuláše Arnolda ...)*, Leiden 1659); tím zahájil období nepřerušovaných, ostrých teologických polemik, které trvalo až do jeho smrti.⁶⁵ Přitom jeho souboj s Arnoldem a Maresiem byl daleko osobnější povahy než například jeho spisy proti sociniánství. V předmluvě k *Vindictio famae* Komenský zdůraznil, že už před více než čtyřiceti lety dal své nejlepší síly do služeb své církve, že již před více než třiceti lety musel proto odejít do vyhnanství, ale že za celou tuto dobu ho nikdo neuvedl do takové situace jako jeho žák Arnold, který by mu měl prokazovat lásku a úctu. Hájil se zejména proti Arnoldovu obvinění, že podporuje ateistická učení, a vyzýval ho, aby mírnil svoje soudy.⁶⁶

V téže době vydal Komenský u Kryštofa Cunrada českou knihu žalmů a nábožných písní, plod devatenáctileté práce, *Kancionál*. Vyšel tím vstřícně naléhavé potřebě bratří, protože poslední podobná kniha vyšla roku 1618 a byla už těžko dostupná.⁶⁷

Ve službách církve vedl Komenský i svoji polemiku proti sociniánům. Tady ovšem stál na stejné straně jako Arnold. Sekta sociniánů vznikla v 16. století a dostala jméno podle rodáků z italské Sieny, Laelia a Fausta Sozziniů. Faustus Sozzini se dostal do Polska a měl značný vliv na krále Zikmunda II. Augusta. Zemřel roku 1604 v Krakově. Během první poloviny 17. století se sekta rozšířila po celém Polsku, kde sociniáni měli vlastní školu a vlastní literaturu. Učili, že Kristus byl smrtelný člověk, podnícený Duchem svatým, který se teprve po zmrtvýchvstání stal Bohem. Křest měl podle nich smysl jenom tehdy, když člověk vede opravdu křesťanský život; proto u nich docházelo dost často ke křtu dospělých. Komenský znal učení sociniánů od mládí, byl s rozličnými sociniány ve spojení, ba někdy se zdá, že byl přes všechno odstup jejich učení přitahován.⁶⁸

Již roku 1638 vydal spis polemizující s pamfletem slezského sociniána Melchiora Scheffera, *Krátká zpráva na otázku, zda Kristus Pán, když zemřel a byl mrtev, z vlastní síly vstal z mrtvých* (Freistadt 1637). Komenského odpověď vyšla německy následujícího roku (1638) v Lešně a znova roku 1651 v Amsterdamu: *Auff den Kurtzen (ungegründeten) Bericht... Antwort*.⁶⁹ Roku 1659 vydal Komenský u Jana Janssonia latinský překlad tohoto spisku pod názvem *De Questione utrum Dominus Jesus propria Virtute a mortuis resurrexit responsum*. Komenský ho připsal Janu Ludvíkovi Wolzogeniovi, pocházejícímu ze šlechtické rodiny z východního Pruska, který zemřel jako tuhý socinián roku 1661 v Amsterdamu.⁷⁰

Rovněž u Jana Janssonia vyšel roku 1659 druhý výpad Komenského proti sociniánům, sepsaný už roku 1640, *O staré víře křesťanů o jednom Bohu, Otci,*

Synu a Duchu svatém.⁷¹ Mezitím byli sociniáni, zejména přičiněním jezuitů, vyhnáni z Polska a mnozí z nich hledali útulek v relativně snášenlivém Nizozemí. Reformovaná církev z toho ale neměla radost, jak vyplývá ze zápisů amsterodamské církevní rady. V dubnu 1659 se tam píše o „velmi hříšné knížce“ zvané *Apostata (Odpadlík)*. Důstojní páni píše o „velmi sháněli a zejména jim šlo o to, zjistit autora a tiskaře. Zároveň upozornili magistrát na „škodlivost a zhoubu duši vzbuzující obsah této knihy... se žádostí, aby byla zakázána a aby se proti ní něco udělalo...“⁷² Páni z magistrátu to slíbili, ale ve skutečnosti nehnuli prstem. Půldruhého roku později byla církevní rada poděšena vydáním německého sociniánského překladu Nového zákona, který vytiskl vydavatel knih Komenského Kryštof Cunradus bydlicí „na Engelantiersgrachtu“, tedy v samém sousedství Komenského. Bratři si koupili jeden exemplář, zjistili odchylky od pravého učení a znovu vznesli protest u světské vrchnosti, která neudělala zase nic, protože podle jejího názoru by bylo pro reformované učení nebezpečnější, kdyby byl Nový zákon vyšel nizozemsky. Tak to vypadalo až do dubna 1661, kdy bylo přikázáno dvěma purkmistrům, aby si činnosti sociniánů všimali.⁷³

Také Komenského přítel a příznivec Rulitius se účastnil honu na škodlivé sociniánské knihy. Roku 1664 upozornil církevní radu na to, že v Amsterdamu byl vtištěn sociniánský Nový zákon.⁷⁴ V květnu téhož roku bylo pátrání církevní rady skončeno a byl zahájen proces proti vydavateli latinského komentáře k bibli, „obsahujícího hrubé sociniánské prohřešky“.⁷⁵ Byl jim známý amsterodamský tiskař Frans de Cuyper. Ten byl se sociniány zjevně spojen i později, protože roku 1669 slyšíme, že je podezříván, že už 1656 vytiskl šest foliantů Knihovny polských bratří (*Bibliotheca Fratrum polonorum quos unitarios vocant*). Tyto folianty prý obsahovaly spisy „Socina, Crollia, Slichtingia a Wolzogenia“, z nichž poslední dva patřili mezi Komenského známé. Ještě v letech 1669–1672 si amsterodamští stěžovali na rejdy sociniánů, kteří prý konali tajné schůzky na Damraku.⁷⁶

Také Daniel Zwicker, narozený v Gdaňsku roku 1612, se znal s Komenským. Zwicker měl také styky s různými jinými malými sektami, např. s novokřtenci. Byl pod vlivem irenistických směrů a vykládal si je podle svého. Byl přesvědčen, že rozdělené křesťanstvo by se mělo spojit nábožensky i politicky. Církve by se měly shodnout na tom, že Kristus neměl zaživa božskou podstatu, což byl ovšem typicky sociniánský názor, který byl nepřijatelný stejně tak pro katolíky jako pro protestanty, podle nichž mír a jednota může být uskutečněna jenom v Kristu a jeho prostřednictvím. Zwicker viděl, že irenické snahy lidí, jako byl Komenský nebo jeho angličtí přátelé Dury a Hartlib, po jistou dobu požívaly uznání a podpory u politiků a učenců po celé Evropě a pokoušel se o něco podobného pro svoji církev. Své názory

vyložil v anonymně vydané knížce *De irenico irenicorum* (Amsterdam 1658).⁷⁷ Komenský se rozhodl, že Zwickerovi odpoví, a vydal polemický spis *De iterato sociniano irenico...* (Amsterdam 1660), věnovaný mj. nizozemským církvím („akademiím“).⁷⁸ Komenský potíral Zwickera a jeho zvrácené ekumenické snažení argumenty z Nového zákona a Tertulliana a hájil božskou povahu Kristovu. Zwicker se na repliku zmohl až po ročním mlčení. Teprve roku 1661 vyšel jeho *Irenicomastix...* Ne všichni přátelé Komenského byli nadšeni tím, že utrácí čas theologickými polemikami. Hartlib psal o tom v dopise příteli Worthingtonovi, vícekancléři univerzity v Cambridgi: „Zwicker je autorem *De irenico irenicorum*, kterýžto spis pan Komenský odmítl; ale já bych si přál, aby si jej nevšimal a pokračoval ve svém pansofickém díle...“⁷⁹ Také z korespondence dvou polských známých Komenského vyplývá, že toto spisování považovali za zbytečné obtěžování Komenského.⁸⁰

Hartlib se vyjadřuje ještě zřetelněji ve svém druhém dopise Worthingtonovi, napsaném 8. dubna 1661, krátce předtím, než vyšla Komenského odpověď na tento první *Irenicomastix*, jeho spisek *De Iterato Sociniano...* admonitio: Cituje tam pasáž z dopisu Rulitiova, který byl zároveň přítelem Komenského i Hartliba: „Pan Rulitius píše o něm toto: Pan de Geer navštěvuje často pana Komenského, ale pak já nejsem s nimi. Odpověď Zwickerovi je skoro vytištěna a potom se zase bude věnovat pansofii. Víc dělat nemůže, jak jsem už řekl. Zdá se, že de Geerovi se líbí všechno, co dělá, a já nemám, co bych na to řekl. Bylo mu sedmdesát let 28. března podle nového kalendáře. Věřím, ba spíš obávám se, že z pansofie uvidíme málo; můžeme se dočkat mnoha výtečných objevů, příjemných diskursů, ale ne solidní práce, jakou jsme si vždycky přáli – *Fundmentales Definitiones et Divisiones omnium rerum*. A proč bych se měl z toho trudit?“⁸¹

Spisek *De iterato Sociniano...* admonitio je věnován amsterodamským purkmistrům a starším purkmistrům, jmenovitě Gerhardovi Schaepovi, Cornelisovi de Graeffovi, Janovi van de Pollovi, Cornelisovi van Vlooswijkovi, Cornelisovi Witsenovi a Corneliusovi de Vlaminghovi. Cornelis de Graeff (zemřel v roce 1664) a Cornelis Witsen patřili vedle Laurence de Geera ke Komenského „patronům“. V souvislosti s tímto věnováním najdeme v knize rozhodnutí městského pokladníka (*Thesauris-ordinaris*) poslední zápis, který se zatím o Komenském podařilo v amsterodamských městských knihách objevit. Je to záznam z 30. června 1661 a zní takto: „Janu Amosovi Komenskému uděleno 60 zlatých na věnování spisu *Admonitio irenici irenicorum* pánům purkmistrům.“ Nesouhlasím s Č. Zíbrtem, že tuto částku dostal Komenský za věnování spisu *De irenico irenicorum...*, ten nebyl, jak jsme viděli, vůbec věnován purkmistrům, a za druhé byl vydán už o rok dříve.⁸²

Pro informaci nizozemského publika, které asi nebylo na výši, pokud šlo o jemné theologické rozdíly mezi učením z Polska příslých sociniánů a reformovanou církví, napsal Komenský své *Socinianismi speculum...*, které vytiskl u Jana Paskovského a Jana Teofila Kopidlanského v Amsterdamu roku 1661. Větu za větou rozebral sociniánský nový katechismus z roku 1659 a připojil poučení o vzniku a životě této sekty.⁸³

Daniel Zwicker se mezitím vrátil k polemice s Komenským a začátkem dubna 1662 poslal do světa nový pamflet, druhý *Irenico-mastix* (*Bič ireniků... aneb nový a pozoruhodný příklad přenešťastného boje Jana Amosa Komenského proti autorovi spisu *Irenici irenicorum**, Amsterdam 1662). Komenský si bezodkladně sedl k odpovědi a napsal svůj poslední spis proti Zwickerovi, svoji *Admonitio tertia* (Třetí napomenutí), v němž volal nizozemské teology na pomoc proti kacíři Zwickerovi, kterého bylo podle jeho názoru třeba umlčet. V tomto smyslu napsal dopis theologické fakultě odpůrce Komenského a jeho kolega Jakub Alting. Oba páni profesori se nesnášeli, ale pokud šlo o sociniánství, byli stejného názoru. Aspoň to tak vypadá ze zápisů theologické fakulty z 21. května 1662, kdy bylo usneseno odeslat „počestnou odpověď na dopisy p. Komenského, v nichž si stěžoval na Zwickera, a abychom se k němu v tomto sporu připojili.“⁸⁴

Ze stejného důvodu navázal Komenský také styky se synodou provincie Severní Holland. Výtah ze zápisů severoholandské synody z roku 1662, převzatý do zápisů partikulární synody jihoholandské z roku 1663, totiž říká v článku 17: „D. Comenius má dokončit své *Admonitorium*“, čímž se nepochybně myslí *Admonitio tertia*.⁸⁵

Mezitím oni agilní bratři z reformované církve amsterodamské, shánějící se po kacířích, objasnili všechnu podezřelou činnost Zwickerovu. Dne 23. února 1662 bylo do zápisů církevní rady amsterodamské zapsáno: „Dále bylo srozuměno, že škodlivá sociniánská knížka sepsaná Danielem Zwickerem proti božské povaze Ježíše Krista se tiskne u Petra La Burques v Nijssel, a to mají zjistit bratři z té čtvrti, jakož i všichni bratři, kteří o tom mohou získat nějakou vědomost, aby se to všechno pořádně a jistě zjistilo a přivedlo k rozhodnutí.“⁸⁶

Šlo pravděpodobně o druhý Zwickerův *Irenico-mastix*; tiskařem nebyl nikdo jiný než známý Pieter Laburch a místem, kam to církevní rada hodlala všechno oznámit, byla amsterodamská městská justice. Během března 1662 si bratři zašli za Laburchem a zjistili, že vytiskl několik Zwickerových knih. Za to jej žalovali u úředníka justice, kterému církevní rada přislíbila, že mu pomůže při vyšetřování. To nemusel pobožným bratřím nikdo říkat dvakrát; koncem dubna předložili celou záležitost purkmistrovskému kolegiu. Koncem července se s procesem proti Zwickerovi opravdu začalo. Dne 20. července se

při soudním řízení četly úryvky z Zwickerových knih a vypadalo to tak, že brzy dojde k rozsudku. Ale pak byla záležitost pozdržena a teprve v listopadu 1662 se v zápisech církevní rady objevuje výtah z usnesení register starších města Amsterodamu. Zwicker se přiznal, že napsal *Irenicum Irenicorum*, ale úředník dal přednost tomu, že se vymluvil na svoji nedostatečnou znalost latiny a teologických problémů a požádal o radu stavy provincie Holland, „zda zmíněný traktát je takové povahy a obsahu, že proti jeho vydavateli má a musí být veden proces podle plakátu z 19. září, nebo nikoliv.“⁸⁷

Církevní rada s tím nebyla spokojena a snažila se celou záležitost dostat na pořad jednání synody. Ale světská vrchnost byla snášenlivější a nepřála si pronásledování Zwickera a jeho vydavatele. V polovině listopadu slíbila církevní radě, že tiskaři zakáže, aby tiskl podobné knihy. Církevní rada asi uznala, že další boj je beznadějný, a proto zprostita všechny členy komise, která se zabývala Zwickerovou záležitostí, všech povinností.⁸⁸ Komenský nebyl při všech těchto jednáních jmenován, ale je samozřejmé, že jeho polemika s Zwickerem přinejmenším přispěla k pokusům o potlačení socinianismu a osobně Zwickerovy činnosti. Jeho *Admonitio tertia* byla jeho posledním výpadem proti Zwickerovi, jemuž ostatně jenom o rok dříve Komenský věnoval spis, který ovšem s celou kontroverzí neměl moc společného.

Šlo o Komenského nové, zlepšené vydání spisu *Theologia naturalis*, který v polovině 15. století sepsal španělský lékař, filozof a teolog Raimundo de Sabiendo, profesor v Tolose. Vlastně šlo o populární shrnutí křesťanské věrouky, přičemž teologie byla chápána jako věda, která čerpala ze dvou pramenů, z Písma svatého a samého stvoření; jinými slovy, z božího slova a pozorovatelného světa. Víra a Rozum (*Fides et Intellectus*), dvojice známá už ze stránek Komenského Truchlivého, měly dohromady vytvořit opravdu křesťanskou věrouku, přičemž bible stejně jako příroda měly se stát učiteli člověka. Komenský se o tomto spise dověděl poprvé z předmluvy ke spisu Hugo Grotia, *Obrana víry obecné*, vydaného v Leidenu roku 1617; považoval jej za obratný úvod do moderní teologie. A právě tento spis věnoval Zwickerovi, tuhému kacíři, který podle Komenského nerozuměl pořádně věrouce a mnoho biblických textů vykládal falešně.⁸⁹

Polemika s Zwickerem, na niž si stěžoval Hartlib s Rulitiem, že zdržuje Komenského od práce na pansofii, Komenskému však nikterak nezabránila, aby nenapsal a nevydal několik dalších děl. Z Anglie dostal prosbu, aby pro tamější věřící napsal stručné dějiny jednoty bratrské a přehled o její církevní organizaci. Komenský této žádosti vyhověl zřejmě rád. Pod názvem *De bono unitatis et ordinis... Ecclesiae Bohemiae* (*O jednotě a řádu církve české*, vytiskl Johannes Ravesteinius v Amsterodamu roku 1660) přetiskl několik svých drobnějších prací ze začátku 30. let (*Ratio Disciplinae* a *Brevis Historiola*

Ecclesiae Slavonicae). Přidal k nim věnování anglickému králi Karlovi II., „Obránci víry“, který se tehdy právě vracel na trůn z vyhnanství, jakož i výzvu anglikánské církvi (*Paraenesis ad ecclesias nominatim Anglicanam, de optima ecclesiastici regiminis forma pie sollicitatam*, 1660). Je těžko říci, zda si byl Komenský vědom nejenom církevní, ale i politické váhy spisku, který novému režimu jistě přišel vhod. Proto také byla knížka rychle přeložena do angličtiny a vydána už roku 1661 (*An Exhortation of the Churches of Bohemia to the Church of England, London 1661*).

Při tom všem Komenský nezapomínal ani na ty členy lešenské Jednoty, kteří se po zkáze města, které bylo se svými školami, církevními úřady, archívem, knihovnami a tiskárnou kulturním střediskem bratrské emigrace, našli útulek v cizině nebo zůstali v Lešně a trpěli perzekucí. Nevíme, zda se někteří z Lešenských dostali po roce 1656 až do Amsterodamu. Ve městě žili ovšem, jak jsme viděli ze záznamů v amsterodamských matrikách, jednotlivci českého původu. Sám Komenský se objevuje v matrice křtů, vedené u Starého kostela (*Oude Kerk*), v záznamu z 15. února 1660, jako kmotr Kristiny, dcerky Jiřího Herculese a jeho manželky, Marie Newtonové.⁹⁰ Ve Starém kostele byl kdysi dočasně pohřben Louis de Geer; k obci patřily rodiny Du Bois a Le Roy, mihne se tu nějaký Jean Bauda, objevují se tu členové rodiny Herculesů de Novi, kdysi usazené v Praze.⁹¹ Spolu s Komenským vystupuje v zápise ještě jeden kmotr, Johan Scoda. Jan Škoda byl asi spřízněn s Matějem Škodou, který vystupuje v zápisech pobělohorské konfiskační komise jako soused městečka Noslavi na Moravě a bratr mistra Václava Vlaverýna Noslavského, měšťana a senátora Nového Města pražského. Vlaverýn se přiřazenil do patricijské rodiny staroměstských Šmertošů z Ryzentálu a zemřel někdy 1631. Po něm dědili Vavřinec a Ondřej Škodovi, kteří zůstali doma.⁹² Hercules a Škoda patřili podle zmínek ve Výzvách Eliášových k okruhu přátel Komenského.⁹³

O Starý kostel se dělila holandská reformovaná církev s církví valonskou, nic však nenasvědčuje tomu, že by byl Komenský v posledních letech svého života s kteroukoli z nich v nějakém úzkém svazku. Vždyť holandská reformovaná církev viděla svého poradce ve věcech polských nekatolíků ve franeckém profesorovi Arnoldovi a církev valonská byla zase v dobrých stycích s groningenským Maresiem.⁹⁴ Polemiky, které Komenský vedl, jistě jeho vztah k oběma církvím nezlepšily.

Ostatně členů jednoty bratrské bylo v Amsterodamu sotva kdy tolik, aby mohli vytvořit samostatnou církevní obec. Proto najdeme jednotlivce roztroušeny po různých obcích. Hartmann popisuje ve svém Itineráři bohoslužbu v domácnosti Komenského a návštěvy v různých kostelích holandské reformované církve. Dokonce i anglikánská církev v Amsterodamu měla mezi

svými členy muže, který je označován jako „Mauritius Bohemus“, pečovatel o nemocné. Ten se v Amsterdamu objevil roku 1661 a chtěl se tu natrvalo usadit, protože církevní rada se snažila sehnat mu zaměstnání.⁹⁵ Komenský sám s touto církví nenavázal spojení – ostatně to neučinil ani za svého pobytu v Anglii, ani roku 1642 při své návštěvě v Nizozemí. Pravděpodobně chodil na bohoslužby ke svým přátelům Rulitiovi a Seideliovi, ale je pochybné, zda byl členem nizozemské reformované církve.

Komenský vydal v Amsterdamu buď sám, nebo aspoň pod svým dozorem řadu rozmanitých knih. Začátkem roku 1661 vyšla znovu *Praxis pietatis*, která vznikla už někdy kolem roku 1630 a poprvé byla vydána bez udání místa a data. Bylo to české zpracování nábožného traktátu Lewise Baylyho, duchovního pocházejícího z Walesu, který zemřel roku 1631. Komenský připojil k vydání novou předmluvu a vytiskli ji v Amsterdamu Paskovský a Kopidlanský.⁹⁶ Titíž tiskaři vydali téhož roku pro německé členy Jednoty německé zpracování Kancionálu pod názvem *Kirchen- Haus- und Herzensmusik*,⁹⁷ s písněmi Husa a jeho následovníků a s písněmi Lutherovými. Německý zpěvník vydala ostatně Jednota už roku 1639 v Lešně.

Velmi důležité bylo pro členy Jednoty nové, české a německé vydání katechismu. Český název je *Katechismus pro mládež českou jednoty bratrské*; německy pojmenoval Komenský katechismus *Die Uralte Christliche Catholische Religion*, obojí verze vyšla v Amsterdamu roku 1661. O rok dříve vydal Komenský u Johanna Ravensteinia *Dějiny církve bratří českých (Historia Ecclesiae Fratrum bohemorum)*, které napsal polský šlechtic Jan Lasitius, který horoval pro ekumenické spojení kalvinistů, luteránů a jednoty bratrské. U Paskovského vytiskl Komenský také jako doplněk katechismu *Confessio aneb počet z víry* (Amsterdam 1662) podle textu vydání z roku 1564, který našel podle slov předmluvy teprve v cizině. Z let 1661 – 1663 pochází tedy většina tisků, které Komenský pořídil pro Jednotu. Jenom roku 1661 vyšly čtyři takové práce, roku 1662 dvě, roku 1663 pět. Roku 1662 šlo již o jmenovanou *Confesio* a o Přemýšlování o duchovní radosti věrných a pravých křesťanů. Roku 1663 vyšel prorocký text *Boj Michala*, přetisk nábožného traktátu *Centrum Securitatis*, poprvé vydaného v Lešně roku 1633, přetisk české verze *Historie o těžkých protivěnstvích církve české (Historia persequutionum)*, přetisk jakéhosi souhrnu čtyř evangelií, starého už více než třicet let, *Historie o umučení... Ježíše Krista*, a konečně souhrn *Kázání*.⁹⁸

To znamená, že v první polovině svého posledního pobytu v Nizozemí, zhruba mezi roky 1657 a 1663, dosahuje produktivita Komenského svého vrcholu. Šlo přitom o díla rozsáhlá, jako byla Veškerá díla didaktická, a o práce, určené pro členy Jednoty, na jejíž potřeby Komenský nezapomínal v Amsterdamu ani tehdy, ani později. O tom ostatně svědčí i jeho korespondence z těchto let.

Je zřejmé, že produktivita tak rozsáhlá nebyla možná bez účinné spolupráce s řadou nizozemských tiskařů a vydavatelů. To nás však vede k otázce, nakolik byl Komenský sám v Amsterdamu činný jako tiskař a vydavatel. Nizozemští tiskaři, kteří tiskli spisy určené pro Jednotu, tedy tisky české, byli nejdříve Gabriel à Roy, který roku 1658 vytiskl *Manuál*, a Kryštof Cunradus, který roku 1659 vytiskl *Kancionál*. V letech 1661 až 1663 tiskli pro Jednotu Jan Paskovský a Jan Teofil Kopidlanský, popřípadě Jan Paskovský sám. Také některé tisky, u kterých není uveden ani tiskař, ani místo vydání, jsou dnes připisovány Paskovskému.⁹⁹

Nejdůležitější prameny našich znalostí o těchto i jiných nizozemských tiskařích jsou písemnosti amsterodamského tiskařského cechu a práce historiků. M. M. Kleerkopera a W. P. van Stockuma ml. o amsterodamském obchodu s knihami v 17. století, jakož i studie archivářky I. H. van Eeghenové.¹⁰⁰

Tiskaře Gabriela à Roye jsme už poznali, protože spolu s Cunradem vytiskli roku 1657 *Veškerá díla didaktická (ODO)*. Následujícího roku vydal „s dovolením a souhlasem autora“, jak to stojí na titulním listu, s pomocí Jana Seidelia a na základě patentu generálních stavů holandských Komenského *Vestibulum rerum*. Po roce 1658 už pro Komenského nevytiskl ani jednu knihu.

O Cunradovi toho víme ještě více než o Gabrielu à Royovi. Pocházel z Freiberga v Sasku, jak je zřejmé ze zápisu o jeho sňatku, a 21. dubna 1665 se stal členem cechu knihtiskařů. Tento cech, který vedle tiskařů sdružoval také knihkupce a knihvazače, vznikl 20. ledna 1662 oddělením od cechu svatého Lukáše, který sdružoval také malíře.¹⁰¹ Proslul později jako tiskař Spinozova spisu *Tractatus theologico-politicus* (1670). Cunradus asi poznal Čechy doma ve Freibergu, kde byla dost významná skupina českých exulantů, k níž dočasně patřil i Pavel Skála ze Zhoře.

V Amsterdamu bydlel na Kanálu šípkové růže (Egelantiersgracht), tedy blízko Komenského, a tam také vydal nějaké spisy pro německé sociniány. Český komeniolog J. R. Vonka dokonce soudil, že Cunradus byl spřízněn s Komenským a že jeho třetí manželkou byla nějaká Marie Komenská. Archivářka van Eeghenová však konstatovala, že Vonka ocitoval jako pramen „knihu, která neexistuje, žádost generálním stavům, kterou prý podepsala zároveň s manželem, nelze v archivech najít“, a tak musíme zatím Marii Komenskou, provdanou Cunradovou, odkázat do říše legend.¹⁰²

Jan Paskovský a Jan Teofil Kopidlanský byli Komenského krajané a souvěrci. Jméno Kopidlanského najdeme mezi těmi rodinami, které byly po Bílé Hoře trestány konfiskací.¹⁰³ Víc se zatím o něm říci nedá. O Paskovském nevíme o moc víc. Je možné, že je totožný s oním „panem Paskovským“,

kterému Mikuláš Gertich v Lešně v lednu 1658 odevzdával list Komenského.¹⁰⁴ Víme o něm, že roku 1662 a 1665 navštívil knižní trh ve Frankfurtu n. M.¹⁰⁵, což svědčí o tom, že svoji vydavatelskou a tiskařskou činnost myslel vážně. Ale ani on, ani Kopidlanský se nestali členy amsterodamského tiskařského cechu a v odborné literatuře o nich nenajdeme stopy.

Zato Komenský sám se členem tiskařského cechu stal, a to dokonce dříve než třeba Cunrad. V cechovních registrech najdeme zápis: „Jan Amos Comenius přijat do cechu, 4. prosince anno 1662.“¹⁰⁶ Tento zápis byl publikován v nizozemském časopise *De Navorscher* už roku 1892 a roku 1925 jej převzal Vonka ve svém článku „Komenský – knihtiskař v Nizozemí“, ale pak se na tento údaj zapomnělo.¹⁰⁷ Vonka zastával názor, že Komenský měl v Amsterodamu vlastní tiskárnu a že používal služeb Kopidlanského a Paskovského jako najatých tiskařů. Soudil tak ze znění dopisu, který poslal Gerhardu de Geerovi, synovi Laurensovu, přítel a spolupracovník Komenského Kristián Nigrinus, kazatel Jednoty, ovšem až roku 1678. Nigrinus podával zprávu o stavu literární pozůstalosti, z níž měl s pomocí de Geerů některé části vydat. V dopise mluví Nigrinus o Kopidlanském a Paskovském jako o „uživatelích jeho vlastní tiskárny“.¹⁰⁸

Nizozemský komeniolog Oosterhuis se snažil roku 1933 dokázat, že Komenský měl v Amsterodamu knihkupectví. Opíral se o dopis Komenského Janu J. Ottovi, profesorovi teologie v Curychu, o němž jsme již mluvili. Ott hledal v Nizozemí opětovně nakladatele pro svá rukopisná díla a Komenský navštívil tiskaře a nakladatele Blaeuwa, Janssonia, Crugia a Elzeviera, ale bez úspěchu. Protože při svém vysokém věku víc pro Otta udělat nemohl, odporučoval mu svého přítele Petra Serraria.¹⁰⁹

Víc v dopise není, a zejména tam není nic o tom, že by byl Komenský prodával svá či cizí díla.

Naopak máme svědectví, že své knihy prodával jiným způsobem. Broer Jansz, jeden z prvních vydavatelů nizozemských novin, který ve svých „corantos“ informoval publikum o Čechách už v letech 1619 a 1620, uveřejnil v 2. čísle ročníku 166 svého týdeníku *Tydinge uyt verscheyde Quartieren* následující inzerát:

„V Amsterodamu, v ulici Wije-Kercksteegh, v domě Leenderta Joostena van Wijk lze dostat Jana Amose Komenského dílo *Janua Linguarum reserata, Lingua Latina, cum rebus docenda: Belgica versione a Joh. Seidelio ornata*, dosud nikdy takto nevytištěná. – Item, *Vestibulum Rerum et Linguarum*, na základě privilegia.“¹¹⁰

Toto je ovšem jediná, dosud známá anonce o prodeji Komenského knih. Z roku 1669, kdy byl Komenský, jak jsme viděli, ve styku s předními amsterodamskými tiskaři, psal Mikuláši Drábíkovi v dopise z 14. ledna o nejistém

osudu jeho rukopisu *O duších synů a dcer lidských*: „Poněvadž impressi prodána a jiné ještě nemáme.“¹¹¹ Z toho vyplývá, že šlo o tiskárnu Jednoty, koupenou asi roku 1660, že její činnost Komenský kryl svým členstvím v tiskařském cechu, že však v tiskárně pracovali Paskovský a Kopidlanský. Někdy po roce 1663, nejpozději před rokem 1669 však Komenský tiskárnu prodal, pravděpodobně proto, že nejpotřebnější knihy byly už pro Jednotu vydány. Tím by se vysvětlovalo, proč se Komenský po roce 1662 neobjevuje jako člen tiskařského cechu a proč Kopidlanský a Paskovský po roce 1663 mizejí a žádný další spis Komenskému netisknou. Je ovšem možné, že vytiskli některou z Komenského prací, které byly vydány bez udání místa, data a tiskaře vydání, není však pravděpodobné, že typologické zkoumání přinese po této stránce senzační objevy. Nezodpovězena zůstává ovšem otázka, proč Komenský, který byl k tomu jako člen cechu oprávněn, se ani v jediném případě neobjevuje na titulním listě jako tiskař nebo vydavatel.

Ostatní práce Komenského byly vydány celou řadou dalších nizozemských, především amsterodamských tiskařů a vydavatelů. Nejvýznamnější z nich byl asi Pieter van de Berghe (Petrus Montanus, 1631–1706), který v letech 1657–1662 vytiskl pět latinských spisů Komenského. Víme o něm, že bydlel nejdříve ve středu města na ulici *Blauwgurgwal*, poté, do roku 1670, na *Heerengrachtu*. Později bydlel na *Westmarktu*. Dne 10. prosince 1661 mu Komenský napsal dlouhý dopis, který Montanus otiskl roku 1662 ve svém vydání sborníčku školských dramat: *Faber Fortunae – Diogenes Cynicus redivivus – Abrahamus patriarcha*. Tento dopis je důležitým příspěvkem k bibliografii Komenského prací, protože Komenský v něm podal svému nakladateli přehled vydání svých děl. Bohužel jsou v přehledu vynechávky a chyby; Komenský si prostě vydání vlastních prací už nepamatoval. Zajímavější je, že naopak zde uvedl názvy několika knih, které my dnes neznáme, tak například irenického spisu *Christianismus reconciliabilis*.¹¹²

Dalšími významnými amsterodamskými tiskaři Komenského prací byli Jan a Jodocus Janssoniové, členové vydavatelské rodiny, která v období 1638–1686 vydala neméně než čtrnáct knih Komenského, především sedm vydání jeho slavných učebnic. Elzevierové tiskli Komenského práce před rokem 1656. Johannes Ravesteinius (Johannes van Ravestein) vytiskl dvě knihy Komenského roku 1660. Od ledna 1659 byl Ravestein tiskařem města Amsterodamu a od roku 1661 vydával místo Joosta Broersze úřední noviny.¹¹³ Ale vedle těchto předních tiskařů tiskli Komenského Henricus Betkuis (někdy uváděný jako Aelias Janssonius Ratelbant), Abraham à Burg (někdy dohromady s vdovou po Martinovi J. Brandiovi, 1657), Anthoni de Roy (1663) a Johannes van Someren (1669). Z tiskařů mimo Amsterodam byl asi nejzajímavější Frans van Hoogstraten, člen významné rotterdamské rodiny,

velký znalec bible a klasické vzdělanosti, obdivovatel Erasma Rotterdamského a Luise Vivese. Hoogstraten přeložil díla anglického humanisty Thomase Mora a pietisty Josefa Halla. Roku 1660 vydal nizozemský překlad spisku *Diogenes Cynicus redivivus*, od té doby mnohokrát znova vydávaný.¹¹⁴

Ale celou řadu údajů, které bychom chtěli o této stránce Komenského činnosti znát, neznáme a sotva kdy budeme vědět. Neznáme výši nákladu Komenského prací, nemůžeme odhadnout jejich rozšíření, neznáme cenu jednotlivých knih. Něco aspoň napovídají aukční katalogy nizozemských knihoven ze 17. a první poloviny 18. století. Tak se dovídáme, že v knihovně Konstantina Huygense, prodávané v dražbě roku 1688 v Haagu, byly dva exempláře Comenii *Janua linguarum*, dva exempláře spisku *Prodromus pansophiae* a ještě jedno, blíže neurčené pansofické dílo.¹¹⁵ V inventáři knih, který po sobě zanechal amsterodamský knihkupec David Ruarus, pořízeném 5. dubna 1683, najdeme Comenii *Vestibulum* za tři zlaté, jednu *Januu linguarum* za čtyři stuivers a *Zwickeri irenicum*, pravděpodobně *Zwickerův spis irenicum irenicorum*, za jeden zlatý.¹¹⁶ Ještě roku 1740 najdeme v pozůstalosti amsterodamského knihkupce De Wita exemplář *Veškerých didaktických spisů* v ceně dvou zlatých.¹¹⁷

Zejména jeho učebnice latiny, vydávané znova a znova a zastoupené v nizozemských knihovnách ve velkém počtu exemplářů a vydání, měly veliký úspěch. Roku 1666 psal Leidenský profesor Hornius Komenskému, že připravuje vydání *Januy linguarum* v pěti orientálních jazycích, v arabštině, perštíně, turečtině, tatarštině a arménštině: „Dílo má být vydáno v královském fóliu, nádherně a úměrně užitečnosti díla, které uznává celý svět...“¹¹⁸ A na významu tohoto úsudku nemění nic ani to, že zmíněné vydání není v žádné knihovně a pravděpodobně ani nikdy nespátrilo světlo světa.

Anděl míru a andělé zmaru

V lidském životě není snadné objevit zásadní zvraty a proměny. To platí i o osudech „Jana Amose Komenského, Moravana, hosta v Amsterodamu“. Tak se totiž Komenský v posledních letech svého života s oblibou podepisoval, např. 8. září 1662 do památníku uherského studenta Petra Körmendiho, jemuž ještě připojil citát ze Seneky: „Po životě máme toužit, abychom v něm dokázali něco hodného života.“¹ Můžeme však vyslovit domněnku, že takový předěl znamenají léta 1663–1664. Roku 1663 doznívají velké publikační úkoly, na nichž v předchozích letech, především od roku 1660, Komenský pracoval. Velké vydavatelské vzepětí jeho činnosti bylo podpořeno skutečností, že měl k dispozici vlastní tiskárnu vedenou Paskovským a Kopidlanským

a že měl také k dispozici značné částky, které byly pro tento účel rezervovány z výnosu velkých sbírek, uspořádaných koncem padesátých let i později v Anglii, ale také v Nizozemí. Komenského listy M. Gertichovi z listopadu 1663 přináší zevrubný výčet zejména oné třetiny z výnosu anglické sbírky z roku 1659, která byla ponechána v Amsterodamu na vydávání českých, polských a latinských knih, určených pro potřeby Jednoty.²

Tato třetina činila 1 000 liber sterlingů, tj. 12 648 tolarů, a bylo jí Komenským použito k vydání deseti větších či menších publikací, především bible a kancionálů. To činilo skoro čtyři tisíce tolarů; za 2 287 tolarů byla zakoupena tiskárna, bylo placeno korektorům (Pavlovi Hartmannovi, který měl na starosti polské tisky, připadlo 100 tolarů), Komenskému a Figulovi připadlo 300 tolarů. Když se ke zbytku připočetl výnos sbírek, uskutečněných na podzim 1662 v Haarlemu, Hoornu, Alkmaaru a Enkhuizenu, vybylo 1 129 tolarů, jež Komenský prostřednictvím firmy pana de Geera poukázal vratislavským kupcům Schmettauům, příbuzným Jindřicha Schmettaua, katele na dvoře knížete Lehnického. Mezi polskými, německými a českými členy Jednoty se čas od času projevovaly neshody; Komenský sám nebyl spokojen s tím, že Češi dostávají jenom jednu pětinu z výnosu sbírek, zvláště když vlastně jenom oni byli ve skutečném exilu. Dostával-li Komenský ročně nadále 400 tolarů, tj. asi 1 000 nizozemských zlatých, nebylo to mnoho, uvážíme-li, že se zjevně staral o své pomocníky.³

Péče o Jednotu vyznačuje roku 1663 Komenského korespondenci, A. S. Hartmann pro Jednotu sbírá příspěvky v Anglii a Skotsku, o osudy Jednoty se stará Komenský s ostatními staršími, s bratry v Uhrách udržuje spojení věrný posel Hírák, do Uher odchází Komenského pomocníci Samuel Junius a Vetter ml. Junius se měl věnovat především souvěrcům na Moravě a ve Slezsku, jeho prvním úkolem bylo usmířit Mikuláše Drabíka s jinými knězi Jednoty, kteří nevěřili v jeho prorocství.⁴ V červenci došlo ke „zkoušce“ Drabíkově ve slovenském Púchově. Drabík setrval na svých revelacích, jejichž chiliastickou náladu tehdy Komenský, v únoru snad poprvé vážně nemocný, plně sdílel.⁵ Je pravděpodobné, že chiliastickou náladu zvyšoval mor, který roku 1663 a 1664 řádil v Amsterodamu. Nákaza si vyžádala prvního roku skoro deseti tisíc, následujícího dokonce čtyřicet tisíc obětí. V listech Komenského se množí zmínky o „rozhněvaném Bohu“, o blížící se „potopě“, o „bouřlivém stavu celé Evropy“. Komenský urguje své přátele v Uhrách, aby mu po Hírákovi poslali zprávy, a sám vkládá noviny do svých listů; pravděpodobně je posílá i zvláště ve výtazích z novinářských sborníků, jejichž četbu doporučoval už dávno i ke čtení ve školách.⁶ Domů posílá Komenský Kr. Nigrina po studiích v Heidelbergu a Ženevě. Ale s domovem si dopisuje také „oficiálně“, např. s moravským zemským sudím

Adamem Ladislavem z Věžník, jenž projevil přání rozjet se za Komenským až do Amsterodamu. Komenský, jenž se s rodinou znal z posledních let svého pobytu ve vlasti, zval pána z Věžník upřímně, aby navštívil jej samého, „mezi jinými přáteli“, aby se na cestu spojil s panem Bernardem Rozínem a v Amsterodamu se na jeho obydlí vyptal v domě pánů de Geerů nebo v tiskárně Blaeuwově.⁷

Obavy pána z Věžník před náporom Turků, dotírajících přes západní Slovensko na rodnou Moravu, nacházejí výmluvný výraz v letáku Poslední pozoun nad Německem (1663), v němž se prorocké výzvy mísí s historickou argumentací. „Judeu a Německo trestal a trestá Bůh za neposlušnost – dnes jsou Turci bičem božím a neplatí už, že válka s Turky udržuje v jistém míru rozvaděné křesťany. Neboť Turci přes Polsko (a Uhry) ohrožují Německo, a nebude lépe, dokud se křesťané nesmíří, neboť „rozhněvaný Bůh všech národů metlami dosahovati začíná...“⁸

Za této nálady posílá Komenský osobně i po Redingerovi výtisky Drabikových revelací do Anglie, kde je rovněž princ Rupert, syn Zimního krále Fridricha. Posílá je také do Uher, sedmihradským velmožům i tureckým pašům, z Uher adresuje Redinger císaři Leopoldovi I. svůj chiliastický manifest.⁹ Ale Komenský pomýšlí zároveň na vydání rozšířených proroctví (*Světlo z temnot*, s. 1. 1665) i na *Praktický syllogismus veškerého světa*, Hamburk, 1665. „Přišlo mi na mysl uvažovat o vlasti (o Moravě), zda má někoho, kdo by postavil ohradu a stál v mezeře“, říká Komenský ve *Světlu z temnot* a uvažuje spolu s Drabíkem o pánech z Roupova, o Janu Jakartovském ze Sudic, Adamovi Ladislavovi z Věžník, „třebaže klesli, ať činí pokání jako Manasses a Petr, aby došli mé milosti...“¹⁰ Projevuje se zde směsice zbožných přání, proroctví, činěných zpětně i dopředu, ale také snahy uvést do chaosu revelací jakýsi řád, jistou logiku. Neboť Komenský nadále vede svůj vnitřní svár mezi Vírou a Rozumem. Liší se i teď výrazně od odpadlíka od Jednoty, Viléma Slavaty z Chlumu, který o dvacet let dříve, v úvaze o tom, zda historik může psát o věcech nadpřirozených, ve svém Spisování historickém se podle vzoru jezuitských historiků tomuto dilematu vyhnul.¹¹

Uprostřed těchto starostí vyslal Komenský svého sedmnáctiletého syna Daniela z morem postiženého Amsterodamu do poklidného fríského Leewardenu k profesorovi Rombergiovi. Vysvětlit lze pravděpodobně toto rozhodnutí právě ohledy na bezpečí, neboť jinak se Komenský projevuje i na dálku jako pedagog a Rombergiovi opětovně vykládá, jak si představuje vzdělávání svého syna. Na prvním místě je ovšem zbožnost; Daniel se má také naučit psát latinské dopisy, proto má dvakrát měsíčně psát domů. Má se dále seznámit s latinskými autory a s řeckým Novým zákonem, má získat i lásku ke studiu hebrejštiny, později snad i logice se má učit. Nevypadá tento

program trochu tradičně a vůbec ne podle zásad „Nového učení“?¹² Ale uplatňovat pedagogické novátorství je nejtěžší v nejbližším okolí. Šlo o vědomosti, které Daniel mohl potřebovat jako předurčený pomocník otcův. Ostatně i v Leewardenu byly knihy, které se ke Komenského didaktice stavěly kriticky, a Daniel o tom podal otcí zprávu.¹³

Jiným občasným pomocníkem Komenského byl Jan Tobián, který ve Franekeru studoval u profesora Valckeniera, ne-li také u Arnolda. Koncem roku 1664 byl Tobián vyslán s penězi a s dopisy do Uher, do Skalice a Püchova.¹⁴ Část zásilky pocházela z Anglie od dočasného Drabikova ctitele a podporovatele Filipa Herberta, 5. hraběte z Pembroke. Tento člen Dlouhého parlamentu byl vzdálený příbuzný filozofa Edwarda Herberta z Cherbury, ctitele Komenského – pedagoga. Hrabě z Pembroke byl krátkou dobu za Cromwella předsedou státní rady, roku 1660 byl komisařem pro obchod a námořní plavbu. Komenskému, jehož považoval spolu s Drabíkem za „vyvolence boží“, poslal 100 liber pro chudé a 50 liber pro něho samotného. Pembroková horlivost brzy pominula, ale ve spojení s Komenským zůstal až do své smrti roku 1669. K ochlazení došlo dokonce až koncem roku 1664.¹⁵

Tento stoupenec Commonwealthu se za vlády Karla II. sotva cítil v bezpečí a je možno si snadno představit, co asi čekal od proroctví. Ale Drabík, který své relace chtěl s dopisem ve špatné latině poslat Jeho britskému Veličenstvu (zabránil tomu zjevně jenom de Geer), to sotva mohl tušit. Drabík vyzýval ve své prostotě Komenského, aby se snažil zabránit hrozícímu konfliktu anglo-nizozemskému, a ztrápený Komenský odpovídal: „Abych zdejším sousedům k společnému pokoji radil? I jak? Co si vy sobě i o mně imaginujete, čehož není.“¹⁶ Vždyť jeho snahou bylo dosáhnout trochu klidu, utéci se z rušného Amsterodamu na venkovský, poklidný „Patmos“ a tam se věnovat pansofii. Ale Drabíkovi o Obecné poradě věcí lidských podrobnosti psát nechtěl: „Vám o tom psátí nebezpečno... že neumíte mlčeti.“

S Anglii ho v té době spojoval nejspíš zájem o cizojazyčné vydání bible. K vydání výtahu z ní jej vybízel Breckling, dále jej zaměstnávala myšlenka vydat bibli v jazyce tureckém. V Anglii vznikl překlad Nového zákona a Komenský chtěl jeho vydání nějak spojit s leidským překladem Starého zákona.¹⁷ Drabík měl s Komenským zjevně velké plány, ale Komenský krotil jeho obrazotvornost i na počátku roku 1665, kdy Drabík rozšiřoval pověsti, že Komenský byl odvolán z Amsterodamu.

Druhá anglo-nizozemská válka zasáhla i do Komenského bezprostředního okolí. Jeho a Drabíkův dobrodinec pan Pelt „upadl, velikými na moři škodami ochudl, melancholizuje, mám co těšiti“.¹⁸ Zájem Komenského o světové dění však ožíval, jak je vidět i z korespondence s Redingerem, který se neslavně vrátil z Uher a žil v Haagu.¹⁹

Roku 1665 začínají záznamy v pátém svazku Komenského materiálii, nesoucích jméno *Výzvy Eliášovy (Clamores Eliae)*. Od 3. ledna 1665 do 26. září 1670 shromažďoval si Komenský v tomto konvolutu materiály, jak to činili i jiní jeho čeští současníci. Bohužel se nezachránila *Paralipomena* Pavla Skály ze Zhoře ani Komenského deníky; z řady svazků materiálii se zachoval jediný.²⁰ Nejde pochopitelně o žádné hotové literární dílo, nýbrž o směsici pojednání, traktátů, výzev, dopisů, modliteb, která nám umožňuje nahlédnout do mysli jejího autora. Je to pohled do mysli procházející krizemi, překonávající pochyby a vnitřní protiklady – není asi lepšího svědectví o tom, že představa o harmonické mysli Komenského byla falešná.²¹

Pro pohled na prostředí, ve kterém Komenský tvořil svá poslední díla, jsou *Výzvy Eliášovy* prvotřídním pramenem. Především ukazují rozsah Komenského četby, i když sotva soustavné. Vedle děl učitelů, Alsteda, Althusia a autorů řeckých a římských (Seneky, Tacita, Ovidia, Vergilia, Plinia) zaujmou především autoři, kteří měli na Komenského největší vliv: Bacon se svou *Novou Atlantidou*, Kalvín a Luther, Erasmus Rotterdamský, Tommaso Campanella se *Španělskou monarchií i Slunečním státem*, Sebastiano Castellio se svými *Dialogy*, Thomas Morus s *Utopií*. O českých dějinách jsou zde příspěvky rostockého D. Chytraea, Melchiora Goldasta, Jana Husa, Valeriána Magnizemských. Je to Antoinette Bourignonová, Friedrich Breckling se svou *Synagogou Satanovou* z r. 1666), Anneke de Nijs, Jean de Labadie, Kašpar Scioppius, Petr Serrarius, Gisbert Voetius, Daniel Zwicker, S. Maresius – i Filip von Zesen.²²

Dále jsou tu uvedena jména současníků svědčící o tom, že s nimi Komenský byl v užším či méně úzkém styku. I zde převládají jména lidí, kteří žili v Nizozemí. Celkem jsou jich asi tři desítky, z toho zhruba polovina jsou čeští exulanti – podíl svým počtem zcela překvapující. Z těch ostatních jde o literární i osobní přátele a známé; pány de Geer, tiskaře Blaeuwa, gronigenského teologa Jakuba Altinga, pana Pelta, mystičku Ant. Bourignonovou a Jeana de Labadie, Fridricha Brecklinga, J. J. Buxtorfia, M. Drudia, leidenského Jakuba Golia, tübingenského M. Hessenthalera, mystika Kristiána Hoburga, S. Maresia, Kristiána Pauli, Petra Serraria, gronigenského profesora Widmaria i Daniela Zwickera. Jména jsou uvedena v různých vrstvách, rukopisy nevznikaly soustavně, lze jenom říci, že většina záznamů pochází z doby před rokem 1667, kdy někteří zemřeli, např. J. Golius.²³

Ještě zajímavější je skupina lidí, kteří patřili mezi členy Jednoty. Mezi ně můžeme započíst anonymního bratra Václava, Mikuláše Drabíka, Petra Figula, N. Rotha a J. Vettera. V Nizozemí žili bezpečně Jiří Hercules, S. Havlík, Jan Herodes, tiskař Kopidlanský, David Cassius, pomocník Komenského,

a Jan Škoda, jenž už roku 1660 vystupoval s Komenským jako spolukmotr dcerky Jiřího Herkulese. O Kopidlanském, Škodovi a Herkulesovi jsme už slyšeli; nově se tu objevuje Rozynka nebo Rozinka, pravděpodobně členka rodiny Rozínů z Javorníka, snad spřízněná s Bernardem Rozinem, o němž se Komenský zmiňoval ve svém dopise pánovi z Věžníka roku 1663. Z této původně měšťanské pražské rodiny pocházel diplomatický agent pražské vlády z let 1618–1620 Eliáš Rozín z Javorníka. Ten se s Komenským setkal na stránkách sborníku, vydaného pod názvem *Mausoleum v Kasselu* roku 1635 k uctění landkraběte Mořice Hessensko-Kasselského. Komenský roku 1635 napsal oslavnou báseň na Mořice jako Moravana. „Elias de Tschesen, zvaný Rozín z Javorníka a Ahornu“ přispěl jedenatřiceti španělskými verši. Ve styku s Komenským nebyl jenom ve třicátých letech. Roku 1661 dostal student Vojt v Herbordu list Komenského prostřednictvím urozeného pana Rozína z Javorníka.²⁴

Někdy roku 1670 uvažoval Komenský, jakým způsobem by uvedl v život svoje „Kolegium světla“, jemuž měla sloužit „samotíž“, „machynka“, Mobile perpetuum, (ve zkratce MP), jinými slovy perpetuum mobile, o němž se Komenský domníval, že by je mohl brzy vynalézt. Jakmile MP mělo začít fungovat, chtěl svolat kroužek svých přátel, nejméně dvanáct mužů, z nichž větší polovinu měli tvořit Češi. Jako obyčejně, neodpovídá Komenského výčet jmen tomuto požadavku; Češi jsou nesporně J. Vetter, S. Havlík, J. Hercules, P. (pan?) Škoda, a V. Selling, ostatní byli cizinci: P. (pan) Gerhard de Geer, tübingenský Hessenthaler, gronigenský Widmaris, novoreformátoři Labadie a Hoburg a jinak dosud neznámí P. Honton a Slenter.²⁵

Hlavním tématem výzev Eliášových je otázka „všenápravy“ – ostatně Komenský sám uvažoval o tom, že je zařadí do *Pannuthesie (Všenapominání)*, posledního dílu Obecné porady o nápravě věcí lidských, a že jimi doplní předposlední, šestý díl Obecné porady (*Panorthosii čili Všenapravu*). Proto se tu setkáme s otázkou sjednocení křesťanstva a ekumenického koncilu, s otázkou, jak by dokonce i papeže a jezuity bylo možno získat pro velké reformní dílo.

Pansofie, vizionářská prorocství a perpetuum mobile jsou tři nejdůležitější objevy, které podle soudu Komenského bůh jeho prostřednictvím dal českému národu. Silný patos, příznačný pro *Výzvy Eliášovy*, je zejména patrný ve výzvách, nadepsaných Evigila nebo Evigilate a adresovaných křesťanům, Nizozemcům, Uhrům, Polákům a Čechům. Ve výzvě Evigila Bohemia vyjádřil Komenský svoji lásku ke slovanskému národu Čechů, probuzenému Husem: „Ráj země Evropa, srdcem Evropy je Germánie, Germánie Čechy (Čech Praha) – země oplývající mlékem a strdím...“²⁶ K osvětlení „národa českého a moravského“, jakož i Slezáků, chtěl Komenský založit sedm „kole-

gii světla“; očekávané MP chtěl věnovat kolegiu v Brně či Olomouci, protože chtěl něco zanechat především „milé matce mé vlasti, zemi Moravské“ jako „jeden z věrných synů jejích“. A tak všenáprava světa měla začít v Čechách, a zejména na Moravě. Traktát Friedricha Brecklinga Synagoga Satanae (1666) podnítil Komenského k úvahám o tom, zda by se zbytky Jednoty neměly vrátit k názvu husitů.²⁷ Komenský uvažuje o tom, „proč Pán Bůh Čechům raději než jiným proroky posílal“ s bolestnou připomínkou, jak (zjevně roku 1648 ve Vestfálském míru) „nás Němci a i jiní Europaei, sobě dělající pokoj opustili a v hrdle trapičů našich nechali.“ Vrací se v minulosti k vládě krále Fridricha Falckého jako hlavy evangelické unie proti španělsko-papežské lize a omlouvá jeho neúspěch. Jak to potvrzuje i Komenského snaha o udržení styku s princem Rupertem, zůstal až do posledních let života věrným straníkem falcké strany.²⁸

Vedle „panorthosie Patriae“, všenápravy vlasti, ležela Komenskému na srdci všenáprava lidstva. Velkou úlohu v tom měl mít ústřední výbor, který by řídil a organizoval vědeckou práci na celém světě, staral se o reformu vyučování, a tím i o nápravu celé lidské společnosti, Collegium lucis, Kolegium světla. Jeho sídlem měla být Praha, někdy uvažoval o Londýnu, nejvíce však pomýšlel na Amsterdam. Podnět k tomu dala rozmluva s Janem Peltem, obchodním podnikatelem, později jakýmsi úředníkem Východoindické společnosti, jehož přátelství si Komenský, jak uvidíme, velice vážil.²⁹ Ve sloupcích, věnovaných Amsterdamu (sloupce věnované celému Nizozemí jsou svou skoupostí zklamáním), najdeme především apostrofu tohoto posledního domova:

„Amsterdam (V.247)

Ik těm by se obrátě, na ně zavolati a potřebného nám přednésti třeba. Exempli gratia: Útočiště jsi zlých i dobrých, směsice religii v tobě se hnízdí...

U tebe má Kristus katedru svou, u tebe našel Satan (katedru), dílnu svou, a to mnohotvárně. A poněvadž mne také Pán Bůh k tobě poslal – jako Pavla k Aténským – a já vida mnohotvárné oltáře v tobě, rozněcování ducha svého v sobě cítil – musím k tobě něco oznámiti o tom, čeho hledáš, mne ujíti neumíš, avšak u sebe místo dáváš – co jest Panacea pravá, quinta všeho essentia – a jak stok všeho zlého máš obrátiti v balsám – viz (paginu) 247.“

Komenský se k apoštolovi Pavlovi obracel v tomto období častokrát – ostatně totéž ve stejné době vidíme v malířské tvorbě Rembrandtově, vznikající, co by kamenem dohodil, v domě na Rozengrachtu. Dobro i zlo je promíšeno v mikrokosmu velkoměsta nad Amstelou. Ale Komenský je přesvědčen, že toho dobrého je víc, a vděčně připomíná inspirující vliv Amsterdamu na svoji práci. Na straně 247, na niž Komenský dvakrát odkazuje,

najdeme záznam o onom hovoru s panem Peltem, proč by měl „středem všech událostí, kolébkou reformace, sídlem Kolegia světla“ být Amsterdam. A hned si sepisuje Příčiny toho, vlastně důvody, svědčící ve prospěch Peltova návrhu. Pro Amsterdam mluví skutečnost, že Nizozemí je republikou a ne monarchií, kde vládne „obec“ a ne monarcha. To je velká změna proti dřívějším názorům Komenského, které dosud byly v tomto ohledu neutrální. Amsterdam má moudrou vládu, přestože nemá velký pozemkový majetek a závislé území, a přesto je sám o sobě mocností. V Amsterdamu jsou připraveny základy pro podobné podnikání – zde měl Komenský asi na mysli kosmopolitní společnost vědců a myslitelů. Jestliže ty se podaří získat pro šíření světla, bude možno vliv rozšířit rychle po celém světě, zejména daleko do Orientu. Ostatně ve všech revelacích je Holanďanům připisována velká úloha – a zde v Amsterdamu také bylo Komenskému dopřáno „najíti MP, dodělati pansofii, na světlo vynésti revelatorum lucem“.

Komenský k těmto důvodům přidává další na stránce 248: Zde, v Amsterdamu se začíná „praxis Žalmu posledního“, odtud je snadno udržovat styk s Prahou, Olomoucí, Brnem, zde vládne svornost a snášenlivost u víře, zde se dají snáze než jinde napravit omyly, zde lze bojovat proti ateismu, epikurejství.³⁰

Výzvy Eliášovy ukazují, že Komenský, „Moravan původem, Čech jazykem“, zůstal do konce života „teologem povoláním“. Neboť teologii dává přednost před filozofií, bibli před soudobou vědou. Jeví se nám jako hlasatel obecné reformy, jehož pohled na skutečnost je vážně deformován chiliasmem a vírou v prorocství. Pod jejich vlivem si vytváří fantastické konstrukce, týkající se přítomnosti i budoucnosti, lidské společnosti i vlastní osoby. Ale je třeba dodat, že Komenský nebyl po této stránce žádnou výjimkou, že i z těchto „labyrintů“ jeho myšlení se nejednou před námi najednou otevírají netušené výhledy do reálných možností, nejednou představujících náběhy k modelům lepšího společenského zřízení. A ani blouznivá naděje, kladená do zázračného vynálezu „machynky“, „samotiže“, perpetuum mobile (MP), ani víra v „trojí světlo“, tj. revelace, pansofii a tajemné MP, nezmění nic na skutečnosti, že vedle chiliastických a mystických výlevů najdeme soudy realistické – prostě i ve Výzvách Eliášových pokračuje niterný souboj Víry a Rozumu, tak charakteristický pro Komenského od prvních stránek jeho Truchlivého.

Dílem, na které Komenský vedle revelací nejvíce myslel v posledních letech svého života, byla jeho Obecná porada o nápravě věcí lidských.³¹ Ji má na mysli, i když mluví o „pansofii“, která se proměnila na sedminu (rozsahem však polovinu) plánovaného díla, představujícího projekt reformy celé lidské společnosti. První koncepce tohoto díla, vyrůstající z poznání, že nestačí

jenom reforma vzdělání mládeže, aby byla zajištěna lepší budoucnost lidstva, najdeme v době pobytu v Anglii. Osnovu práce měl Komenský promyšlenou v letech 1644–1645. Výchova zůstala v popředí myslitelova zájmu, výchova člověka po celý jeho život, nikoliv tedy už jenom mládeže. Aby bylo možno novou výchovu uskutečnit, je ovšem zapotřebí, aby byly napraveny „lidské věci“. Těmi Komenský rozuměl politiku, náboženství a vědění. Politikou přitom rozuměl správu státu, města, rodiny až jednotlivce. Náboženství mu zahrnuje víru a teologii. Do vědění patří souhrn věd – pansofie – a všechny oblasti osvěty a kultury, školy a jejich správa.

První část Obecné porady se jmenuje *Panegersia* a obsahuje cíl celého díla, cestu k nápravě cestou jednoty, prostoty a dobrovolnosti. Druhá část, *Panaugia* hledá a vykládá prostředky, vedoucí k vytvoření plánu výchovy. Tyto dvě úvodní části dal Komenský roku 1656 přepsat na čisto, v Amsterdamu je dal Laurens de Geer přeložit do francouzštiny a po lednu 1657 byly tyto dvě části vytištěny. Další archy, které byly tehdy vytištěny, pocházely zjevně ze šesté části. Část třetí, *Pansofii* (Vševědu), Komenský celou k tisku nepřipravil nikdy. Byl vytištěn jen její začátek a vše, co dnes známe z *Pannuthesia*. Nejenom proto, že šlo o část nejrozsáhlejší, obsahující souhrn lidského vědění, ale i proto, že Komenský se nikdy plně nerozhodl, zda této části dá podobu metodicky zpracované encyklopedie nebo zda tu ve formě metafyziky podá obecné principy, na nichž je založeno celé universum. Čtvrtá část je věnována vnitřním otázkám výchovy a jmenuje se *Pampaedia*. *Panglottia*, která je zařazena jako pátá část, má nalézt způsob, který by umožnil spojení mezi všemi národy prostřednictvím umělého společného jazyka. Praktické důsledky obecné nápravy líčí šestá část, *Panortosia*, Všenäprava. Náprava měla být univerzální, měla se týkat všech lidí, ve všem a všestranně. Prvním jejím předpokladem ovšem bylo odstranění nedostatků; ve vzdělání odstranit předsudky a lhostejnost, v náboženství bezbožnost a v politice nelidskost, vedoucí k neshodám a válkám.

K nápravě je nutno vybudovat novou, univerzální politiku, náboženství a filozofii. Tomu mají napomáhat tři orgány, které mají pečovat o náležitý stav lidských věcí na celém světě: sbor učenců, mírový soud a světová konzistoř. Sbor učenců, odpovídající nám už známému „kolegiu světla“, měl shromáždit nejvýznamnější osobnosti z celého světa, které měly dbát o to, aby se všechny nové poznatky rozšířily po celém světě. Mírový soud měl shromážďovat politiky, kteří by měli na starosti zachovávání míru na světě, a světová konzistoř měla dohlížet na náboženství a teologii.

Závěrečná, sedmá část, *Pannuthesia* (Všenapomínání) měla vybízet k účasti na navrhované reformě. Do ní, jak jsme slyšeli, měly přijít Výzvy Eliášovy. Obecná porada vychází z cíle života lidí a z nutnosti reformovat lidské věci

tak, aby člověk k tomuto cíli mohl dospět. *Panaugia* hledá obecné prostředky k dosažení vytčeného cíle, *Pansophia* představuje náplň reformy, její nejvčetnější otázky zahrnuje *Pampaedia*. Výchova má lidem umožnit osvojit si Vševědu – teprve pak se mohou uplatnit vnější prostředky reformy, vyjádřené v *Panglottii* a *Panorthosii*.³²

V této podobě ovšem nespátřila Obecná porada nikdy světlo světa a vytištěna byla, byť v nedokončené podobě, teprve roku 1966 v Praze.

Ve srovnání s obsahem Výzev Eliášových i některých prací, které Komenský vydal v posledních čtyřech letech svého života, je ovšem jasné, že Obecná porada představuje dílo, které vznikalo dlouho a těžce a jehož struktura spadá do doby před příchodem do Amsterdamu. Jistě i zde najdeme Komenského oblíbené autority; Erasma Rotterdamského, Raimunda Lulla, van Helmonta, setkáme se zde vedle velkých reformátorů se Socinem i nizozemským Menno Somonem, ale sídlo ústředních orgánů klade Komenský ještě do Benátek a nikoliv do Amsterdamu. To znamená svědectví o raném datu vzniku příslušné části Všenäpravy, i když se sluší podotknout, že ostrovní Benátky byly ideální „Utopií“ pro myslitele od Thomase Mora až po Harringtona a jeho „Oceánii“. O témže svědčí obraty, z nichž je zřejmé, že Komenský počítal s vítězstvím nad „Babylonom“, tedy nad habsbursko-papežskou koalicí.

Význam Všenäpravy, nejkonkrétnější části celé Obecné porady, je tedy třeba hledat jinde. Vývoj lidské společnosti je ovšem i zde načrtnut v chiliastickém rámci a končí „na nějakém nejvyšším stupni“. Ale vývoj člověka, „zdokonalujícího se po svých stupních“, je vyličen nesmírně moderně. Po „prvém věku lidstva“, kdy člověk bojoval o holou existenci, následovalo „období vzdělanosti“ antické, v němž se k civilizacím Blízkého východu připojila „světla“ Helady, Říma a křesťanství. „Následoval věk barbarský, po několik století“, jinými slovy středověk, končící pádem Cařihradu a renesancí a humanismem. Ale „všeobecné světlo“ nevěželo, mnohé pravdy byly překrouceny, „rozpory nebyly utišeny, nýbrž zveličeny. Proto není možno jinak, než že zbývá ještě jiný stupeň dozajista vyšší, v němž sama čistá pravda, konečně jasně odhalena a ukazující všem tutěž svou tvář, zakončí jak rozpaky, tak i spory a války.“³³

Rozdělení dějin lidstva na „první věk lidstva“, „věk barbarský“, středověk, k němuž Komenský neskrývá svoji nechuť, a období „nového osvětlení“, z jehož krize vrcholící v polovině 17. století hledá Komenský novou, podle svého přesvědčení poslední spásnou cestu, je velice moderní. Ale nejde jenom o periodizační pokusy, jde zde také o pochopení hmotných základů civilizace, o víru v imanentní zákonitost zdokonalování lidské přirozenosti, možná až příliš optimistickou. A pozoruhodné je i Komenského přesvědčení, že dialek-

tické rozpory vedou lidstvo přes všechny nesnáze k vytváření nových, vyšších hodnot.³⁴ Vůbec znamenají tyto soudy Komenského o vývojových možnostech lidské společnosti pravděpodobně to nejcennější, co předbělohorská česká vzdělanost (neboť její výkvět Komenský představuje) přinesla jako svůj pozitivní vklad ke vzdělanosti obecné.

Bylo by však zcela falešné, kdybychom Komenského znali jenom ve vypravené, modernímu čtenáři srozumitelné a pro něj zjednodušené formě. Není správný ani obraz Komenského – učitele národů, zvedajícího varovný prst, ani obraz autora výtahu ze Všenápravy. Proto je tak cenný pohled do Komenského nitra, jak jej přináší Výzvy Eliášovy, proto musíme, pokud se nám nepodaří najít nějaké dosud neznámé prameny ke Komenského životu a práci v Amsterdamu, znova a znova pozorně přečíst to, co se nám dochovalo z jeho korespondence. Rozsah této korespondence ve srovnání s předcházejícími lety se ovšem po roce 1664 zmenšuje, ale ve své osudové podobě – v korespondenci s krajanem, spolužákem a spolupracovníkem Mikulášem Drabíkem – trvá až do počátku listopadu roku 1670.³⁵

Komenský ani v posledním pětiletí svého života není jednoznačnou osobností. Snaží se nadále uplatňovat svoje didaktické zásady a prodat svoji bránu jazyků, je ve styku s mystiky a novoreformátory typu Brecklingova a Serrariova, sní o vydání turecké bible i o překladu Brány (Dvěře...) do orientálních jazyků; a přes všechnu snahu o klid udržuje styky se zajímavými návštěvníky Amsterdamu, ať už jde o uherské nebo švýcarské studenty nebo Filipa von Zesena.³⁶

Zápis do památníku basilejského teologa Seilera naznačuje, že od jara 1666 Komenský churavěl – doléhaly na něj neduhy stáří (odtud asi citát „Moje léta jsou plná nářků“, který se pak opět a opět opakuje v následujících letech).³⁷ Starosti a nepříjemnosti měl i s Redingerem, který od dubna 1666 působil jako apoštol chiliasmu v Paříži, k velkému pohoršení rovněž churavějícího „patrona“ Laurence de Geera.³⁸ 8. srpna 1666 psal Komenský, upoutaný již na lože, soustrastný dopis Gerhardu de Geerovi, synovi Laurensovu. Nemoc mu zabránila, aby se dostavil k loži umírajícího a znemožnila mu i účast na pohřbu, který se konal v kostele Westerkerk dne 14. srpna 1666.³⁹ Zesnulý „patron“ odkázal Jednotě na 6 000 tolarů. Komenský změnil dosavadní klíč rozdělování příspěvků; místo dosavadní jedné pětiny dostali Češi, tj. čeští členové Jednoty v Polsku a Uhrách polovinu, M. Gertichovi přes Vratislav bylo posláno 2 000 tolarů, za rok ještě 1 560. Komenský přitom také uvedl, že má u sebe jako své spolupracovníky syna Daniela, Jana Cornu, Daniela Cassia a uvažoval ještě o povolání Timothea Felina.⁴⁰

Komenský, snící o brzkém „pádu papežství“, pomýšlel i v zimě 1666–1667 na to, že do Amsterdamu povolá Drabíka, jehož měl doprovodit mladší

Vetter. Drabíkovi ostatně slíbil další finanční podporu i bratr zemřelého Laurence Stephan de Geer.⁴¹

Je těžko říci, odkud pocházela vlastně iniciativa, zda z fantazie a ctižádosti Drabíkovi, nebo z okamžitých nápadů Komenského, promitnutých do korespondence. Samuel Junius byl v dubnu 1667 přesvědčen, že Komenský se odsunul dokonce i schůzku s kurfiřtem Braniborským, který v té době vystupoval v různých politických úvahách Komenského i zbytků Jednoty. Nevíme, co nakonec rozhodlo proti cestě Drabíkově; proti jeho chiliasmu trval odpor některých bratrů na Slovensku, především Joachima Kalinky, ale vyslovovali se proti němu i západoevropští ctitelé Komenského. Heidelberský teolog J. L. Fabricius si přečetl Revelace, „ale neví, k čemu vlastně jsou“, a rozhodně je staví do pozadí před „obecnou reformací, jež jest dílem obtížným...“ ale jejíž nezbytnost uznávají všichni dobří lidé.⁴²

Ale ve skutečnosti se Komenský tehdy ani Obecnou poradou valně nezabýval. Jeho pozornost byla, nevíme zatím z jakého popudu, nejde-li ještě o podnět Drabíkův, upoutána na mírová jednání, která měla ukončit druhou anglo-nizozemskou válku, jejíž dosavadní průběh ukazoval, že ani jedna, ani druhá námořní velmoc není s to získat naprostou převahu. Za zmínku stojí skutečnost, že Drabíkův podnět nebyl nijak nesmyslný, protože spadal do období, kdy císařskému vyslanci hraběti Sinzendorffovi šlo o získání podpory nizozemských generálních stavů proti Turkům.⁴³ Nizozemci se o uherské záležitosti rovněž zajímali, ale šlo jim především o neutralizaci Říše a o vyjasnění vztahu Vídně ke Španělsku.⁴⁴

Na podzim roku 1666 se začalo mezi Londýnem a Haagem jednání o mírové zakončení konfliktu. Iniciativu mělo zejména Švédsko, které do Londýna vyslalo Jana Flemminga a P. Layeta, do Haagu pak Kryštofa z Donína a Haralda Appelbooma. Nevíme, zda si Komenský vzpomněl, že Donínové, včetně Kryštofa, byli v letech 1618–21 agenty Fridricha Falckého a zastupovali zájmy českého krále v Londýně a Haagu. Nevíme také, zda je Harald Appelboom, mimořádný vyslanec v letech 1666–1667, totožný se švédským rezidentem v Haagu, s nímž byl Komenský prokazatelně ve spojení už roku 1657.⁴⁵ Ke švédské iniciativě se přidala iniciativa Francie, a tak v květnu bylo rozhodnuto jednání, od začátku roku probíhající v Bredě, urychleně dovést ke konci. Jan de Witt, jemuž šlo především o obchodní klausule mírové smlouvy, šel tak daleko, že generální stavy zmocnily švédské vyslance svým diplomatickým zastupováním. A vskutku to byli Jiří Flemming a Kryštof z Donína, kdo spolu s anglickými zástupci Henry Coventrym a Danielem Hollesem 21./31. července 1667 podepsali v Bredě mírovou smlouvu.⁴⁶

Harald Appelboom tedy v poslední fázi jednání ustoupil do pozadí, ale v Bredě jistě byl. V květnu 1667 vytiskl Komenský svoje dílo *Anděl míru*, pak k posláni určený ke všem křesťanům po Evropě a nato i ke všem národům po celém světě, aby se zastavili, válčiti přestali...⁴⁷ A v dopise Drabíkovi z 12. července Komenský píše, že byl osobně v Bredě, kam jej doprovodil Jan Pelt, „jako věrný průvodce, aniž nad něho mám.“⁴⁸ Jan Pelt nebyl významnou osobností, ostatně *Anděl míru*, který neměl, jak se zdá, žádný praktický ohlas ani v Bredě, ani v Haagu, přišel do doby, kdy o uzavření míru nebylo už pochyb. Jistý význam mohl mít pro Švédy, protože podporoval jejich diplomatickou aktivitu, která se ostatně tehdy kryla i se zájmy politiky císařské.⁴⁹

Význam *Anděla míru* leží tedy opět jinde než v oblasti praktické politiky. Není pochyby o tom, že Komenský těžce nesl válku mezi „dvěma šťastnými národy, z vůle boží spolu sousedícími a ode dávna sbratřenými“. V zájmu celého světa, neboť konflikt se rozšířil po celém světě, měli by zástupci Anglie a Nizozemí, Francie a Švédska zakončit bratrovražedný boj.⁵⁰ „*Neboť, jestliže budete opravdu spojení (vy Angličané a Nizozemci, nejkřesťanštější král s králi severu), kdo by vás rozdvojil? Jestliže budete hájit společnou věc svobody (jež jest věnem lidské přirozenosti), kdo vás přemůže?*“ Společná věc svobody (jež být ovšem jenom věc, která má svůj původ mimo koalici. O pár řádků dále je Komenský o něco konkrétnější: „*Což nežili jste vy, Angličané s Nizozemci, ve vzájemném přátelství spojení jsouce ve svých cílech i ve zbrani, když úkladníci proti svobodě hrozili porobou oběma?*“⁵¹ Jde tedy o svobodu evangelia, kterou ohrozili především Španělé, a válka mezi spojenci je válkou bratrovražednou. Jejich vzájemný zápas může skončit jenom vzájemným zničením. „*Či by bylo podle vašeho mínění krásné, aby se do dějin zapsalo, že Anglie a Nizozemí nemohly býti poraženy, leč od sebe samých? Že nemohly býti zničeny, leč sebou navzájem?*“ Anglie a Nizozemí spolu ovládají oceány a jsou záštitou křesťanstva – zjevně proti moci turecké, která jediné přicházela v úvahu a o níž Komenský píše velice ohleduplně, zdůrazňuje jenom, že Turci vždy mohutněli, když jejich nepřátelé mezi sebou bojovali. Karel II., který se zrovna tehdy pokusil o ohrožení islámu v severní Africe (dobyty Tangeru kreslil přítomný Václav Hollar), byl proto Komenským pochválen za svoji dobrou vůli.⁵²

Co však způsobilo konflikt? „*Jestliže působí nesoulad různost státní správy, monarchie a aristokracie, sluší přibrati k obnovení souladu známý výrok apoštolský: Každá vrchnost pochází od Boha (Řím. 13,1). Neboť jestliže každá vrchnost pochází od Boha, tedy nepochází od něho jen vrchnost monarchická, nýbrž i aristokratická, ano i demokratická...*“⁵³ Nezáleží tedy na formě vlády

– to je názor, který Komenský v mládí převzal prostřednictvím Alstedovým z nauky Althusiovy a který mu nebránil, jak jsme viděli ve Výzvách Eliášotokratické a „demokratické“ ústavy.

„*Jestliže však příčinou tak kruté války jest vskutku (jak se za to má) soupeření a snaha, abyste si navzájem uchvátili plavby k cizím národům a trhy i zisk z nich plynoucí, tím větší jest to ohavnost a vina...*“ Což se neukázalo, že spory řešit násilím je v každém případě neospravedlnitelné? „*Čeho se docílilo prudkým pronásledováním valdenských v Itálii a ve Francii? Sám Řím jest jich tajně pln! Co v Anglii a Nizozemí? Skutečnost sama mluví. Co v Čechách a sousedních krajích? Zde, i když vítr vám příznivý zahnal plevy na váš mlat, přesto vzdechy k Bohu se rozmnožily... kdo své právo sleduje, nikomu nečiní bezpráví...*“⁵⁴ Měli by se tedy Angličané dohodnout a říci si přátelsky: „*Hle, obojí Indie, hle, všechny ostrovy se svými přístavy leží před našima očima! Nechť vybere si jedna strana tyto, druhá zase ony národy, aby s nimi svobodně obchodovala a nikdo jí nepřekážel!*“ Vláda nad mořem patří k výsostným právům božím a kdokoliv usiluje o hegemonii, může být potrestán, jak se už stalo Benátčanům. „*Jestliže to nechcete vidět vy, budou mluvit dějepisci.*“⁵⁵

„*Když tedy vznikla mezi vámi neshoda, nejdříve za hranicemi (na vzdálených přístavech a ostrovech), když se pokračovalo ve sporech doma, a když konečně spory propukaly v otevřené nepřátelství i v kruté války, není možno jinak, než že přihlížející Evropa si osobuje soud i o příčinách války i o způsobu jejího vedení... a konečně i o výsledcích války... Jaký jest tedy úsudek o vás?*“ Především Komenský dochází k závěru, že „*plavby Evropanů do cizích krajů přinesly Evropě*“ více zla než dobra. Evropa získala mnoho stříbra, ale zároveň nesmírně stouply ceny. „*Zkrátka ani o vlas jsme se nestali lepšími, ne-li po mnoha stránkách horšími.*“ „*Ale poněvadž umění plavecké nutno uznati za nesmírný dar boží, ... nesmíme uvažovati o jeho opuštění, nýbrž o zastavení zlořádů, které se jeho zneužíváním vloudily (minim lakotu, vzájemnou závist, nenávist a krvavé války, jimiž se před očima barbarů ubijíme)...*“ V zásadě nárok na zámořské plavby mají všechny přímořské národy. Ale zatímco např. Francie a Anglie jsou bohaté, jiné jsou chudé a musejí hledat obživu na moři. „*Zejména o Nizozemcích kdyby někdo uvážil, jaké jest jejich postavení, shledá, že nezasluhují nenávisti, nýbrž přízně. Neboť Bůh jim dal mnoho lidu, ale země málo; přidal však bystrost k vydělávání chleba...*“ „*Plavbami slouží sobě i jiným národům, a zároveň si vydělávají na svoji obživu.*“⁵⁶

K těmto rozumovým důvodům ovšem Komenský připojuje důvody iracionální. Připomíná, že už na začátku války, roku 1664, měl Štěpán Meliš vidění, v němž vybízel Nizozemce k mírovému jednání s Anglií. Nizozemí je zapotřebí míru a ono si ho také zaslouží.

„A to tím spíše, jestliže právě Holanďany si zvolil za svůj nástroj k obraně své věci Bůh, jak tomu dobrá část světa křesťanského již po celé století věří, poněvadž se přesvědčila. Neboť po celou dobu byli Holanďané nepřemožitelní, jelikož Bůh byl s nimi, pokud oni byli s Bohem...“ Vskutku počítal se začátek Osmdesátileté války Nizozemí se Španělskem od roku 1566 nebo 1567, a Komenský proto mohl oprávněně vzpomenout toho, jak Nizozemci zvítězili nad Filipem II., ostatně stejně jako jejich spojenci, anglická královna Alžběta a její nástupce Jakub I.⁵⁷

„Velkodušnost u obou národů způsobila, že nechtějice nic otrockého snášeti, nastavili jste statečně čelo proti čelu k hájení svobody své a svého národa...“ Ale běda, jestliže budou Nizozemci následovat příkladu starověkého města Tyru, předobrazu světových tržišť, který byl zničením potrestán za své hříchy: „Proto, cokoliv se tu o Tyru praví, tobě, Amsterodame, tobě, Londýne, tobě, Lisabone, vám Benátky se praví. Vám přijde čas, kdy vaše kuplířství se všemi královstvími světa propadne Hospodinu...“, „jestliže výtěžky z obchodu nebudou využity ku prospěchu celého lidstva. Blažený to věk, bude-li kdy dáno jej spatřiti!“⁵⁸ První povinností národů provozujících zámořský obchod je všemi pečovat z výnosu obchodu o chudé, sirotky, pocestné, stavět školy, chudobinice, chrámy. „Druhý způsob zasvětití obchodování Bohu jest duchovnější a vyšší: ty národy, od nichž získáváme statky vnější, ty bychom měli hleděti získati Pánu...“, to znamená, přivádět obyvatele dalekých zemí k pravému náboženství, ke vzdělávání v mravech a vědách, jak to nedávno předtím zahájili v Nové Anglii.⁵⁹

„Takový-li má býti náš cíl, musí býti mír uzavřen a upevněn mezi námi po Evropě... ale poněvadž my, křesťanský svět, Evropa, neznamenaíme celé pokolení lidské,“ je nutno přinést „celému ostatnímu světu a všem národům pod nebesy světlo, mír a spásu“. A k tomu má přispět i dvojí připravované autorovo dílo: O všemožné nápravě věci lidských uvažování a Křesťanství smířitelné smířovatelem Kristem, jakož i svazek prorocství, naposledy vydaný pod názvem Světlo z temnot.⁶⁰ Zejména svazek poslední může narazit – „bude to látka málo vítaná, poněvadž věc byla od teologů pro (jejich) fanaticismus odsouzena a u politiků bývá předmětem posměchu jako šílenství...“ Ale tak se dělo i prorokům. „Uzavírá posel míru svá přání přáním, vyjádřeným již na začátku tohoto spisu: Aby se svět zastavil, válčiti přestal, a učinil místo knížeti míru, Kristu! Neboť jest nutno, aby tak veliké hrůzy, řeky násilností, podvodů a záhub byly již jednou v pokolení lidském zastaveny.“⁶¹

I zde to, co je nejpozoruhodnější a nejspíše upoutá pozornost lidí dvacátého století, jsou ony nečekané, oslňující průhledy, v nichž autor nevědomky překonal svoje omezení časové i prostorové. Jistě, Anděl míru je především výmluvnou apoteózou Spojeného Nizozemí, ať se Komenský tváří jakkoliv

neutrálně. Ale vedle snahy přispět k vyřešení nesmyslného konfliktu dvou zemí, o nichž Komenský po celý život soudil, že patří do stejného tábora bojujícího proti „Babylónu“, se tu jeví i další jeho snahy: Protišpanělský osten je v Andělu míru stále patrný, ale o rakouských Habsburcích není ani zmínka. Pohled na vztah anglo-nizozemský je jistě zjednodušený – ale i dnes soudí historikové, že druhá anglo-nizozemská válka a breidský mír znamenaly přelom ve vztazích obou prvních kapitalistických velmocí a předurčily jejich společný postup proti Francii, o jejíž politice měl Komenský zjevně představy značně nejasné.

Komenský mohl bez nesnází vyjádřit odvěký sen lidstva o věčném míru. Ale je charakteristické pro jeho způsob myšlení, že utopický cíl doprovází úvahami zcela realistickými, že jen jako mimochodem načrtává svoje vysvětlení „cenové revoluce“, že realisticky posuzuje soupeření Anglie a Nizozemí na oceánech a v koloniích a že při tom překonává tehdy běžný europocentrismus; není oslněn dobytelskou expanzí Evropanů, jimž ukládá úkoly, které zůstaly do dvacátého století nedořešeny.

Formálně zůstává ovšem na základě křesťanství, ale překonává protitureckou nechuť – ve stejné době psal svoji předmluvu k něšťastnému překladu bible do turečtiny, který právě někdy koncem roku 1667 definitivně ztroskotat.⁶² I jiné naděje poklesaly; hrabě Pembroke propustil ze svých služeb sekretáře Nigrina, protože prý jej už nebude potřebovat, pan Pelt potřeboval útěchu a poslové Hírá a S. Junius přinášeli do Skalice a Púchova stále méně příspěvků. Komenského opustili spolupracovníci D. Cassius a J. Cornu; pan Štěpán de Geer byl daleko méně štědrý než jeho zemřelý bratr. „Je třeba se smířit s tím, že zemřel dobrodinec... i já se ohlédám, kam ustoupiti“, psal v lednu 1668 Komenský M. Gertichovi.⁶³

Anděl míru byl, jak se zdá, posledním světlým zábleskem v houstnoucím životním soumraku Komenského. Koncem roku 1667 věděl věrný Samuel Junius, že jeho učitel má nějaké potíže. „Moravský host Amsterodamu“ psal do památníků svých návštěvníků i příbuzných stále pesimističtější hesla.⁶⁴ Je za této situace nepochopitelné, že nechtěl upustit od své víry v Drabíkova prorocství, i když hlasů proti revelacím v jeho okolí stále přibývalo?⁶⁵ Je tak nepochopitelné, že se sblížoval stále více s amsterodamskými a vůbec nizozemskými mystiky, Labadiem, s nímž se snad setkal už někdy 1664, a s Antoinettou Bourignovou?⁶⁶ Je po této stránce nesrozumitelný tón i předposledního, za života vydaného díla, knížky naplněné rezignací *Unum Necessarium* (Jedno potřebné, 1668)?⁶⁷

S Bourignonovou se sblížil Komenský na jaře roku 1668, v době, kdy Drabíkovi psal, že se „zde v západních světa stranách mračí k divným vichřicím, nad obyčej minulých let; monarchii světa srážení těžké nastává, až

hrůza nejedněm rozumnějším povstává“. A Komenský by nebyl Komenským, kdyby nesázel hned na další kartu, na niž pomýšlel už dříve, totiž na získání kurfiřta Braniborského a snad i na prince Ruperta, jemuž věnoval *Unum Necessarium*.⁶⁸ Přitelem Bourignonové byl Serrarius, Komenskému blízký svým odporem proti racionalistickému karteziánismu. Jím podnícen vydal Komenský roku 1667 u Kryštofa Cunrada svoje *Judicium de Judicio Serrari*, obsahující vedle kritiky Descarta pochvalu autora i jisté výčitky, adresované Serrariovým málo pravověrným názorům.⁶⁹

Ale do stejného období patří i vydání *Cesty světla (Via lucis 1668)*, vzniklé v době pobytu v Anglii, kterou 1. dubna 1663 Komenský posílá Londýnské Královské společnosti, jejímž úkolem je namnoze to, oč sám kdysi usiloval.⁷⁰

Kolísání mezi horečnou aktivitou a obavami z blížícího se konce mělo však ještě jinou podobu. V druhé polovině roku 1668 Komenský znovu onemocněl. Na rozhraní srpna a září se rozešel s Magnusem Hessenthalerem, který za ním přijel z Tübingen, aby mu nabídl svoji spolupráci. Komenský, kterému to lichotilo, se nakonec rozhodl, že se s Hessenthalerem rozejde, jako se kdysi rozešel s Kinnerem, protože spolupráce by vedla „k zavozování mne do nových labyrintů, z nichž mne Pán Bůh (meditacemi o jednom potřebném, *Unum necessarium*) vyvoditi začal“. Chudák Hessenthaler byl pro Komenského příliš aktivní, ve věcech Komenského jednal s vydavatelem Blaeuwem, v Anglii a Francii, vybízel ho k organizaci nových sbírek, jejichž výsledek byl riskantní. Odváděl Komenského od jeho obracení se k Bohu, „vždycky mi authores et bibliothecas komenduje“ (knihy a knihovny doporučuje). Ve spisku *Via lucis* nadhodil, že po pansofii by měla být napsána panhistorie, a tu by měl při svém vzdělání napsat Hessenthaler.⁷¹

Z Anglie povolal si Hartmanna a s ním pracoval, pravděpodobně na Obecné poradě, uprostřed Amsterdamu, znovu postiženého morem. Nevíme, zda se oběti morové nákazy nestal i český brusič skla Eliáš Nosek, který bydlel na Lauriersgrachtu; Komenský jej jistě znal, protože svědky při pořizování inventáře jeho pozůstalosti byli jeho syn Daniel a Jan Paskovský.⁷² Daniel, písíci roku 1669 básničku do Zesenovy knihy, byl vedle Hartmanna otcovým spolupracovníkem, když z Nizozemí odešli Cassius a Cornu i Hessenthaler. Komenský se staral o získání prostředků pro Jednotu, posílal jí peníze z odkazu Laurence de Geera i ze sbírek, přece jenom podniknutých v Anglii a Francii. Gerhard de Geer jej varoval před přílišnou velkorysostí a upomínal ho na to, že někdy „ani bratrská důvěra nestačí“. Tiskárna byla prodána a Kopidlanského tiskařský materiál Komenský částečně odeslal do Slezska k případnému novému použití.⁷³ Příspěvky od amsterodamských příznivců byly stále menší, ale nevyschly docela.⁷⁴

Také v zimě 1668–1669 byl Komenský nemocen. Ale na jaře 1669 se zotavil, začal znovu korespondenci se zájemci o nové vydání didaktických spisů, snad v souvislosti s nějakým tiskařem a nakladatelem Blaeuwem.⁷⁵ Svědectvím úzkých styků s řadou předních amsterodamských tiskařů je i úsilí Komenského pomoci k vydání polemického spisu proti katolickému církevnímu historikovi Baroniovi. Jeho autor, curyšský J. H. Ott, povzbudil Komenského k tomu, že osobně navštívil Elzeviery, Blaeuwa, Janssonia van Waesberghe, spojil se s Gothofredem Spinaem, profesorem filozofie, rozeným v Čechách, který od roku 1666 žil v Leidenu.⁷⁶ Nebylo z toho sice nic, ale z Ottovy korespondence se aspoň dovidáme, že kosmopolitní okruh vzdělanců protestantsko-humanistického zaměření sledoval polemiku, která vznikla mezi Komenským, groningenským Maresiem a Altingem.⁷⁷

Podnět k tomu dal Komenského sympatický vztah k „novoreformátorům“, Bourignonové, Serrariovi, a zejména Labadiovi. Labadie z nich byl nepochybně nejvýznamnější; amsterodamskou valonskou církev zaměstnával už aspoň od roku 1664.⁷⁸ Byl to původně francouzský katolik, který se stal kalvinistickým kazatelem (studoval mj. v Ženevě). V srpnu 1664 jednali o něm a jeho žácích, kteří tehdy přišli do Amsterdamu, starší valonské církve, kteří se starali o valdenské (a přes ně o jednotu bratrskou) a byli ve styku s groningenským profesorem Maresiem (Des Maretz), který byl stejného původu a původně i stejného zaměření jako Labadie. Labadiáni „zasévající zmatky“ a porušující „mír v naší církvi“ byli tehdy napomenuti. Labadie odešel do Middelburgu, kde působil jako valonský kazatel a kde se kolem něho vytvořila „Křesťansko-komunistická“ sekta.⁷⁹ Získal si ostatně přízeň nejenom Komenského, ale i střízlivého Konstantina Huygense – stejně jako Bourignonovou obdivoval i přírodovědce Swammerda. Roku 1669 se objevil v srpnu znovu v Amsterdamu, když byl vypuzen z Middelburgu. To znamenalo, že byl odsouzen valonskou synodou provincie Zéland, což pro Amsterodamské nebylo zrovna doporučením. Labadie, který prý sváděl amsterodamské dívky a organizoval schůzky svých stoupenců, dostal v březnu 1670 zákaz kázat a magistrát ho na žádost církevní rady vykázal z města, protože „jeho počínání je hodno potrestání.“⁸⁰ Odešel nejdříve do Vestfálska pod ochranu jedné z dcer České královny Alžběty, která tam byla abatyší, a zemřel již roku 1674 v Altoně. Jeho stoupenci hledali bezpečnější útulek a aspoň hrstka z nich jej našla díky jinému českému exulantovi Augustinu Herrmanovi za oceánem v jeho Nových Čechách (Nova Bohemia) mezi zálivem Chesapeake a řekou Delaware. Herrmanův syn byl v druhé polovině šedesátých let v Nizozemí a je pravděpodobné, že se dostal do okruhu otcových krajanů, do okolí Komenského a Labadiova. Že se Komenský zajímal o Nový svět od mládí, je dobře známo.

Samuel Maresius, krajan a protivník Labadiův, rovněž nebyl cizí českým exulantům. Po studiích v Ženevě působil v rodné Pikardii, roku 1624 působil v Sedanu, známém nám z donkichotské výpravy Fridricha Falckého a jeho českých druhů k Rýnu. Pak studoval v Leidenu u teologa Riveta, jenž, jak jsme slyšeli, byl jedním z prvních, kdo navazoval styky mezi Jednotou a nizozemskými církvemi. Možná že už tady se Maresius setkal se jménem Komenského. Na působišti v 's-Hertogenbuschi Maresius zaváděl učení latiny podle Brány jazyků. S Čechy se jistě setkal v Groningen, kde působil jako kazatel a profesor teologie na univerzitě. Stal se tam nástupcem prof. Gomara, představitele úzkoprse pravověrnosti, a považoval od té doby asi za svoji povinnost zahajovat znovu a znovu polemiky v zájmu pravověří. Polemizoval s arminiány, požívajícími ovšem oficiální podpory patricijské oligarchie, se sociniány, karteziány, svými pány kolegy i novými sektami. Komenského si Maresius vážil; roku 1644 se odvolával na „ingeniossimum Comenium“ (nejmoudřejšího Komenského) a ve svém výkladu o Domu moudrosti se opíral zjevně o Komenského *Fysiku*, dílo nikoli nejvýznamnější. Spojení mezi oběma snad šlo přes mladého Vechnera, který studoval v Groningen. Roku 1656 se Maresius rozhodně zasadil za „velkého Komenského“, když procházel městem na cestě do Amsterodamu.⁸¹

Dlouho se Maresius hádal s utrechtským Gisbertem Voetiem a s ariány. Jeho vztah ke kolegům v Groningen, Widmariovi a Altingovi, nebyl nejlepší. Ale jeho hlavním terčem byli „novoreformátoři“ Adam Borel, Serrarius a Labadie. Roku 1669 vydal Maresius (13. ledna) v Groningen pamflet *Disputatio Theologica prior... contra haeresim chiliastorum*, v němž napadl ze stanoviska ortodoxní teologie Serraria, Labadia a Komenského. Hlavní jeho útok patřil Labadiovi; o Serrariovi, s nímž jej spojovalo osobní přátelství, a o Komenském, s nímž sdílel jeho nechuť k Descartovi a sociniánům, se vyslovoval daleko mírněji. Komenský však považoval za svoji povinnost bránit sebe i své přátele ve spisku *De zelo sine scientia et charitate. Admonitio fraterna J. A. Comenii ad D. Samuelem Maresium*.⁸² Serrarius přeložil spisek pohotově do nizozemštiny.

Tím ovšem boj teprve vzplanul. Maresius odpověděl spiskem *Antirheticus...*, namířeným především jistě proti chiliasmu, ale obsahujícím také ostrou kritiku Všenápravy (dlouho byl tento spisek jediným zdrojem informací o ní), s osobními útoky na Komenského. Podle některých se tyto útoky, vyúsťující v obviňování Komenského z nevděčnosti vůči rodině De Geerů a z peněžních machinací, opíraly o informace, jež Maresius mohl dostat od groningenského kolegy Tobiaše Andreae, zetě velkého Louise de Geera. Z hlediska pravověrného kalvínství měl asi Maresius pravdu; Komenský

nikdy nebyl velký teolog a v posledních desetiletích svého života se vzdaloval povážlivě od jakékoliv ortodoxie.⁸³

Ukazuje to ostatně i Komenského odpověď, jeho *Continuatio admonitionis fraternae*, takže Maresiovi vlastně vděčíme za to, že Komenský v posledním roce svého života sáhl ještě po peru, aby se hájil a aby svoji obhajobu mus a kritizovanou pansofii.

Ještě jinak se Komenský vracel ke vzdálenému domovu. V zimě 1669–1670 byl dlouho nemocen. V únoru 1670 si stěžoval, že leží už přes dvacet neděl, nemocen byl i v březnu. Uvažoval o sobě i o Jednotě, o svém nedokončeném díle. Opatřil si tehdy zjevně některé prameny k dějinám Jednoty. Do *Knihy založení a darů atd. v Čechách (Liber foundationum et donationum etc. in Bohemia)* si připsal údaj o bratrském hřbitově v Uherském Brodě, „na kterém uprostřed, při kaplici, pohřbený leží Martin Komenský 1602 a v roce po něm k němu přiložena Anna, manželka jeho; a za tím Lidmila, pak Zuzana, dcery jejich. Což poznamenává paměť svých sobě připomínaje, Jan A. Komenský leta 1670 in Februario, Amsterodami hospes.“⁸⁵

V dopisech Drabíkovi vzpomínal Komenský v téže době své nemoci i úmrtí svých přátel a příbuzných, D. Cassia, hraběte Pembrokea v Anglii, knížete Radziwiłła i zetě Figula. S Figulem a Felinem odešli Komenského předurčení nástupci v Jednotě. „Pro jaký cíl toho vše činí ten moudrý a dobrý Bůh, jmenovitě, že boří svůj vlastní dům malý, aby místo připravil většímu, boží shnilý a padající, aby vzdělal jiný pevný, krásný skvělý a slavný etc., to jest místo malé sobě milé jednoty, aby vyzdvihl velikou, sobě milejší nejen v celé vlasti, ale po všech národech země...“⁸⁶ K této velké jednotě chtěl Komenský přispět vydáním dvou knih, jedné napsané jazykem českým pro vlastní národ, druhé pak latinské pro osvícení jiných národů. Žádal proto bratry na Slovensku, aby mu posílali staré knihy a zápisy k dějinám Jednoty, jakož i pomocníky, Pavla Hartmanna a z Prus Bratra Chmelíka. Šlo tedy zjevně o latinské „jádro pansofie“ a český výbor z ní, o nichž věděl Hessenthaler.⁸⁷

V květnu Komenský trochu pookřál, Drabíkovi si postěžoval, že „patron co kšaftem nařízeno, ještě odsílá, ale na posla dáti se zpěčuje...“, takže Hirámovi platil z vlastních prostředků.⁸⁸ V létě jej ještě navštěvovali přátelé a obdivovatelé, autor popisu Amsterodamu Filip V. Zessen i teolog J. H. Horb. Ten o tom psal: „Komenský starší se mnou mluvil několik hodin, vyložil mi základy názorů chiliastů, jejich učení“, a zpravil ho o jeho zástupcích, kteří jej zastávají i na pravověrných univerzitách německých.⁸⁹ Ale pak se Komenskému znovu přitížilo a ve svém posledním dopise, diktovaném většinou synovi Danielovi, o tom psal Drabíkovi: „Kmotře milý! Těžce nesu,

že před Vámi utajili, když o nenadálé smrti milého bratra Junia ke mně psali. Kteréž psaní došlo toho dne, když jsem jako umíral, od quartany tak utrápen byv, že k životu naděje nepozůstávala. Ale smíloval se Bůh a naději k životu mi zase vrátil, ačkoliv ještě nemoci své jsem nepozbyl...“⁹⁰ Nevíme, zda šlo opravdu o malarickou horečku, opakující se pravidelně každé dva či čtyři dny – spíš šlo o chronické horečnaté stavy, jejichž příčinu neznáme.

Posledního srpna 1670 Komenský podepsal věnování spisku *Triertium catholicum (Obecné trojumění)*, které roku 1678 vydali v Německu Paskovský a Kopidlanský. Šlo o spisek o logice, jdoucí zpět k jednomu z klasiků rudolfinského manýrismu, Raimundovi Lullovi. Ve Výzvách Eliášových jsou ještě záznamy ze září, svědčící o tom, že Komenský stále myslel na dokončení svého díla a na domov. Výmluvně o tom psal Daniel Komenský Nigrinovi v dopise, v němž mu podával zprávu o otcově smrti: „Abyste pak ostatní vůli pana otce věděli, vězte že tato byla: Totiž abyste Vy, neradící se s tělem a krví, ani smrti jeho nedali se odstrašiti než spíš šli sem k nám a tu spolu i se mnou koncepty nashromážděné přehlídlí, do pořádku uvedli a pokudž možno na světlo vydali, k dosažení tady požehnání Božího časného i věčného. Sic jináče, budeme-li my dva toho se zpečovati, tedy že nás před soud Boží cituje. Hrůza srdce naše podjala, když jsme to slyšeli.“⁹¹

A tak až doposledka spojoval Komenský starost o Jednotu a lidstvo, o český národ a Evropu i svět. Tak, jak to napsal vlastnoručně Drábíkovi 2. listopadu 1670: „Vale a o sobě mi oznamte s modlitbami vroucnými za sebe a za Církev v vichřicích, kteréž se na všechnu Evropu valí. Datum ut supra“.

O dva týdny později byl už mrtev. Podle shodných údajů v korespondenci Daniela Komenského zemřel 15. listopadu 1670. Holandský Merkur (*De Hollandse Mercurius*) zaznamenal zprávu o úmrtí větou: „Slavný Jan Amos Comenius zemřel asi ve stejné době v Amsterdamu a byl převezen do Naardenu a tam pochován.“⁹² Časově tomu odpovídá i záznam naardenského pohřebního rejstříku, kde se mluví o tom, že Komenský byl pohřben 22. listopadu 1670, i záznam v rejstříku církevních příjmů valonské obce v Naardenu, podle něhož místní duchovní správce Jean Louis Grouwels zaplatil za hrob Komenského částku 15 zlatých. Je pravděpodobné, že de Geerové pochovali Komenského v Naardenu, protože tam ho bylo možno pochovat v kostele, a ne na hřbitově, slušně a celkem levně. Duchovní Grouwels byl s de Geery spřízněn, nějaký vztah Komenského k Naardenu nebyl nutný a ani jej není možno prokázat.⁹³

Je ale nutno připomenout, že před datum úmrtí Komenského bychom měli vsunout slůvko „asi“. V českém domově totiž už tehdy platil nový, gregoriánský kalendář, a to od roku 1584. Tento „katolický“ kalendář, jenž

v 17. století předbíhal starý, „protestantský“ juliánský kalendář o rovných deset dnů, přijali západoevropští protestanti obecně až počátkem 18. století. Ve Spojeném Nizozemí se v době Komenského používaly kalendáře oba; celé Nizozemí přešlo ke gregoriánskému kalendáři až v lednu 1701. Některé provincie přijaly nový kalendář už v letech 1582 nebo 1583, jiné přecházely od jednoho kalendáře k druhému. V provincii Holland se užívaly od prosince 1582 kalendáře oba. Tehdy totiž přijala nový kalendář města Amsterdam a Haag, ale ne však třeba Naarden. Jako celek provincie nový kalendář nepřijala a také generální stavové datovali úřední dokumenty postaru. Komenský si byl těchto těžkostí dobře vědom a používal obyčejně, když mohly nastat pochyby, datování v podobě zlomku, tedy 18./28. března. Datum úmrtí a údaje, které se nám dochovaly, nejsou zcela jednoznačné, takže jistotu o datu úmrtí nemáme.

Těsný, brzy zapomenutý hrob ve Valonské kapli v Naardenu se stal posledním útlukem „Moravana, hosta amsterodamského“. Neskončilo však působení jeho díla. Nato bylo příliš úzce spojeno s otázkami, s nimiž se po staletí vyrovnávala a do dneška vyrovnává lidská společnost.

Úvahy o stáří Komenského

Anglický kritik Komenského, Hartliba a Duryho, konzervativní historik H. G. Trevor-Roper obvinil „starého Komenského“, že se dobře zabydlil pod ochranou svých příznivců v Amsterdamu, že se z něho stal zburžoaznělý filistr.¹ Nic není vzdálenější skutečnému obrazu Komenského stáří. Viděli jsme, že zejména první polovina jeho pobytu v Amsterdamu byla plná vitality, plná práce a činností, a víme, že do konce života nezpohodlněl, že byl stále znova ochoten pustit se do polemik, že do konce byl plný plánů, ba že tyto plány stále promýšlel a někdy podstatně měnil.

Jeho amsterodamský podzim života byl vyplněn dvěma velkými problémy; jak se tento příchozí ze středoevropského světa maloměst vyrovnal se setkáním s kosmopolitním prostředím „emporia Evropy“ – Amsterdamu, a za druhé, jak se vyrovnával sám se svými „labyrinty“. Je pravda, že roku 1656 nepřišel do prostředí, které mu bylo zcela neznámé. Ale jeho pobyt v Amsterdamu v letech 1614, 1626, 1642 mohly být jenom docela krátké, ne-li letmé.

Vyrovnat se s nizozemskou skutečností 17. století nemohlo být pro Středoevropana jakkoliv vzdělaného snadné. Nizozemí bylo totiž v 17. století pro Evropu tím, co v 16. století byla Itálie a v 18. století Anglie – bylo modelem a vzorem. Vzorem civilizace, která vyrostla nesmírně rychle ze středověké změti rybářských, rolnických a mořeplaveckých obcí, namnoze se od sebe

lišících jazykem, náboženstvím i způsobem vlády. Nizozemská republika se stala v boji za svoji existenci, ohroženou španělskými vládci, kteří do ní chtěli vnést krunýř zaostalých hospodářských a správních principů, světovou mocností opírající se o svoji námořní nadvládu.²

Jsou historikové, kteří říkají, že nezávislost byla Nizozemí Španěly vnučena. Ale od samého začátku zranitelné samovlády roku 1579 zahájilo Nizozemí obdivuhodnou metamorfózu, která z Rembrandtova (a Komenského) Amsterdamu vytvořila dědice Benátek a Antverp. Ale tento prudký vzestup vytvořil nové problémy; Nizozemci se učili od humanistů i od kalvinistů, že velké bohatství jim bylo dáno jako zkouška jejich morálky. Museli žít s bohatstvím, které potřebovali, aby jejich republika nepřestala existovat, ale zároveň měli přikázáno, že mají hospodařit tak, aby slova Písma i soud Kalvínův nebyly pouhou formalitou. „Nechť ti, kdo žijí v nadbytku, mají na mysli, že jsou obklopeni trním, a nechť si dají velký pozor, aby se nepopíchali“ (Jan Kalvín, Komentáře ke Genesi, 13:5. 7.). Tato „zkouška blahobytu“ určuje ráz nizozemské kultury 17. věku. Simon Schama vidí základní společenské dilema v tom, že Nizozemci měli být zároveň bohatí i morální – prostě stáli tvář v tvář tomu, čemu Schama říká „problém bohatství.“³

Byla však tato společnost a její kultura opravdu jednotná? Peter Burke soudí, že ve Spojeném Nizozemí žily vedle sebe dvě, možná tři kultury a Schama dochází k závěru, že by se mělo mluvit o kultuře jednotlivých oblastí. Bylo obyvatelstvo Amsterdamu jednotné? Samozřejmě nikoliv a svého času jsem s nizozemským přítelem Simonem Hartem podnikl pokus o zjištění, jak bylo obyvatelstvo amsterodamské megapolis rozděleno.⁴ Pramenů statistické povahy moc není, a museli jsme si vytvořit pro svoji statistiku vlastní kritéria. V první řadě to byly církevní dávky, předpisované jednotlivými církevními radami a synodami za jisté úlevy, např. když byl povolen sňatek mezi snoubenci z různých městských farností. Protože byly odstupňované podle majetku, ukazují, že v Amsterdamu žily vedle sebe tři skupiny věřících reformované církve; lidé, kteří mohli platit vysoké daně, lidé, kteří mohli platit poplatky nižší, a konečně lidé, kteří neměli čím platit, a jimž byl tedy poplatek „Pro Deo“ za zaplaťpámbůh odpuštěn. Do první skupiny patřily 1–2% obyvatelstva, do druhé asi 8 % a zbytek, devět desetin obyvatelstva byli podle toho chudáci. Druhým pramenem jsou pohřební rejstříky, které odlišují pohřby uvnitř kostelů (tedy nejdražší), hroby kolem zdi kostela a v jeho bezprostředním okolí, a zbytek pohřbů do mokrého písku, v němž brzy zmizely beze stopy. I tady se nám objevil onen poměr 1–2 : 8 : 90.⁵

Naše studie potvrdila tedy odhad historiků, kteří se zabývali problémem chudiny ve „Zlatém věku“.⁶ Podle moderních kulturních historiků byla tudíž naprostá většina obyvatel raně kapitalistického Amsterdamu v kategorii

prostých lidí (de gewone man, de gemeente). Peter Burke je definuje negativně – nepatřili prostě k elitě, k níž počítá patricijské regenty a duchovní (regenten en predicanten). Domnívám se, že moje a Hartovo členění spíše odpovídá skutečnosti a že Burke zapomíná na okolnost, že během 17. století existovala ještě dost značná sociální mobilita. Teprve během století se regentská elita přikláněla k životnímu stylu, jehož vzorem byla Francie.

Kam tedy patřil Komenský? Rozhodně ne mezi „obecný lid“, který snad ve své většině dokázal číst bibli (ale nevíme, kolik lidí mohlo bibli vlastnit), ale rozhodně neuměl latinsky, neměl ani peníze ani stálou prestiž sociální. V jeho pracích se nikde neprojevuje vliv lidové kultury: nesvědčí pro to žádné příklady, učení, obraty. Komenský (neboť je sotva pochyb, že je on autorem) poslal bratřím na Slovensku poznamenání některých novin amsterodamských, „po 5. neděli 17. Nov. sebraných“, které obsahuje 18 artikulů. Z toho se Amsterdamu a jeho obyvatel týkají pouze tři. Jeden se týká požárů, které ožebračily mnoho kupců, druhé se týká mořského povětrí, v němž ztroskotalo mnoho lodí a mnoho lidí se utopilo. Třetí zpráva popisuje zjevení dvou mořských potvor (mužů mořských) ohlašujících brzký Poslední soud a po něm „všem pobožným veselé a potěšené dny“ – což také potvrzují „traktátíkové“ o spojení všech planet nebeských, k němuž má dojít 11. prosince a po němž bude svět trestán ohněm, hladem a morem, které se už na mnoha místech zde „v těch teplých a plahočivých místech“ objevily.⁷ Naprostá většina zpráv je tedy politického obsahu a ty jsou vybrány tak, aby čtenářům dodaly odvalu a víru v blízký boží zákrok.⁸ To je asi to jediné, co Komenský z lidového prostředí přejímá. S lidovou kulturou jej jinak spojit nemůžeme.

Patřil tedy ke zmíněné „elitě“? S ní by ho spojovala především postava jeho velkého patrona Louise de Geera. Roku 1646, šest let před svou smrtí, nadiktoval Louis de Geer závěť, ve které své dědice vyzýval, aby podle jeho vzoru podporovali utištěné a pronásledované, a připomínal jim, že slíbil Bohu, že každoročně věnuje chudým dvě stě zlatých za každého člena své rodiny. Bůh mu přál, a vybízí proto dědice, aby pokračovali v jeho příkladu. Louis de Geer, kalvinista a úspěšný podnikatel, vypadá jako „ideální typ“ zbožného podnikatele, jak ho měl na mysli Max Weber. De Geer uzavírá pakt s Bohem a věnuje značné částky ze svého jmění, nadto na účely, schválené duchovními. Ale Louis de Geer žije víc ve Švédsku než doma a nezdá se, že by svoji oddanost kalvinismu stavěl nad zájmy světské. Nemá potíže se švédskými luterány, aspoň ne jiné, než jaké vyplývají z jeho spojení se stranou Oxenstiernů. V nejmenším mu nevadí, že jeho chráněncem Komenský je seniorem církve, o níž není docela jasné, kam patří. Bohatství po takovémto narovnání, jak se zdá, jeho svědomí nijak neobtěžuje. Na druhé straně ani Komenský se neztotožňuje se zhoubnými monopoly a oligopoly – jeho spisy

lišících jazykem, náboženstvím i způsobem vlády. Nizozemská republika se stala v boji za svoji existenci, ohroženou španělskými vládci, kteří do ní chtěli vnést krunýř zaostalých hospodářských a správních principů, světovou mocností opírající se o svoji námořní nadvládu.²

Jsou historikové, kteří říkají, že nezávislost byla Nizozemí Španěly vnučena. Ale od samého začátku zranitelné samovlády roku 1579 zahájilo Nizozemí obdivuhodnou metamorfózu, která z Rembrandtova (a Komenského) Amsterdamu vytvořila dědice Benátek a Antverp. Ale tento prudký vzestup vytvořil nové problémy; Nizozemci se učili od humanistů i od kalvinistů, že velké bohatství jim bylo dáno jako zkouška jejich morálky. Museli žít s bohatstvím, které potřebovali, aby jejich republika nepřestala existovat, ale zároveň měli přikázáno, že mají hospodařit tak, aby slova Pisma i soud Kalvínův nebyly pouhou formalitou. „Nechť ti, kdo žijí v nadbytku, mají na mysli, že jsou obklopeni trním, a nechť si dají velký pozor, aby se nepopíchali“ (Jan Kalvín, Komentáře ke Genesi, 13:5. 7.). Tato „zkouška blahobytu“ určuje ráz nizozemské kultury 17. věku. Simon Schama vidí základní společenské dilema v tom, že Nizozemci měli být zároveň bohatí i morální – prostě stáli tvář v tvář tomu, čemu Schama říká „problém bohatství.“³

Byla však tato společnost a její kultura opravdu jednotná? Peter Burke soudí, že ve Spojeném Nizozemí žily vedle sebe dvě, možná tři kultury a Schama dochází k závěru, že by se mělo mluvit o kultuře jednotlivých oblastí. Bylo obyvatelstvo Amsterdamu jednotné? Samozřejmě nikoliv a svého času jsem s nizozemským přítelem Simonem Hartem podnikl pokus o zjištění, jak bylo obyvatelstvo amsterodamské megapolis rozděleno.⁴ Pramenů statistické povahy moc není, a museli jsme si vytvořit pro svoji statistiku vlastní kritéria. V první řadě to byly církevní dávky, předpisované jednotlivými církevními radami a synodami za jisté úlevy, např. když byl povolen sňatek mezi snoubenci z různých městských farností. Protože byly odstupňované podle majetku, ukazují, že v Amsterdamu žily vedle sebe tři skupiny věřících reformované církve; lidé, kteří mohli platit vysoké daně, lidé, kteří mohli platit poplatky nižší, a konečně lidé, kteří neměli čím platit, a jimž byl tedy poplatek „Pro Deo“ za zaplatpámbůh odpuštěn. Do první skupiny patřily 1–2% obyvatelstva, do druhé asi 8 % a zbytek, devět desetin obyvatelstva byli podle toho chudáci. Druhým pramenem jsou pohřební rejstříky, které odlišují pohřby uvnitř kostelů (tedy nejdražší), hroby kolem zdi kostela a v jeho bezprostředním okolí, a zbytek pohřbů do mokrého písku, v němž brzy zmizely beze stopy. I tady se nám objevil onen poměr 1–2 : 8 : 90.⁵

Naše studie potvrdila tedy odhad historiků, kteří se zabývali problémem chudiny ve „Zlatém věku“.⁶ Podle moderních kulturních historiků byla tudíž naprostá většina obyvatel raně kapitalistického Amsterdamu v kategorii

prostých lidí (de gewone man, de gemeente). Peter Burke je definuje negativně – nepatřili prostě k elitě, k níž počítá patricijské regenty a duchovní (regenten en predicanten). Domnívám se, že moje a Hartovo členění spíše odpovídá skutečnosti a že Burke zapomíná na okolnost, že během 17. století existovala ještě dost značná sociální mobilita. Teprve během století se regentská elita přiklápěla k životnímu stylu, jehož vzorem byla Francie.

Kam tedy patřil Komenský? Rozhodně ne mezi „obecný lid“, který snad ve své většině dokázal číst bibli (ale nevíme, kolik lidí mohlo bibli vlastnit), ale rozhodně neuměl latinsky, neměl ani peníze ani stálou prestiž sociální. V jeho pracích se nikde neprojevuje vliv lidové kultury: nesvědčí pro to žádné příklady, učení, obraty. Komenský (neboť je sotva pochyb, že je on autorem) poslal bratřím na Slovensku poznamenání některých novin amsterodamských, „po 5. neděli 17. Nov. sebraných“, které obsahuje 18 artikulů. Z toho se Amsterdamu a jeho obyvatel týkají pouze tři. Jeden se týká pochyb, že je on autorem ožebračily mnoho kupců, druhé se týká mořského povětrí, v němž ztroskotalo mnoho lodí a mnoho lidí se utopilo. Třetí zpráva popisuje zjevení dvou mořských potvor (mužů mořských) ohlašujících brzký Poslední soud a po něm „všem pobožným veselé a potěšené dny“ – což také potvrzují „traktáti-kové“ o spojení všech planet nebeských, k němuž má dojít 11. prosince a po němž bude svět trestán ohněm, hladem a morem, které se už na mnoha místech zde „v těch teplých a plahočivých místech“ objevily.⁷ Naprostá většina zpráv je tedy politického obsahu a ty jsou vybrány tak, aby čtenářům dodaly odvahu a víru v blízký boží zákrok.⁸ To je asi to jediné, co Komenský z lidového prostředí přejímá. S lidovou kulturou jej jinak spojit nemůžeme.

Patřil tedy ke zmíněné „elitě“? S ní by ho spojovala především postava jeho velkého patrona Louise de Geera. Roku 1646, šest let před svou smrtí, nadiktoval Louis de Geer závěť, ve které své dědice vyzýval, aby podle jeho vzoru podporovali utištěné a pronásledované, a připomínal jim, že slíbil Bohu, že každoročně věnuje chudým dvě stě zlatých za každého člena své rodiny. Bůh mu přál, a vybízí proto dědice, aby pokračovali v jeho příkladu. Louis de Geer, kalvinista a úspěšný podnikatel, vypadá jako „ideální typ“ zbožného podnikatele, jak ho měl na mysli Max Weber. De Geer uzavírá pakt s Bohem a věnuje značné částky ze svého jmění, nadto na účely, schválené duchovními. Ale Louis de Geer žije víc ve Švédsku než doma a nezdá se, že by svoji oddanost kalvinismu stavěl nad zájmy světské. Nemá potíže se švédskými luterány, aspoň ne jiné, než jaké vyplývají z jeho spojení se stranou Oxenstiernů. V nejmenším mu nevadí, že jeho chráněncem Komenský je seniorem církve, o níž není docela jasné, kam patří. Bohatství po takovémto narovnání, jak se zdá, jeho svědomí nijak neobtěžuje. Na druhé straně ani Komenský se neztotožňuje se zhoubnými monopoly a oligopoly – jeho spisy

z doby amsterodamského pobytu svědčí sice o tom, že nizozemskou společnost stavěl velmi vysoko, ale rozhodně nevyznívají v apoteózu raného kapitalismu.⁹

Uvědomoval si, že během jeho života se povaha této společnosti změnila? Pokud šlo o politické a náboženské aspekty, pak patrně ano. V 60. letech píše, že v jeho mládí sympatizovala Jednota i on sám s princem Mořicem Oranžským a gomaristy, když porazili na dordrechtském synodu arminiány. De Geerové se do vnitřní politiky v Amsterodamu, Hollandu nebo Spojeném Nizozemí nevměšovali – jejich zájmy už překračovaly jejich hranice.

Ale v Komenského díle nezaznamenáme reakci na porážku Viléma II. a oranžistické strany, když se v polovině století pokoušela o převrat v Amsterodamu. A nenajdeme tam povšem ani stopu po nějaké kritice vlády bratří de Wittů.

Ale stejně u něho nenajdeme ani zmínku o amsterodamském současníku, kterým byl Baruch Spinoza (1632–1677), nevíme, zda se mu dostal do rukou jeho *Tractatus politicus* nebo jeho *Ethika*. Spinozismus, vycházející z kritiky bible a hlásající liberální postavení církve ve státě, nemluvě o jeho pantheismu, mu byl stejně vzdálený jako optimistický a idealizovaný svět anglické gentry v *Oceáně* (*The Commonwealth of Oceana*) Jamese Harringtona (1611–1677).¹⁰

Komenský nepatří tedy v Amsterodamu ani k regentům, ani k chudině. Jako většina duchovních, drobných kupců a řemeslníků, drobných úředníků „velkomožných pánů“, vládnoucích ve městě i v zámořských společnostech, Komenský patří k oné střední vrstvě, jejíž existence je nepopiratelná. Kultura této střední vrstvy je hůř definovatelná než v případě regentů nebo chudiny – patřilo do ní Pismo, čtené i poslouchané při bohoslužbách, kázání, noviny, z nichž Komenský vybíral potěšitelné zprávy pro své bratrské korespondenty, patřilo k nim i divadlo (Schouburg) zatracované jedněmi a navštěvované většinou ostatních, patřily k ní laciné obrázky ve stylu Brueghelově i malované keramické kachlíky, zdobící příbytky.

S amsterodamským prostředím se tedy Komenský smířil – žil v něm, ale nebyl jeho členem. Rozhodně se s ním vyrovnával snáze než s labyrinty svého nitra. Když přišel do Amsterodamu, bylo mu už čtyřiašedesát let. O nemocech stáří od něho slyšíme poprvé roku 1663, od roku 1668 se jeho stav stále zhoršoval: proležel zimní měsíce 1668–1669 a znova 1669–1670. Je nesmírně obtížné pokoušet se o zpětné diagnózy, pro které nemáme podklady. On sám si stěžoval na „kvartánu“, stále znova se opakující horečnaté stavy, ale byla to opravdu malarická horečka (*febris quartana*), která ho přivedla do hrobu? Přes všechnu chválu amsterodamského „čerstvého povětří“ a častého deště, podnebí Amsterodamu nebylo a není nejzdravější. Hygienické poměry i sociální prostředí blízko Prinsengrachtu nepřispívalo ke zdraví – stejně jako to, co víme o Komenského životosprávě.

Četba Komenského dopisů z posledních let jeho života je nesmírně zajímavá. Listy nepíše, nebo spíš nediktuje stařec nad hrobem, nýbrž člověk, který důsledně pokračuje ve své životní dráze. Není osobou se všim vyrovnanou, naopak, zachoval si mnoho z mladistvé sršatosti, dovede se bit s energií, která zasluhuje náš obdiv, i když nesdílíme autorovy sympatie a antipatie. Čeští historikové od Palackého přes Gindelyho po Golla nebyli zrovna obdivovatelé v revelace ani oni, ani komeniologové, jimž bylo líto času a energie, které jim Komenský věnoval. Jos. Hendrich nebo Bohumil Ryba nebyli přesvědčeni, že Komenského didaktické práce byly stále lepší, spíš soudili opak. Ale my víme, že lidé 17. století cítili přítomnost božské existence ve svém nejbližším okolí, že revelace byly namnoze politickým nástrojem a že v ně věřili lidé, kteří patřili k hvězdám dějin vědy.

Pozoruhodné je naopak, že Komenský dokázal překonat úzkost člověka, který cítí, že jeho dny beznadějně odplývají a že jich zůstává stále méně. Uvědomoval si, že Obecnou poradu nedokončí, ale do konce svých dnů věřil, že se mu ještě podaří pořídit z ní latinský, popř. český výtah. Až na smrtelné posteli zjevně zapřisáhal syna Daniela a nejbližší spolupracovníky, aby na Poradě dále pracovali a dovedli ji do konce. Ještě více však vzrušují útržkovité zápisy ze souboru *Clamores Eliae*. Ty objímají celé autorovo universum: moravský domov, český národ, roztroušené zbytky Jednoty a členy pomyslné utopické jednoty celého lidstva. Tam je zachycen i docela poslední „labyrint“ Komenského: pochybnost, zda opravdu učinil dobře, když veřejnosti sdělil revelace, boží zjevení.

Ve svém spisku *Unum necessarium* (*Jedno potřebné*, 1668) Komenský popsal svůj život jako řadu labyrintů. Mezi ně zařadil i své didaktické práce, pokud se jejich obsahem nestalo pansofické vědění. Pansofie a revelace, „uveřejnění božských zjevení“ (*Lux in tenebris* 1659), se obě proměnily v labyrinty, zejména poté, co se nesplňovaly. Komenský je i tak bránil: i kdyby se tato „předpovědění“ neplnila, je to možná plán boží měnit průběžně svá rozhodnutí. Zůstával problém, kdy se měla tato zjevení zveřejnit. O tom, jak víme z deníku Adama Samuela Hartmanna, existovaly pochyby v amsterodamském kruhu přátel a příznivců Komenského už roku 1657, a ovšem pochyby se zvětšovaly po neúspěchu Redingerových misí do Uher, k Turkům a do Francie Ludvíka XIV. Měly být zveřejněny spolu s Obecnou poradou, až dá k tomu Bůh své znamení. Ale co bylo toto „božské zjevení“, jež mělo dát Komenskému právo vystoupit jako nový prorok Eliáš? Mělo to být ono tajemné MP, *perpetuum mobile*, o němž v říjnu 1668 Komenský soudil, že je během několika dní objeví. MP je tedy třetí částí úplné obnovy lidstva vedle Obecné pravdy a revelací. Byla tato „machina reformatoria“ slepou uličkou,

technicky absurdním bludem? Klaus Schaller se snaží vyložit, že MP, „výstra-
ha kamení a dřev“ má jako „mašinka“ prokázat Boha jako prvního a stále
pokračujícího hybatele vesmíru.¹¹

Schaller uvádí Komenského s MP do souvislosti s fyzikoteologi, jejichž
řada počíná Raimundem Sabiendem (Raimundem Sabundo), jehož knihu
Liber creaturarum Komenský vydal pod názvem *Oculus fidei*. Ale tento
španělský myslitel z počátku 15. století, připomenutý evropské literární
republice Michelel Montaignem v druhé polovině století 16., je dnes svými
krajany zařazován spíše mezi středověké, křesťanské racionalisty, navazující na
svatého Anselma a pokračující Raimundem Lullem, dalším oblíbenecem sta-
rého Komenského.¹² Vracíme se tedy opět k základnímu problému rozumu
a víry, vědění a náboženství. Komenského „odkaz“ neleží v oblasti exegetiky
a směřovat ho s náboženskou dogmatikou je sice možné, ale v něm Komenského
význam neleží. Ten leží daleko spíše v jeho přesvědčení, že lidské, humánní
uspořádání světa je možné, ba nezbytné, nemá-li lidský duch zničit svým
kvantitativním chápáním věd víc, než sám vytvořil.

Ve svém posledním, nám dochovaném dopisu, poslaném z Amsterodamu
Mikulášovi Drabíkovi 2. listopadu 1670, psal Komenský: „Vale, a o sobě mi
oznamte! A modlitbami vroucnými za sebe a za církve u vichřicích, kteréž se
na všecku Evropu valí...“ O dva týdny byl už mrtev a Drabík nemohl už
o sobě nic oznámit. Následujícího roku byl zatčen v souvislosti s nařčením
„helvítů“, že se účastnili protihabsburského povstání uherské šlechty, byl
postaven před soud komise, v jejímž čele stál hrabě Rotál, který naštěstí
všechny Drabíkovy písemnosti zabavil a zanechal ve svém rodinném archivu.
Rok 1671 znamenal pohromu pro bratrskou jednotu ve Skalici, Lednici
a Púchově a brzy poté přišla řada i na sedmihradský Blatný Potok a Kluž.

A hned následujícího roku vzala za své i nizozemská Republika, ve kterou
Komenský tolik věřil. Státním převratem se dostali k moci zase oranžisté,
gomaristé, Vilém III. Oranžský a představitelé arminiánské vlády regentů,
bratří de Wittové se stali obětí politické vraždy v Haagu. Tento labyrint přišel
naštěstí pro Komenského příliš pozdě, stejně jako skutečnost, že v začínajícím
boji dvou manufakturních velmocí, Francie a Anglie, se ocitlo Nizozemí ve
smrtném nebezpečí, že bude pohlceno Francií Ludvíka XIV., téhož krále
Ludvíka, v něhož Komenský do posledka kladl velké naděje jakožto v „opo-
vědného nepřítele Habsburků“. Vilém III. a baron Lisola, diplomat rakous-
kého Habsburka Leopolda I., spolu s Anglií Karla II. vytvářeli koalici, o jejíž
možné existenci jistě Komenský neměl ani potuchy.¹³

Ale jestliže se tu opět jeden „svět“ Komenského zhroutil, objevovaly se
obzory nových světů, které budou vděčně přijímat jeho odkaz. Jen nepřímo
mohl Komenský ovlivnit osudy Ruprechta Falckého, prince Lužického (1619

v Praze-1676), na něhož se obracel se žádostí o přimluvu pro Jednotu. Roku
1670, tedy v roce Komenského úmrtí, stal se lord admirality princ „Rupert“
prvním prezidentem Společnosti Hudsonova zálivu. Pravděpodobnější je
Komenského vliv na Nicolaase Witsena (1641-1717), syna dávného příznivce
Komenského, dr. Cornelise Witsena (1598-1669), významného politika, před-
ního představitele republiky i obou nizozemských společností, Východoindic-
ké i Západoindické, a k tomu významného orientalisty. Witsen vyrostl pod
vlivem orientalisty Golia, který byl ve styku s Komenským, ale také s mladým
Gottfriedem Wilhelmem Leibnizem (1646-1716), obdivovatelem Komen-
ského, souběžníkem Newtonovým, tvůrcem *Monadologie* a *Theodiceie*.
Znalost díla Komenského byla dlouho pouze zlomkovitá, nicméně umožňo-
vala v desetiletích, ba stoletích, která uplynula od jeho smrti, odhalovat nové
a nové, „moderní“ aspekty jeho plurivalentního, mnohé hodnoty obsahující-
ho díla, dotvořeného v posledních letech jeho života v „Novém Tyru“ na
březích Amstely.

Cílem tradičních biografí bylo a namnoze dosud je, podat ucelený, uzavřený, pokud možná „definitivní“ obraz života a díla vybraného jednotlivce. Kdybychom hledali obdobu, měli bychom ji asi nejspíše v hudební tvorbě; ideálem dovaly lyričtější pasáže, aby nakonec přišlo majestátní finále. Obávám se, že biografie, jakkoliv vědecky doložená, je zároveň literárním druhem a jako takový podléhá změnám. Tak jako se přežil tradiční realistický román, přežila biografie „uzavřenou“, končící konečným soudem o hrdinovi díla. Nijak to neznamena, že snaha po přiblížení se k historické realitě (skutečnosti) je menší, naopak, vede ke kombinaci mikro- a makro- analýzy, k interdisciplinárnímu přístupu, k radikálnímu relativismu. Odmítá ovšem ucelený, totalizující výklad reality, protože ta je a byla pluralitní. To platí i pro Komenského, jeho svět – to jest prostředí, ve kterém žil a pro které tvořil, pro jeho „svět“ nebo „světy“. Jejich poznání je snazší, jestliže jednotlivce postavíme tváří v tvář konfliktní situaci, ve které se mění jeho dosavadní „svět“. To jsou Komenského labyrinty, které, jak jsme viděli, dokázal překonávat velice moderně, metodou pracovní léčby. Překonávání labyrintů vedlo v jeho případě k tomu, že se jeho svět rozšiřoval, od malé Jednoty, k jednotě reformovaného světa a nakonec až k utopickému obrazu celé lidské společnosti.

Komenský je vděčným příkladem člověka žijícího v pluralitním světě. V jeho díle jsou stopy vlivu různých kultur, od aristotelovské scholastiky a novoplatonismu, přes protestantský humanismus a manýrismus až k baroku. Není to jenom díky skutečnosti, že se dožil na svoji dobu neobyčejně dlouhého věku a že žil nejméně ve třech od sebe odlišných oblastech Evropy; od domácího prostředí česko-moravského, dále polského a sedmihradského východněstřední Evropy až po prostředí nizozemské. Není to dáno ani neobyčejným rozsahem jeho činnosti – byl přece pedagogem, autorem děl krásné i naučné literatury, teologem, politikem, abychom vyjmenovali aspoň ty nejdůležitější stránky jeho činnosti. On sám stavěl do popředí své snažení

teologické, pedagogické a politické. Ale je třeba mít na mysli, že politika byla u něho nerozlučně spojena s teologií a že jejím vyjádřením byla pedagogika, nebo jak psal, didaktika.

Dnešek ho uznává především jako Učitele národů – což není zcela přesné, protože své pedagogické zásady Komenský uváděl do praxe jenom v některých obdobích svého života, totiž v Přerově a Fulneku, první tři-čtyři roky v Lešně, než byl jmenován písařem Jednoty; pak se na dva roky věnoval učitelské činnosti v Elbinku a v letech 1650–54 časem v Blatném Potoku. V Amsterodamu odmítl nabídku, aby učil na Atheneu – městské akademii – ale učil jako preceptor synky z patricijských rodin. Ostatně sliboval, že jako v Informato-riu napsal příručku pro chůvy, napiše i příručku pro preceptory. Byl rozhodně pro to, aby se vzdělání dostalo všem, ale smířoval se v praxi s tím, že ve světě třídně rozděleném bude rozděleno i vyučování. Vyslovoval se pro vzdělání dívek, ale psal o vychovávání pacholat, tedy chlapců. Otázku, zda mají existovat školy rozdělené podle konfesí, ponechával stranou – závažné bylo pro něho, aby se v nich učilo v duchu pansofie, tedy aby učivo odpovídalo tomu, co která společnost potřebuje, ale pansofii nikde nedefinoval. Byl částí vlny protestantsko-humanistického zaujetí pro výchovu a vzdělávání a formuloval namnoze zásady, které ho spojovaly s minulostí. V případě Januy Linguarum reagoval bystře na podnět, který mu dala četba Januy Batesů, členů jezuitské koleje; byl obdivuhodně informován o tom, co se kde dělo a bezprostředně na to odpovídal. Jeho schopnost získat si přehled o tom, co se dělo v Evropě, ba ve světě, je obdivuhodná. Svě současníky a soupeře ovšem někdy podceňoval, např. Ratkeho, s jehož myšlenkami měl přece tolik společného. O svých úspěšných didaktických příručkách, zejména jazykových, ale také teoreticky výchovných, neměl valné mínění. Viděl v nich především nástroje svého všenápravného díla. Je sporné, zda vrchol jeho didaktického myšlení představuje z Obecné porady nedokončené dílo pedagogické – spíš je to Nejnovější metoda jazyků a z ní kapitolka, věnovaná Analytické didaktice.

Své didaktické práce započal činností ve prospěch Jednoty, z bratrského školství přešel na školství české, protestantské a nakonec na školství vůbec, kdekoli a jakkoli organizované. Neznáme jeho soud o jezuitském Ratio studiorum, ale víme, že u jezuitů celou řadu věcí obdivoval a že se je nakonec v Clamores Eliae snažil pro obecnou opravu společnosti získat. Ale nevíme dosud, zda znal školský řád provincie Holland z roku 1626 a podobný řád švédský z roku 1649. O tomto posledním někteří švédští autoři soudí, že se v něm mohl projevit vliv Komenského, ale poukaz je zatím příliš povšechný a to, co je Komenského a švédskému školnímu řádu společné, je příznačné pro většinu školství protestantsko-humanistického směru.

S ním byl Komenský od mládí spojen, stejně jako byl spojen s jednotou bratrskou, označoval se za jejího „posledního nešťastného seniora“ – ale ve skutečnosti Jednota přežila Komenského a rozplynula se až po několika desetiletích, naposledy opět v prostředí lešenském. Potud byl jeho Kšaft umírající matky nepochybně příliš pod dojmem „labyrintu“ roku 1648. Osvětleně, Kšaft z bratrské jednoty přechází na jednotu národní a není malým výkonem, že v době beznaděje promluvil Komenský jménem českého národa. V bratrské jednotě viděl pokračovatelku učení Husova a ještě v posledních měsících svého života se pídlil po spisech jeho předchůdců; v listě, odeslaném na Slovensko, se nazval „husitou“. Mohli bychom nejspíš říci s jistou nadsázkou, že byl předchůdce ekumenismu. Ani s učením soudobých konfesí, ani s vyznáním dnešních církví jej nelze spojit bez velkých obtíží. Bylo pravděpodobně jeho štěstím, že v době, kdy nejvíce psal a publikoval, žil daleko od svých spolubratrů, kteří mohli proti němu vznášet stížnosti v Lešně, ale nikoliv v Elbinku, Blatenském Potoku, nebo dokonce v Amsterdamu, kde jim opatroval podpory. Žil na samém pokraji kacířství a pravověrnosti, ostatně stejně jako katoličtí souvěkovci, kteří působili v Praze, jako Valerián Magni, Jan Caramuel z Lobkovic nebo Marek Marci z Kronlandu. S nimi měl, příznačně, namnoze společné zájmy; Rodrigo Arriaga, španělský jezuita, který do Prahy přišel roku 1625, byl nejenom předním představitelem jezuitské novoscholastiky, ale také z jeho ontologických podnětů vyrostlo přírodně filozofické učení jeho pražského kritika Marka Marci. Sklon Arriagův ke skeptické pozoruhodné formy novověké filozofie vědomí. Jiný současník Komenského, Jan Caramuel z Lobkovic, pěstoval jistou formu matematické logiky, spojené s pokusy blízkými Komenského zájmům o vytvoření umělého jazyka. Přímo nebo nepřímo, všichni stáli stejně jako Komenský před základním problémem, před vztahem náboženství a vědeckého poznání. To byl problém, který trápil už Martina Luthera, který nakonec dospěl k přesvědčení, že „nová věda“ se s náboženstvím a vírou nadobro rozešla. Komenský zastával názor, který je ještě dnes slyšet ze Ženevy, že náboženství a věda se dá smířit a že společná cesta může mít kladný výsledek. Švýcarský teolog Karl Barth je téhož názoru, ale dodává, že žijeme v nedokonalém světě a že se musíme smířit se skutečností, že vědecké poznatky a teologické učení se pod jednu střechu sotva vejdu jinak, než za cenu velkých kompromisů. Jistě, židovsko-křesťanská teologie svým učením o obecné platnosti zákonů a rovnosti lidí významným způsobem přispěla nepřímo k vývoji vědy. Vztah člověka k okolní přírodě se ostatně radikálně změnil od doby průmyslové revoluce – a to Komenský nemohl tušit. V jeho době stačilo lidstvu přírodu pozorovat, po ní musí věda přírodu chránit. O ekologii Komenský psát prostě nemohl. Ale

zároveň se ukázalo, že klasické přírodní vědy, které zkoumaly přírodu, aby ji popsaly, spokojovaly se s měřením jevů, s konstrukcí obyčejně matematických modelů a následujícím zevšeobecněním, které někdy může být základem prognózy, ale nevystačí bez etické zodpovědnosti vůči lidem i přírodě, nemá-li dojit ke katastrofě. A ta je v atomovém věku daleko bližší, než byl holocaust a Poslední soud lidem 17. století. Humanitní vědy mají v tomto úsilí nezadatelné místo a nezadatelné je po této stránce i dílo Komenského, vyrůstající z moravské tradice, že víra bez lásky k lidem je krunýřem, který spíše ochromuje než chrání. Komenský tedy překračuje hranice konfesí. Neznamena to, že je špatný nebo vlašný protestant nebo oddaný stoupenec Husův. Jeho náboženské citění dodává tón jeho přesvědčení politickému. Ani jedno ani druhé bez vzájemného spojení nepochopíme. Komenský sám to doplňoval slovy: Moravan původem, Čech jazykem, teolog povoláním. Jeho politickým cílem po celý život bylo rozvinout kulturu předbělohorských Čech, po roce 1628 přispět k obnovení řádu, ve kterém by se humanisticko-protestantská kultura mohla rozvíjet. Byl synem země, která byla oddána v naprosté většině myšlenice reformace, ale které byla vlastní zásada náboženské snášenlivosti. Tomuto dědictví zůstal Komenský věrný, ba překračoval hranice křesťanské Evropy a neměl námitek vůči sblížení s židovstvím, ba ani ne s islámem. Jenom v jednom případě toto pravidlo porušil, a to bylo ve vztahu k polským ariánům (Polským bratřím nebo sociniánům), s jejichž učením se seznámil na škole v Přerově a s nímž ještě zápolil na sklonku života v Amsterdamu. Je to divné, protože právě v Amsterdamu měl blízko k labadistům i členům jiných sekt. Vysvětlení je patrně prosté: Komenský i v Drabíkových revelacích hledal reálné jádro, byl člověk, v jehož nitru stále trval boj mezi rozumem a vírou a učení ariánů ho přitahovalo svými rozumovými prvky.

Přímé zásahy Komenského do politického dění byly většinou nešťastné. Jeho sympatie patřily po celý život rodné Moravě a falcké dynastii. Komenský nebyl revolucionář, byl monarchista až do smrti Zimní královny (1662), a zdá se, že teprve po ní se přiklonil k ideálu republikánského zřízení, jak je viděl ve Spojeném Nizozemí a především v Amsterdamu. Tim si vysvětlíme, že dodatečně litoval vítězství gomaristů nad arminiány v letech 1618–19. Nikoliv ovšem proto, že tento nábožensko-politický rozpor znemožnil vyslání vydatnější pomoci do Čech, nýbrž proto, že se v Amsterdamu vzdálil od tuhého pravověří holandské reformované církve.

Jeho politické letáky vycházely obyčejně se zpožděním a byly překonány skutečností, sotva vyšly z tiskařského lisu. Svědčí nepochybně o autorově snaze zasáhnout do politického dění, ale zejména v letech amsterodamského pobytu, pod vlivem lešenského labyrintu (1656) a snad také pod vlivem postupujícího stáří opouštěly půdu rozumovosti. 17. století bylo dobou

revelací, zjevení, proroctví a nebylo ničím jiným, než reakcí lidí poražených a ponížených, postavených tváří v tvář situaci, kterou rozumovými prostředky nemohli zvládnout. Ale je ke cti Komenského, že i v této době používal každé příležitosti, aby do revelací vsunul poukaz na realitu a do politických traktátů, např. do spisku Posel míru, vsunul obdivuhodnou zkratku své všenápravy. Pohlédneme-li zpět na Komenského „světy“, nemůžeme než obdivovat jeho činnost a životnost. Jeho „kulturní aktivismus“, jeho snahu tvořit za každých okolností můžeme sledovat od mládí až po starobu. Je nepochybné, že až na výjimky nebylo dosud plně oceněno období, které strávil v českomoravském domově. Domácí i cizí vlivy mu pomáhaly položit základ, na němž se rozvíjely jeho pozdější činnosti. Jeho moravanství i češství by mělo být příkladem jeho krajanům i na sklonku 20. století. Můžeme litovat, že z Přerova nebyl odeslán do škol rektora Láneckého v Ženevě, nýbrž do herbornské školy, na které studoval jeho učitel Dubinus. Sblížení s reformovaným světem francouzského jazyka by mu bylo posloužilo ve styku s Geery i v disputaci s Descartem. V jednotě bratrské bylo místo pro odchovanec Ženevy, Herbornu i Heidelbergu, ale také Altdorfu, a je škoda, že přes něj nevedla cesta Jana Amose zpět ze studií domů. V Altdorfu by byl poznal učení o státu a společnosti, které navazovalo na učení reformovaných akademií a snažilo se je upravit pro středoevropské poměry. Zastávka v Altdorfu by mu byla pomohla při překonávání pobělohorského labyrintu, zosobněného postavami jeho prvních patronů Karla staršího ze Žerotína, Jana Skrbenského z Hříště a Ladislava Veleny ze Žerotína. Komenského sympatie byly na straně těch, kdo v letech 1621, 1623 a 1626–27 bojovali proti Vídni. V letech 1627–28 stanul Komenský na křižovatce; jako člen moravské větve Jednoty měl odejít do Uher, ale v důsledku svého příklonu k vedení české větve Jednoty odešel do velkopolského Lešna.

Lešno a Velkopolsko bylo prostředím, které mělo s Komenského českomoravskou vlastí mnoho společného. Ale dvě tisícovky českých bratří byly v polsko-litevském státě, ba i v samotném Lešně v postavení menšiny. Naproti tomu výhodná byla skutečnost, že Velkopolsko bylo přes přístavy v Gdaňsku, Štětíně a Elbinku spojeno s Nizozemím a Anglií, kam posílalo obilí a jiné produkty. „Anglické dvory“ (Courts) měly úzké styky se švédským Göteborgem, Kodaní, Amsterodamem a Londýnem. Tím byla naznačena cesta, kterou se Komenského jazykové příručky i první spisky pansofické dostávaly do prostředí, které usilovalo o vybudování nového, lepšího školství a jeho prostřednictvím snad i lepší společnosti. Pod ochranou členů rodu Leszczyńských rozvíjel Komenský své názory didaktické i svoje představy pansofie.

S novou skutečností politickou a náboženskou se Komenský setkal v letech 1641–42 na půdě Londýna. Ocitl se v prostředí, které mu bylo zároveň blízké

i vzdálené. Přišel na pozvání lidí, jimž šlo o nový školský systém, který by vyhovoval potřebám doby lépe než zkostnatělé koleje Oxfordu a Cambridge. Ale skupinka jeho přátel se rozpadla pod prvním náporom občanské války a Komenský, který neznal jazyk, nemohl pochopit složitost politického dění. Nechtěl se stát a nestal se ideologem Anglické revoluce, ale podněty z Anglie přetvořily jeho představy. V Anglii se sblížil s představou, že vzdělávání se může stát nástrojem ke zlepšení společnosti. Pod dojmem anglické zkušenosti počal rozšiřovat rámec svého snažení, a to mu po katastrofě, kterou znamenal vestfálský mír, umožnilo rozloučit se s představou evropského „Corpus Evangelicorum“. Nejnovější metoda jazyků a Cesta světla jsou pozdními plody anglické cesty Komenského. Na základě jejich výsledků mohl Komenský ve službách de Geerů pracovat v Elbinku na učebnicích i domýšlet podněty, které vedly daleko za hranice praktického vyučování jazyka.

Jestliže Komenský prožil ve svém mládí léta bloudění a hledání, prožíval je znova během svého střídavého pobytu v Lešně a v Blatenském Potoku v letech 1650–56. Labyrint roku 1648 se snažil překonat prací na jazykové příručce Orbis pictus i pracemi, věnovanými aktuálním politickým otázkám. Tyto politické projevy byly většinou nešťastné, ale daly Komenskému příležitost, aby vykreslil obraz šťastného národa a spravedlivého panovníka v chvalo zpěvu na Karla Gustava švédského. Polovina 17. stol. byla obdobím velkých proměn. Staré konflikty dohořivaly ve válce francouzsko-španělské i v konfliktu švédsko-polském, ale zároveň se připravoval ústup Nizozemí i budoucí soupeření mezi Anglií a Francií. Komenský viděl stále ještě starý konflikt španělsko-nizozemský a v proměnách mocenských sil v Evropě se ani v Lešně ani v Blatenském Potoku nemohl orientovat. Pád Lešna znamenal poslední labyrint Komenského života. Také v Amsterodamu byl pod ochranou dalších dvou generací rodiny de Geerů v jisté izolaci. V Amsterodamu žili ovšem ještě čeští exulanti, nechyběli tam lidé z Falce a jiných německých krajín, kteří zde našli útulek. S nimi se Komenský stýkal především, ale jeho zájmy obepínaly celou Evropu, ba daleko překračovaly její hranice. Komenský ve svém stáří nezkostnatěl, ale naopak překračoval hranice, které si dříve kladl. Jeho poslední nedokončená práce, někdy považovaná za český výtah Obecné porady o nápravě věcí lidských zvaný „Clamores Eliae“, je zároveň svědectvím o jeho velké oddanosti ztracenému domovu, mizející naději na dokončení všenápravného díla, o zoufalé snaze překonat rostoucí nejistotu. Obecná porada je velkou utopickou vizí, která daleko překonává svět 17. století a staví autora do řady vedle Thomase Mora, Francise Bacona a Thommasa Campanelly.

V Amsterodamu, svém třetím a posledním domově, skončil Komenský svoji životní pouť. Byla to životní pouť člověka 17. století, který vášnivě usiloval o to, zodpovědět hlavní problémy společnosti, ve které žil. Jeho svět se měnil a podle

toho se měnila také podoba jeho tvorby. Ta byla tak široká, že v ní mohli nacházet podněty němečtí pietisté a holandští svobodní zednáři 18. století, že ji oceňoval Leibnitz i Humboldt, osvícenci i představitelé českého národního obrození, pedagogové 19. a 20. století. Její bohatství je zárukou, že v ní najde poučení doznívající, zmatené končící 20. století a věříme, že i svět po roce 2000.

Text, který jste právě dočetli, byl připravován k jubilejnímu roku 1992 a autor jej použil na mezinárodních konferencích věnovaných životu a dílu Komenského, které se konaly v Anglii, Nizozemí, Praze, Itálii a Španělsku. Výsledkem těchto konferencí byly sborníky, z nichž některé nebyly dosud vydány tiskem.

Nejužitečnějším vstupem do studia o Komenském a jeho díle je Jana Kumpéry *Jan Amos Komenský, poutník na rozhraní věků*, Ostrava 1992. Ze souborného vydání děl Komenského Opera Omnia vyšel 23. svazek *Clamores Eliae*, vyd. J. Nováková, v roce 1992. Univerzita Karlova vydala česky a anglicky sborník *Poeta Univerzity Karlovy J. A. Komenskému* a v roce 1993 sborník *Comenius und die Entwicklung des Bildungswesens in Mitteleuropa seit dem 17. Jh.* Historický ústav AV ČR je vydavatelem sborníku *Comenius in World, Science and Culture*, Univerzita Komenského v Bratislavě vydala v roce 1993 sborník *J. A. Komenský a slovenská kultura*.

Z dalších sborníků zmíníme svazky vydané v Německu, Rakousku, Francii a Anglii. Důraz na Komenského teologii, filozofii a pedagogiku kladou příspěvky otištěné v sborníku *Johann Amos Comenius und die Genese des modernen Europa*, Fürth 1992. Politickému myšlení a praktickým politickým aktivitám Komenského a proměnám moravské šlechty na počátku 17. století je věnován rakouský sborník *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*, Wien 1992. Rozličným aspektům Komenského díla, ale i jeho současníkům je věnován sborník *Johannes Amos Comenius, Exponent of European Culture?*, Amsterdam 1994. Do kontextu barokní kultury vřazují Komenského nejzajímavější příspěvky francouzského sborníku *La visualisation des choses et la conception des choses et la conception philosophique du monde dans l'oeuvre de Comenius*, Paris 1994. Angličtí badatelé zpracovávající rozsáhlé písemnosti S. Hartliba připravili velice zajímavý sborník *Samuel Hartlib and Universal Reformation*, vydáný Markem Greengrassem v Cambridgi v roce 1994. Většina příspěvků se sice Komenským přímo nezabývá, ale pro poznání intelektuálního prostředí, v němž se pohyboval, má svazek mimořádný význam.

Autor vyslovuje dík O. Adamové, P. Landové a Vl. Urbánkovi za pomoc při konečném formování textu.

J. P.

Poznámky

Úvodní poznámka

*) Práci o J. A. Komenském a jeho díle je nepřehledné množství. Základními díly jsou: F. Novák–J. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a dílo*, Praha 1932. – Milada Blekastad, *Comenius. Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*, Praha–Oslo 1969. – Jar. Kopecký–J. Patočka J. Kyrášek, *Jan Amos Komenský. Nástin života a díla*, Praha 1957. – J. Polišenský, *Jan Amos Komenský. Studie s ukázkami z díla Komenského*, Praha 1963, 2. vyd. ve spolupráci s A. Škarkou a J. Kyráškem, Praha 1973. – J. Popelová, *Jana Amose Komenského cesta k Všenápravě*, Praha 1978. – Nicolette Mout–J. Polišenský, *Komenský v Amsterdamu*, Praha 1970. – Otázky současné komeniologie. red. St. Králík, Praha 1981. – Pavel Floss, *J. A. Komenský a vědy o přírodě a člověku*, Olomouc 1983. – D. Čapková, *Myslitelský a výchovatelský odkaz Jana Amose Komenského*, Praha 1987. – Jan Amos Komenský o sobě, připravili A. Molnár a N. Rejchrtová, Praha 1987. – J. Kumpera, *Jan Amos Komenský. Malý profil velké osobnosti*, Uh. Brod 1989.

Výsledky nového bádání přinášejí dva komeniologické časopisy: *Acta Comeniana*. Archiv pro bádání o životě a díle Jana Amose Komenského, vycházející od r. 1969, Academia Praha (dále AC). – *Studia Comeniana et historica*. Časopis Muzea J. A. Komenského, vycházející od r. 1971, Uherský Brod (dále SCeH). Komenského dílo je přístupno v osmi svazcích: *Vybrané spisy Jana Amose Komenského*, SPN Praha 1958–1978 a ve svazcích kritické edice: *Dílo Jana Amose Komenského – Johannis Amos Comenii Opera omnia*, nakladatelství Academia, Praha 1969–1992.

V této knize, která není určena jenom komeniologům specialistům, jsou tituly Komenského spisů uváděny v podobě obecně známé.

Předmluva (ke str. 7)

1. O. Odložilík, Jednota Bratrská a reformování francouzského jazyka, Philadelphia 1962. – K. L. Schaller, Comenius, Darmstadt 1973. – M. E. H. N. Mout, Bohemen en de Nederlanden in de zestionde eeuw, Leiden 1975. M. Kopecký, Český humanismus, Praha 1988. – M. Bečková, Jan Amos Komenský a Polsko, Praha 1983. – Jar. Pánek, Jan Amos Komenský-Comenius, Praha 1990.
2. J. Patočka, L'état présent des études comeniennes, Historica I/1959, s. 239–241.
- A. Molnár-N. Rejchrtová, Komenský o sobě., s. 7 ad.
3. J. Polišenský, Nizozemská politika a Bílá hora, Praha 1958, s. 105–106.
4. Týž, Od českého povstání k české revoluci. Český časopis historický (dále jen ČČH), Praha 1991 (1).
5. Týž, Třicetiletá válka a evropské krize 17. století, Praha 1970. – Týž, J. A. Komenský, jeho místo ve společenském dění 17. století a vznik jeho díla. In: Otázky současné komeniologie, Praha 1981, s. 11 ad.
6. Týž, Gindely a Goll o životě a díle Komenského. (Sborník FF UK, Praha 1992). – Týž, Ant. Gindely a Komenský, SCeH 1988.
7. A. Gindely, Über des Johann Amos Comenius Leben und Wirksamkeit in der Fremde. Sitzungsberichte der hist.-phil. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, ... Bd. XII, Wien 1855.
8. J. A. Komenský, Informatorium školy mateřské, vydal Ant. Gindely, Praha 1858.
9. Jar. Goll, Příspěvky k životopisu Komenského. In: Jar. Golla Vybrané spisy drobné II, Praha 1929, s. 185–203.
10. Hartlib and Comenius. A selection of documents from the papers of Samuel Hartlib... vydal E. J. Hitchens, Sheffield 1988.
11. A. Molnár-N. Rejchrtová, Komenský o sobě, s. 9.

1. Léta dětství a růstu na půdě domova

Rod a rodina Jana, po otci Komenského (ke str. 17)

1. Mapa Markrabství moravského, vyd. Elsevier, Amsterdam 1627.
2. Historikové se k otázce stavěli šalamounsky. Ladislav Hosák ve svém Historickém místopisu země Moravskoslezské, Praha-Brno 1938, str. 414: „V Nivnici snad se narodil J. A. Komenský“, str. 433 o Komni: „jest nejspíš rodištěm J. A. Komenského“, str. 423 o Uherském Brodu, že je rodištěm „snad i Komenského“.
3. Ant. Škarka a J. Polišenský zahájili diskusi o původu rodiny Segešů-Fojtů-Komenských v Listech filologických 90/1970: Nové poznatky o Komenského rodišti, rodě a díle, str. 29 ad. – Na základě rukopisu z Okresního archivu Uherského Hradiště (zejména fond města Uh. Brodu) a SOA Moravského zemského archivu v Brně shrnuli poznatky J. Polišenský a Zd. Vorlová; Uherský Brod a Komenský, str. 102–107 a exkurs: J. A. Komenský – první a poslední domov, s. 343–360 v knize Uherský Brod, red. Z. Zemek, Brno 1972. – Srv. Fr. Vyskočil; Jan Amos Komenský. Kapitoly o jeho předcích, rodičích, příbuzných a místě narození, Brno 1990. S předmlouvou J. Polišenského. V těchto studiích jsou odkazy na prameny a další literaturu.
4. Fr. Vyskočil, K novému archívnímu nálezů o J. A. Komenském, Muzeum J. A. Komenského, Zpráva z 1965, Uh. Brod, str. 29–31.
5. Urbář ostrožského panství v StA Brno, G 10, č. 692; urbář panství světlovského býval v muzeu v Bojkovicích, dnes s urbářem uherskobrodského panství rovněž ve StA Brno; srov.

- L. Hosák, Historický místopis..., str. 432, 412 a J. Polišenský, Jan Amos Komenský, Praha 1963, str. 19 a d.
6. J. Polišenský, Městské knihy zlínské od r. 1555, závěrečná práce na st. arch. škole, Praha 1940, zejména exkurs o složení a dynamice obyvatelstva v 16.–18. století.
7. OA Uh. Hradiště, pod názvem Purkrechtní kniha dědiny Komně.
8. Použil jich Alois Jašek v rukopisné práci Ves Komňa (před 1950); viz M. Riedl, Segešové v kraji J. A. Komenského, Kostnické jiskry 2/6 z 3. 11. 1965, str. 4.
9. Registra purkrechtní předměstská, StA Brno, rukopis 88.
10. Purkrechtní kniha, StA Brno, rukopis 76, f. 509.
11. Srov. zejména tyto cenné studie: J. Zeman, Dvě sestry J. A. Komenského a jejich potomstvo, Muzeum J. A. Komenského, Zpráva 1958, str. 6–10; Fr. Vyskočil, Vinohrady Martina Komenského v Blatnici, tamtéž 1960, str. 4–6; týž, Jan Komenský – synovec J. A. Komenského, tamtéž 1961, str. 7–14; týž, Zpráva o J. A. Komenském v kronice františkánského řádu (Uh. Hradiště), tamtéž 1962, str. 8–10; týž, Jan Amos Komenský a Komenští v Blatnici, tamtéž 1964, str. 22–35.
12. Srov. J. Polišenský, Jan Amos Komenský, Praha 1963, str. 19.
13. Srov. Lad. Hosák, Historický místopis, str. 410–415, 421–430, 430–434.
14. Podle údajů Al. Jaška viz Ant. Riedl, Segešové v kraji J. A. Komenského, CDM VIII, 276.
15. Tamtéž.
16. Registra purkrechtní, grunt Staňka fojta s lánem poli..., 74 B, fol. 1–2v.
17. Tamtéž, fol. 3; srov. též J. Špišek, Přestupek Mandy Segešovy, Muzeum J. A. Komenského, Zpráva z 1961, str. 15.
18. Tamtéž, fol. 1v–28v; srov. J. Zeman, Dvě sestry J. A. Komenského a jejich potomstvo, Muzeum J. A. Komenského, Zpráva z 1958, str. 6–10.
19. Dluhy na gruntu Staňka fojta vážnoucí lze rekonstruovat z údajů v uvedeném pramenu, fol. 1–3.
20. Zmínka o něm je ve zlomku 1 C a 1, f. 25; OA Uh. Hradiště. O Mikulášovi Komenském je hojně údajů v Horenských registrech (rukopis 80, OA Uh. Hradiště), fol. 31, 41v, 50v, 75v, 99, 112, 117 a d. Záznam o domě Komňanském v rukopise 107 StA Brno, fol., je asi omylem.
21. Horenská registra k 1598, rukopis 80, OA Uh. Hradiště, fol. 68v.
22. Odevzdávky rolní, str. 91, rukopis 119, StA Brno; rejstřík cechu nákladnického, fol. 78, 13–13v, rukopis Ce 96, Uh. Hradiště.
23. Odevzdávky rolní, rukopis 119, str. 111, StA Brno.
24. Tamtéž, str. 125, 128.
25. Tamtéž, str. 130, 171.
26. O domu na Dolním rynku viz k 1607 Purkrechtní knihu Uh. Brodu, rukopis 76, fol. 509, StA Brno; záznam o Bratru Amosovi je v Odevzdávkách rolních, rukopis 119, str. 245, StA Brno.
27. Olomouc, kopiář V, f. 60.
28. Fr. Hrejsa, Sborové Jednoty bratrské, str. 72 a n., 140, 146 – liber fund. v Lešně 243; A. Turek, K topografii Bratrských sborů na Uherskobrodsku do třicetileté války, Památník muzea J. A. Komenského, 1948, str. 144.
29. StA Kroměříž, Parochialia, heslo Uh. Brod.
30. Vil. Růžička, Z paměti starého rektora, cit. Památník, 1948, str. 164.
31. Archiv města Uh. Brodu; ČMM, 1952, str. 217; J. Polišenský, Jan Amos Komenský, 1963, str. 19.
32. V. Letocha, Paměti, str. 33 a n.; viz také Diarium Jana Urbana z Domanína; viz také Fr. Kameníček, Prameny ke vpádům Bočkajovců na Moravu, Praha 1894.
33. Akta a korespondence v Jaroměřickém archivu v StA Brno, Q 10; ZDO XXXIII, 27.

34. Orig. listů v cit. Jaroměřickém archivu.
 35. Orig. listina na pergameni se 4 visutými pečetěmi v OA Uh. Hradiště, Archiv města Uh. Brodu, L 185.

Úvahy o dětství Jana Komenského (ke str. 25)

1. Vzpomínky Komenského na dětství vydal A. Molnár–N. Rejchrtová, op. cit. s. 31–45. Srv. průkopnickou knihu P. Horská–Ed. Maur–M. Stloukal, *Dětství, rodina a stáří*, Praha 1990.
2. K duchovnímu prostředí Moravy viz: Jos. Válka, *Česká společnost v 15.–18. století*, Praha 1983.
3. Prostoru jednoty bratrské a její problémy osvětluje R. Říčan, *Dějiny jednoty Bratrské*. Praha 1957. Situaci na Moravě ukazují texty antologie *Kniha o bolesti a smutku*. Výbor z moravských kronik 17. století. Usp. J. Polišenský, Praha 1947. – Jos. Válka, *Zemsko-stavovská mentalita v bělohorském období*, Studie muzea Kroměřížska 1990, s. 55–66.
4. Jan Amos Komenský, *Informatorium školy mateřské...* rukopis Knihovny Nár. muzea (dále jen KNM), 50 a 10; viz Gindelyho vydání (1858), KNM, sál starých tisků.
5. O moravském a bratrském školství viz A. Molnár, *Česko-bratrská výchova a výchova před Komenským*. Praha 1956. – Sborník: *Moravské a bratrské školství a jeho protějšky v 16. až 18. století*, Přerov 1979, pořadatel zejména J. Holinková. Význam městských škol na Moravě v 16. století, s. 60 ad. – J. Válka, *Přehled dějin Moravy II, Stavovská Morava (1440–1620)*, Praha 1987.

Na školách doma i v cizině (ke str. 28)

1. Sborník: *Otázky současné kolenologie*, Praha 1981, zejména s. 17–42.
2. J. Polišenský, *Třicetiletá válka a český národ*. Praha 1960. – Týž, *Třicetiletá válka a evropské krize XVII. století*. Praha 1970. – Týž, „Světový systém“ a jeho krize v XVII. stol. *StCetH* 17, 1977, s. 73–83.
3. *Der ganzen Welt ein Lob und Siegel. -Das Fürstenhaus Liechtenstein in der frühen Neuzeit*, Wien-München 1990, zejména příspěvky Gernota Heisse a Volkera Presse.
4. Problematiku bratrské šlechty osvětlila N. Reichertová v předmluvě k edici *Antialkorán*. Václav Budovec z Budova 1989, srv. edici díla Bartoloměje Paprockého z Hlohov, Zracadlo Čech a Moravy, doslovy K. Krejčího a J. Polišenského, Praha 1941.
5. J. Polišenský, *Analytická didaktika a osudy humanistického školství v Evropě 16.–17. století*. Praha 1992 (v tisku). – srv. týž *Morava a osudy humanistického školství v Evropě 17. století*. Studie Muzea Kroměřížska, Kroměříž 1989, s. 4–7.
6. O. Odložilík, *Jednota Bratrská, reformování francouzského jazyka*, s. 17 ad.
7. P. Th. F. M. Boekholt–E. P. de Booy, *Geschiedenis van de school in Nederland*, Assen-Maastricht 1987, s. 17 ad.
8. D. Kulka, *The Historical Background of the National and Educational Teachings of rabbi Izaiah Loeb ben Bezalel of Prague in Suggestions toward a New Approach to the Study of the Maharal*. Lecture at the Center for Jewish Studies. Harvard University, 1984.
9. O. Odložilík, op. cit., s. 25 ad.
10. G. Menk, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660)*. Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation. Wiesbaden 1981. – Týž, *Die Blütezeit der Hohen Schule Herborn*. In: *Hessische Heimat, Sonderheft Herborn, Marburg* 1986, s. 94 ad.

11. *Die Geschichte der Universität Heidelberg*. Vorträge 1985/86, zejména příspěvky V. Presse a Petra Morawa. – G. Menk, *Kalvinismus und Pädagogik*. Mathias Martinius 1572–1630 und der Einfluss der Herborner Hohen Schule auf Johann Amos Comenius, 91/1980, sep.

Rozhněvaný mladý muž uprostřed vichřice (ke str. 36)

1. *Kniha zapisování smluv svatebních (1614–1801)*, fol. 1308, Vlastivědný ústav v Přerově 1257/63.
2. Fr. Levý, *Přerovská Česko Bratrská Církev*. Kulturně historický příspěvek k dějinám města Přerova, Přerov 1909. *Dějiny města Přerova I*, Přerov 1970, s. 290 ad. – Srv. Kapitoly z dějin olomoucké univerzity 1573–1973, Ostrava 1973, s. 11 ad. – Srovnání nemluví ve prospěch poslední publikace.
3. Jar. Pleskot, *Fulnecké intermezzo Jana Amose Komenského*, Ostrava 1970. *Kniha je příliš závislá na starší německé vlastivědě*, viz. A. Turek, *bratrský sbor ve Fulneku*, Nový Jičín 1970.
4. J. Polišenský, *Analýza přerovské knihy svatebních smluv do 1621*. In: *Moravské a bratrské školství...* s. 114–118.
5. Týž, *Od stavovského povstání k české rebelii*, ČČH 1991/1.
6. Ferd. Seibt, *Böhmische Geschichte im europäischen Vergleich*. In: *Mittelalter und Gegenwart*. Sigmaringen-Thorbecke 1987, s. 117 ad. – Geoffrey Parker, *The Thirty Years' War*. London 1984, s. 48 ad.
7. J. Válka, *Morava ve stavovské konfederaci r. 1619*. *Folia Historica Bohemica* 10, 1986.
8. L. Urbánková-Hrubá, *Povstání na Moravě r. 1619*, Praha 1979. – J. Polišenský, *Válka o Mikulov v letech 1619–1620*, Jižní Morava 8, 1972, s. 30–44.
9. Mír. Toegel, *Politické snahy J. A. Komenského a jejich výraz v jeho spisech*, ČSČH XIX, 1966, s. 15–35. – J. Válka, *Komenského pojetí politiky a pokus o překonání machiavelismu*, *StCetH* 17, s. 105–114.

Pobělohorský labyrint a cesta z něho (ke str. 42)

1. M. E. H. N. Mout, *Bohemen en de Nederlanden in de zestiende eeuw*. Leiden 1975, podle zápisů Gilles de Meijer, které našla v Dordrechtu /Gemeente Archief, GA, AEW 43, s. 145, 148. – K období obecně *Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia*, sv. I–VII, Praha 1974–80.
2. Conrad Russell, *The Causes of the English Civil War*, Oxford 1990, s. 85–86, 122.
3. L. Hosák–C. E. Tarnowski, *Tjekkoslovakiets historiske forbindelser med nordiske lande*, *Nordisk Tidskrift*, Ny serie, särtryck, b. d. s. 425 ad.
4. M. E. H. N. Mout, cit. d., s. 47 ad.
5. J. Polišenský–S. Binková, *Česká touha cestovatelská*, Praha 1989, s. 127 ad. – O. Odložilík, *Daniel Vetter a jeho cesta na Island*, ČMM 55, 1931, s. 75–94.
6. A. Škarka–Jos. Skalský, *Jan Amos Komenský v Bílé Třemešné*, Havlíčkův Brod 1963. Za osvětlení pobytu v Horní Branné děkuji L. Schmidovi.
7. A. Gindely, *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*, Praha 1894.

Úvahy o kořenech Komenského díla a osobnosti (ke str. 47)

1. R. Kalivoda, *Husitství a jeho vyústění v době předbělohorské a pobělohorské*, *StCetH* XIII, 1983, s. 3–44. – srv. práce Delia Cantimoriho a Dom. Caccama, u nás těžko dostupné,

- vzdvihující úlohy „kacířů“ na Moravě aj. Srv. A. Molnár,–N. Rejchrtová, J. A. Komenský o sobě, s. 35 ad. o Komenského prvním styku se sociniány.
2. Synoda v Dordrechtu 1617/1619 projednávala jednak spor mezi kalvínskými fundamentalisty a kalvínskými umírněnými, tj. gomaristy a arminiány, jednak spor mezi protišpanělskou stranou kupecké buržoazie a stoupenci obnovení války se Španělskem: gomaristé spor vyhráli.
3. G. Cestreich, Antiker Geist und moderner Staat Justus Lipsius (1547–1606). Vydala a předmluvu napsala N. Mout, Göttingen 1989.
4. Johan. Jessenii a Jessen, Pro vindiciis contra tyrannos oratio... habita... Prague, Paulus Sessius, Academiae Typographus, Pragae 1620. Za opatření fotokopie z Herzog August Bibliothek ve Wolfenbüttelu děkuji N. Moutové, J. Opatrnému a S. Sousedíkovi. – Srv. J. Polišenský, Jan Jesenský-Jessenius. Praha 1965.
5. O. Odložilík, Karel starší ze Žerotína. Praha 1936.
6. Ad. Patera, Dopisy J. A. Komenského k Drabíkovi z let 1664–1670, dále jen ČČM/73, 1899, s. 59–74.
7. Jos. Janáček, Valdštejnův pád a španělská politika 1633–1634, SCeH 17, 1987, s. 78–93.

2. Léta zrání, nadějí a zklamání v Polském Lešně Mezi didaktikou a pansofii (ke str. 51)

1. M. Bečková, postavení Komenského a Jednoty v Polsku. In: Jan Amos Komenský a Polsko, Sborník příspěvků: Praha 1975, s. 25–44. – Tamtéž J. Polišenský, Nové perspektivy bádání o Komenského vztahu k Polsku, s. 27–38.
2. J. Polišenský, Komeniána v poznańském Státním archivu. Pamietnik Słowiański 21, 1971, s. 265–271. Archiv Českých bratří v Lešně. Materiály k dějinám českých zemí. Připravili Fr. Spurný a M. Zemek. Přetisk čas. Jižní Morava, 1985.
3. Jerzy Topolski, Wielkopolska przez wieki, Poznań 1973, s. 83–84, vzpomíná Komenského, rakouského šlechtice J. L. Wolzogena a členy Jednoty z rodin Rybińských a Turnowských. – Dzieje polski, red. J. Topolski, Warszawa 1977, s. bohatou bibliografií.
4. Jan Amos Komenský a Polsko... 1975, viz příspěvky J. Popelové o vlivu Polska na Komenského a J. Slizińského o pobytu v Lešně a J. Mátěje a v díle L. Kurdybachy, česky vyšlo jeho Působení J. A. Komenského v Polsku, Praha 1960.
5. O. P. Grell, Calvinists in Early Stuart, London. The Dutch Church at Austin Friars 1603–1642, Leiden 1989.
6. Tamtéž, s. 176–177, 188, 198, 195–196, 217, 219–220.

Úvahy o významu pobytu Komenského v Lešně (ke str. 55)

1. M. Bečková, Jan Amos Komenský a Polsko, Praha 1983.
2. J. Polišenský, Nové perspektivy... 1975, op. cit. s. 128 ad.
3. History of Poland. Red. A. Gieysztor, Warszawa 1969. Bibliografie v díle Dzieje Polski, s. 911 ad. – cenné jsou práce Ant. Maczaka, Miedzy Gdańskem a Sundem, Warszawa 1972; a W. Czaplinského, Władislaw IV i jego czasy, Warszawa 1972.
4. J. V. Polišenský, The World Comenius Lived In: Symposium Comenianum 1986, Praha 1989, s. 49–54.
5. V. L. Tapié, Monarchie des peuples du Danube, Paris 1969, s. 135 ad. – Ch. Hill, The World Turned Upside Down, London 1972.
6. J. Tazbir, Le socinianisme après la mort do Sozzini, Firenze 1971, s. 119–139.
7. Archiv Českých bratří v Lešně, vyd. Fr. Spurný, M. Zemek, Ostrava 1985.

8. J. Polišenský, A. Gindely a jeho rané práce o životě a díle J. A. Komenského. SCeH 1990.
9. Librorum Academiae Caesarae Indices... Vilnae 1810. Rkp. 290/r Univ. knihovny ve Vilniusu, zejména sv. I, sv. I, s. 1003 ad.
10. O. P. Grell, op. cit., zejména s. 176 ad.
11. Moravské korespondence a akta z let 1630–1636. Vydal Fr. Hrubý, Brno 1934, zejména sv. II, s. 81–82 (1628), 247–248 (1629), 538 ad.
12. J. Polišenský, Anglie a Bílá hora. Praha 1949, s. 180 ad.
13. (J. A. Komenský), Historia Prophana sive Politica. (1632?) Vyd. D. Čapková, Archiv J. A. Komenského XIII, 1965, s. 98–121.
14. Srv. J. Polišenský, J. A. Comenio y el mundo hispanoamericano AC 6(30), 1985, s. 93 ad.
15. J. Polišenský, J. A. Komenský a Baltasar Gracián. SCeH 16, 1986, č. 31, s. 123–127. – J. Tazbir, Szlachta a konkwistadorzy, Warszawa 1969.
16. Vocabulariolum, Hexaglosson, s. d. l., ed. Frobenius. Starý tisk Knihovny Nár. muzea v Praze, 26 G 21. Knihopis 16 438.
17. Baltazar Gracián, Kritikon, vyd. s předml. J. Forbelský, Praha 1984.
18. J. Tazbir, Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI i XVII wieków., Warszawa 1967.
19. J. Tazbir, Le socianisme..., s. 134 ad.
20. Cítuje S. B. J. Zilverberg, Geloof en geweten in de seventiende eeuw, Dussum 1971, s. 65.

3. Annus Mirabilis 1641–1642 a jeho důsledky Komenský, Hartlib a Anglická revoluce 17. století (ke str. 62)

1. J. A. Komenský, Labyrinth světa... vydání z roku 1668, Národní knihovna v Praze, 54 K 1270; Knihovna Nár. muzea v Praze, 50 G 12, srv. vybrané spisy Jana Amose Komenského (dále jen VSK), VII, Praha 1974, s. 235–242.
2. Jana Laeta-Veselského cesta do Dánska a Anglie, 1637. Podle vydání zmizelého latinského rukopisu, pořízeného O. Odložilíkem, ČMM, Brno 1930, s. 114–182. Srv. Česká touha cestovatelská, vyd. J. Polišenský a S. Binková, Praha 1989, s. 190 ad.
3. G. H. Turnbull, Hartlib, Dury and Comenius, Gleanings from Hartlib's Papers, Liverpool 1947.
4. G. H. Turnbull vydal z fondu Samuel Hartlib Papers (dále HP) v univ. knihovně v Sheffieldu tyto práce Komenského: Two Pansophical Works, Praha 1951; The Pansophical Works, Praha 1951; The Pansophiae Diatyposis of Comenius and its Continuation, obojí v Archivu (Acta Comeniana, dále AC) 1957, s. 113–151; Plans of Comenius for His Stay in England, AC XVIII, 1958, s. 7–28.
5. J. Polišenský, Komeniána v Hartlibově pozůstalosti (I), Pedagogika XXII, 1972, s. 83–90, (II) tamtéž XXVII, 1977, s. 229–223.
6. D. Čapková, Neznámý deník Komenského /Suplement k Studia Comeniana et Historica, Uh. Brod, s. d. s. 92–96.
7. Ch. Webster, Samuel Hartlib and the Advancement of Learning, Cambridge 1970, zejména s. 22–42.
8. C. Hill, Milton and the English Revolution, London 1977, zejména s. 148, 150, 394. – Pozoruhodný je esej J. B. Čapka, Milton Agonistes, Communio Viatorum, 1975/1–2, s. 27–50. – Srv. též C. Hill, A. Tinker and a Poor Man. John Bunyan and His Church 1628–1688, s. l. 1990.
9. C. Russell, The Causes of the English Civil War, Oxford 1990.

10. J. Kumpera, Vztah Jana Amose Komenského k Anglické revoluci 17. století, ČSČH XXII, 1974, s. 200–228. – Srv. J. Polišenský, Komenský, Hartlib a Anglická revoluce 17. století, ČSČH XXVI, 1978, s. 228–247.
11. C. Hill, Intellectual Origins of the English Revolution, Oxford 1965. – D. Čapková, The Comenian Group in England and Comenius' Idea of Universal Reform, AC XXXV, 1969, s. 25–34. – Táž, Unpublished Letters by Comenius, AC XXVI, 1970, s. 285–294.
12. Hartlib Durymu, 31. 8. 1630 (London). „I greatly respect your essay De nova paedagogia... The gentry are about begin to take more and more notice by this...“, (HP 7/11. Srovnej dva dopisy D. H. Parea a dopis J. D. Tolnaie z let 1632–33, HP 5/3, 5/57).
13. Srovnej letákovou literaturu v HP, např. Christianae Societatis Imago, London 1620, 25/2. O členech této skupiny psala M. Blekastad, Comenius, Praha-Oslo 1969, s. 81, 145n, 151, 163, 215–216.
14. O životnosti „české“, později „falcké“ strany v Anglii a ještě více v Nizozemí (André Rivet) psala M. E. H. N. Mout, Bohemen en de Nederlanden, Leiden 1975, passim. Ukázala, že Komenský byl od roku 1642 ve spojení s členy pražské valonské reformované obce u sv. Šimona a Judy na Starém Městě a že jeho prvními podpůrci byli členové protestantsko-humanistického tábora v západní Evropě.
15. Continuatio (edice M. Blekastadové) s. 47, srovnej J. Kumpera, c. d., Vztahy Jana Amose Komenského, s. 201.
16. Komenský Hartlibovi, s. d. l., zatím známý ze soudobého opisu v KNM, VIII F 23, viz Ad. Patera, J. A. Komenského korespondence, Praha 1892, č. XXII, s. 19–21.
17. John Jonston Hartlibovi, 1. 3. 1633 a dále, lat. z Leidenu, Oxfordu, Antverp, Paříže a Lešna, (HP 44(1)1–2, 3, 6, 7–9, 13–15, 17, 21–24, 26).
18. Duryho korespondence z Elbinku začíná 1628/30 (HP sign. 1), korespondence diplomatů Sira Thomase Roe a Sira R. Anstruthera z let 1633–36 je v HP 14/4, Kašpar Streso z Gdaňska psal Hartlibovi v letech 1634–48, sign. 11/P1–4, Konr. Regius psal o Komenském 3. 3. 1635, HP 7/94.
19. Věnovací list k Centrum securitatis, Lešno 24. 10. 1633, (HP 7/97, Webster I).
20. John Stoughton Hartlibovi, 27. 9. 1636 (v Anglii platil starý, juliánský kalendář), London, angl., (HP 46(11)3. Srovnej též HP 27(10)1–2).
21. Faber Fortunae, HP 35/3, Webster VIII, – D. Čapková, Neznámý deník, s. 6. (zde bez signatury). Výzva k podpoře Komenského, 1637, HP 18/20. Conatum comenianorum praeludia (vznik 1634–1636 v Lešně, lat. vydání v Oxfordu 1637) v HP není.
22. Ohlas na Praeludia a Januu vyjádřil Philip Op de Beeck, duchovní valonské církve v Londýně v listu z 1637, HP 27/42, dále neznámý Hartlibův dopisovatel v HP 27/7. Srovnej též kopii listu Komenského z 8. 3. 1637, HP 18/24.
23. Korespondence Joh. Arnolda z let 1637–39 je v HP 45/8/1–4. Listy lat. a fr. Andrzeje Reye z Nagłowic z let 1637–40 jsou v HP 49/29/3.
24. J. A. Tassius Hartlibovi, 21. 2. 1638, Leonburgi, lat. orig. (HP 49/42/1–2). Joachim Hirtenius Hartlibovi, 23. 7. 1638, lat. orig. (HP 49/17) Walkerova korespondence s Hartlibem a Durym z roku 1638 je v HP 32/4, William Pelham psal Hartlibovi téhož roku. Zmínka též o pozdějším levellerovi J. Sexbym, (HP 7/121). John Pym Hartlibovi, 26. 10. 1638, angl. (HP 31/3/13).
25. Dilucidatio vyšla jako část Pansophiae Prodromus, London 1639 (titulní list a Hartlibova předmluva je v HP 7/59, tit. list ještě v 14/1/1), srovnej In pansophiae librum annotationes, 18/22. České vydání VSK VIII/1975, s. 37–48.
26. J. A. Pöhmer psal Hartlibovi po 25. 3. (1638) z Vídně, něm. a lat. (HP 59/10/5–9)
27. Letters and papers realating to Comenius (1637–41, HP 23 1–2, 4, 13, 27. Letters and vauchers relating to his expenses, HP 23/2/8, 12–15, 23/4, 23/8–9, 23/11, 23/7, 25/5/21).

28. L. de Geer Hartlibovi, 17. 11. 1637 (HP 23/2/2). O. Cromwell, Contributions to expenses of Dury and Comenius 1640–41, (HP 23/12/5v).
29. Joannes Regius et Nicolaus Hentzlinus, Exules Bohemi ad Theologos Angliae, záznam v rejstříku z 10. 9. 1637 nebo 1639, HP 59/10/2, rejstřík. Wenceslaus Clemens Žebrácký Hartlibovi, s. d. l., lat. orig. (HP 49/4/1–2).
30. Hartlib Wottonovi, lat. dopisy o Komenském z let 1638–41, HP 7/28. Hartlib's MS title pages for works of Comenius, 1638–39 (7/59–60), 1638–59 14/1/7, 15, 20, 22, 23; 15/12).
31. Zmínky o Komenském v korespondenci Hartliba a Duryho z let 1638 ad. jsou mj. v HP 9/1/135–150, 9/2/1–4, 9/12; viz též diskusi z let 1638–39 v HP 36/4/1–9, 14–20, 21, 25, 30, 37, 36/5/8 ad.
32. John Pym Hartlibovi, 22. 11. 1639, (HP 7/113). Srovnej Samuel Ward Hartlibovi, 1639 (HP 34/6), Listy Johna Metcalfa Hartlibovi a odpovědi z let 1639–42 (viz 30/2/1). Listy Justiniana Ishama z let 1639–41 jsou v HP 44/2/3, 5, 11, 13, 15, 17. Korespondence Joh. Moriaena začíná 1638 a jde do 1650 a je obsažena v HP 37/2, 4 ad. do 163. Korespondence Jana Suatosia z let 1639–59 je v HP 39/4/1, 18, 20–21, 23, 25, 30, 32, 34–35, 36. Viz M. Blekastad, Comenius, s. 577, 578 n.
33. (R. Descartes), Judicium de opere pansophico (1639; HP 7/96). Srovnej N. Moutová – J. Polišenský, Komenský v Amsterdamu, Praha 1970, s. 73–74.
34. Mersenne Haakovi, Pellovi, Komenskému, 1639–48 v HP 18/2.
35. Komenský Hartlibovi, září 1639, Lešno, podle edice Kvačalovy VSK VIII/1975, s. 261–263. Srovnej Broniewského Annotatiuncula guedam in Praeludia Comeniane... (1639, HP 7/62).
36. Janua linguarum reserata je komentována v listech Henry Appeliuse, (srovnej Webster IV, HP 45/1). Didactica Magna, rukopis, v němž chybí kap. 26 je v HP 35/6. Srov. Mochingeri animadversiones in Comenii Didacticam Magnam, 2. 7. 1639, HP 7/85. Vydal G. H. Turnbull, Johann Mochinger's Opinion of the „Didactica Magna“ of Comenius. Věstník Kr. čes. společnosti nauk, třída fil. – hist. – filol., 1950/II. Webster II Templi sapientiae... Diatyposis, rukopisný náčrt předmluvy (HP 7/70), vyd. G. H. Turnbull, The Pansophiae Diatyposis of Comenius and its Continuation, AC XVI/1957, s. 113 ad., Webster X.
37. Dury Hartlibovi, 24. 7. 1640, Hamburg, HP 2/2; List Komenskému od neznámého pisatele z Londýna, 27./7. 11./12. 1640, (HP 7/78); list Heinrichsena, 1640, HP 27/27, snad i pamětní spis o Komenském (s. d. 18/15); A sheet of expenses for Mr. Comenius, 12./22. 7. 1640, HP 23/2/4, podobně 9. 9. 1640 v HP 23/2/4. Srovnej J. Kumpera, c. d., s. 204–209. Letters and papers relating to Comenius, Politico-Religiosa, 26/23–24.
38. Janua rerum reserata sive Universalis Sapientiae seminarium, rukopisná předmluva a náčrt tří kapitol v HP 18/18, Webster XI: In Januam rerum... Seminarium, rukopisný náčrt tří kapitol, odlišný od předchozího (HP 35/1, Webster XII).
39. Dopisy Komenského Hartlibovi ze 7./17. 2. 1641, 7. 3. 1641 a Moriaenovi ze stejného data (HP 7/84; český překlad VSK VIII, 1975, s. 284–297).
40. Srovnej J. Kumpera, c. d., s. 211–217; VSK VIII, 1975, s. 416.
41. In Januam rerum sive totius Pansophiae Seminarium. Rukopisný nástin tří kapitol. (Webster XII, HP 35/1), vyd. G. H. Turnbull, Dva spisy vševedné, Praha 1951. – Pansophiae Christianae Liber III. (Webster XIII, HP 35/2).
42. Templi Pansophici Delineatio Scenographica, omnia ejus interiore sumatim depingens. Rozšířený text části Pansophiae diatyposis. (Webster XVIII, HP 7/67), vyd. G. H. Turnbull, AC XVI, 1957, s. 126–147. – Scenographiae Pansophicae Pars II, quae Portae Scientiarum Metaphysicae delineationem exhibet. Rukopis úvodu a deseti kapitol. (Webster XIX, HP 7/68), vyd. G. H. Turnbull, AC XVI, 1957, s. 126–146.

43. Z let 1641–1642 pocházejí v HP: list Komenskému (asi od Moriaena), 10. 10. 1641, s. l., HP 37; tamtéž list Komenského Moriaenovi z 1641.
44. Nicolas Stoughton Hartlibovi, 18. 10. 1641 – 23. 8. 1642, Stoughton, angl., HP 46/12/7–8, 13–15, 17, 19.
45. Consultationis brevissima Delineatio, De iis quae ad universalem et fundamentalem Ecclesiae Reformationem... (Webster XV, HP 7/69), vyd. **G. H. Turnbull**, AC XVII/1958, s. 10–17, česky VSK VIII/1975, s. 177–196.
46. Ad excitanda publice veritatis et pacis (hoc est communis salutis) ope Dei studia... (Elaborandum operum Catalogus), 8./18. 10. 1641 (Webster XVI, HP 7/90), vyd. **G. H. Turnbull**, AC XVII/1958, s. 17–26, česky VSK VIII/1975, s. 197–211.
47. Henry Appellius Hartlibovi, 20. 11. 1641, s. l., lat. (něm., – HP 45/1/1.) – Listy Ernesta Andreae, únor a březen 1642, ze Sedanu (HP 45/4/2–3). – List Sira Henry Culpepera Hartlibovi o Komenského názorech na PM, 5. 4. (1642), s. l.
48. Listy G. Erasta a O. Felina Hartlibovi a Durymu z 1641–1643 (HP 7/87). – Balt. Webersky asi Hartlibovi, z Vratislavi, něm. (HP 34/8).
49. Poukaz L. de Geera ve prospěch Komenského (10 liber), 24. 9. 1641, s. l. (HP 23/2/12). – Louis de Geer Komenskému, 9./19. 10. 1641, Stockholm, fr., posl. edice Comenius about Himself, Stockholm 1975, s předmluvou M. Blekastadové, s. 267
50. Korespondence L. de Geera s Durym, viz Comenius about Himself, s. 268–269.
51. St. Romain de Senevas Komenskému, 14. 9. 1642, Hamburg, fr. orig. a lat. překlad (HP 49/30/1–4).
52. Rossignol Komenskému, 4. 9. 1642, Paříž, lat. orig. (HP 49/32/1–2).
53. A Reformation of Schooles (angl. překlad Pansophiae Prodromus), tit. list (Webster VII, HP 14/1/3, 15/1).
54. Collegii Universalis Formi (18. kapitola spisu Via lucis) (Webster XIV, HP 7/66). Viz též De studio Comeniano Consultatione atque Exercitium... (HP 7/71). Srovnej **J. Milton**, Of Education (1642, HP 14/1/5) a John Milton's Schriften die Erziehung betreffend an **M. S. Hartlib**, s. l. d. (ZK Nové Hradky, R 13).
55. Answer to the Proposal, 3./13. 3. 1642, London (smlouva mezi Komenským, Hartlibem, Durym a Hamiltonem) ed. **G. H. Turnbull**, Hartlib, Dury and Comenius... (Appendix III, s. 458–464, HP 7/109). Viz též Exemplar epistolae (HP 7/75).
56. John Pym Hartlibovi, 20. 6. 1642 (London, HP 31/3/1,3).
57. Mr. Olyrius Hartlibovi, 18. 8. 1642, Leiden, lat. or. (HP 49/24, též 44/24/3–4); Komenský Hartlibovi (3./13. 7. 1642), Amsterdam, (HP 36/1), VSK VIII/1975, s. 298–300.
58. **J. Kumpera**, Vztah J. A. Komenského k Anglické revoluci, ... ČSĚHXXII, 1974, s. 217–225.
59. Joseph St. Amand Hartlibovi, 5. 7. 1642, Reading, ang. orig., (HP 45/6/9), Johann Rave Komenskému (?), 18. 9. 1642 (HP 7/93 a 18/25); Sir Henry Culpeper Hartlibovi, 1642–1643 (HP 13/2/2–7, 333, 337, 340, 342–343, 348–349): Dopisy J. H. Bisterfelda Komenskému, 9. 1. a 20. 5. 1643 (HP 7/63); Letters and Papers relating to Comenius, 1642 (HP 18/23–26).
60. Petr Figulus A. Oxenstiernovi, 18. /20. 10. 1642, Amsterdam, lat., Comenius about Himself, s. 277–278; Rulitiův list z února 1644 z Amsterdamu se zprávami z Polska (HP 20/4/1); (Dury) A Memorial for settlement of the enemies of religion in the Family of the Princess Royal, 1. 10. 1642 (HP 9/1); Rulitiův list, 12./22. 2. 1644, Amsterdam, ang. výtah (HP 43/23–24).
61. Kochlevius Komenskému, s. d. (1644), lat. opis (HP 49/20/1–2); Janua rerum reserata (1643), (Webster XI, HP 18/18), vyd. **G. H. Turnbull**, Dva spisy vševedné, Praha 1951.
62. Listy C. Kinnera Hartlibovi, 1646–1649 (HP 1/33/1 ad.; 1/34/5, 4/5/5 (Durymu); (De) Domini Comenii resignatione, (HP 1/35); **C. Kinner**, Cogitatio Didacticae Diatyposis a Censurae

- Domini Comenii de laboribus suis, 1645 (HP 1/34/1). Tamtéž opisy Kinnerovy korespondence s Komenským; srovnej **C. Kinner**, A Continuation of Mr. J. A. Comenii School Endeavours (London) 1648.
63. **John Milton**, Of Education, To Master Hartlib (1644); MS copy of Consilium peculiare de synodo singulari ad Pansophiam (HP 35/4); Appellius Hartlibovi, 5. 2. 1645, Amsterdam, 23./2. 7./8. 1648, týž témuž (HP 45/1/23, 39). Tamtéž zmínka o Janua linguarum reserata (Webster IV).
64. (Dury) Some proposals concerning the happy settlement of the nation, 1645 (HP 26/9); Fishing and plantation in the Indies (HP 12/1).
65. Culpeper Hartlibovi, listy z roku 1646 (HP 13/125–126); Tucker and Lyle témuž, 1646 (HP 39/2/7–8); Dury témuž, 31. 8. 1646, (HP 3/3/32–33), (viz dále HP 21/24, 27).
66. Komenský Hartlibovi, 25. 5. 1646 (HP 7/73); týž Culpeperovi, Stoughtonovi a Woodwardovi, 25. 6. 1646 (HP 7/74).
67. Komenský Durymu, 24. 11. (1646) se zm. o Lexicon Januale (HP 7/64); Ex Diario (HP 7/64/1–6).
68. John Hall Hartlibovi, 1646–1647 (HP 60/14/2, 13, 16, 18, 9/10); Copies of letters relating to Comenius (1647), něm. a angl. (HP 59/9/1–9).
69. Ex litteris Bisterfeldi (1647, HP 7/107); Hartlibova korespondence s různými dopisovateli (1647–1651, HP 15/3/5, 15/4/8–9); Letters from Mersenne (1648, HP 18/2/30–40).
70. G. Horn Hartlibovi, 28. 9. 1648, Harderwijk, lat. orig. (HP 60/7/2).
71. Linguarum methodus novissima, s. d. (HP 35/5).
72. Komenský Figulovi, 31. 8. 1648, lat. (HP 7/105), VSK VIII/1975, s. 309–312; týž Oxenstiernovi (HP 7/83); týž J. G. Matthiae, sign. v HP nezjištěna, VSK VIII, 1975, s. 313–318.
73. Historia persecutionum ecclesiae Bohemiae (Webster III, HP 54/33); The History of the Bohemian Persecution... London 1650, viz **Z. Hájková**, Ohlasy husitských Čech v anglické literatuře 16. a 17. století, diplomová práce FFUK 1975, s. 100–101; **T. Gataker**, The City Ministers Unmasked... Together with a Prophecie of John Huss... London 1649, BL, Politica Pamphlets 103 b 27.
74. Listy Henry Morea Hartlibovi (1648–1655), (HP 18/1); Sir Thomas Roe Hartlibovi, (27. 11. 1648, HP 7/9).
75. How to defeat the House of Austria, s. d. (HP 53/8).
76. Joh. Moriaen Hartlibovi, červen až červenec 1650, něm. výtah (asi HP 49/3/1 ad.), Comenius about Himself, s. 279–280; týž témuž, 30. 10. 1650, něm., část listu (asi tamtéž, s. 280–281).
77. William Spencer Hartlibovi, 1650–1651, angl. (HP 46/7/3, 7, 9, 15).
78. Joh. Tolnai Hartlibovi, 9. 3. 1651, Saros Patakini, lat. orig., (HP 49/43/1–2).
79. Comenius' Naturall Philosophie reformed by Divine Light (1651); A Pattern of Universal Knowledge... translated into English by Jeremy Collier, 1651, tit. list, (Webster, HP 14/1/6).
80. Nic. Arnold Hartlibovi, 1651–1652, Leiden, (HP 45/8/5–8); viz další zmínky o Komenském (HP 16/1/81–82).
81. Christianae Societatis Pactum, 18. 8. 1652, London (HP 7/10); viz (Dury) Some Proposals towards the Advancement of Learning (1653) (HP 47/2); Vestibuli et Januae linguarum Luciderium (Webster XXXččII, HP 7/106), vyd. **G. H. Turnbull**, An Incomplet Orbis Pictus... AC XVI/1957, s. 34–42.
82. Wencelaus Sadowsky... Oliverio Cromwell, 22. 5. 1654, Lesnae, lat. orig. s přílohami (HP 54/1/1–10), Týž témuž 1654–1655, (HP 46/10/1–2,3).
83. Komenský Hartlibovi, 19./29. 7. 1654, Lešno, lat. opis (HP 7/72), VSK VIII/1975, s. 319–324, tamtéž dopisy téhož témuž a neznámému adresátovi z 6./16. 1. 1655 a 23. 1. 1655.

84. Wiese Hartlibovi, 1655 (HP 34/7/6, viz též 4/3/169, 171); A Catalogue of all such new Schoole-Bookes ... (Webster XLVIII, HP 7/65), v soupise: Judicium de Judiciis Valeriani Magni (1644), Judicium Ulricii Neufeld de Fidei Catholicae... (1645), Primitiae laborum Scholasticorum... (1651), Eruditionis scholasticae Pars secunda... (1652), Eruditionis scholasticae Pars prima (1652), Fortius redivivus (1653), Lexicon Atriale... (Eruditionis scholasticae pars tertia... spisy k Janua linguarum...). O Lexicon Januale viz zmínku 1656 v HP 14/3/4-5; Panegyricus Carolo Gustavo, tit. list 1656, 14/1/82.
85. Komenský přátelům, 3./13. 5. 1656, lat. opis (HP 7/95), VSK VIII/1975, s. 325-326; Petr Figulus Oxenstiernovi, 8. 5. 1656, Gdaňsk, lat. Comenius about Himself, s. 281-282; Komenský Figulovi, 22. 5. 1656, kdesi ve Slezsku, jen lat. překlad, VSK VIII/1875, s. 327-329.
86. Komenský Hartlibovi, 3. 8. 1658, Hamburg, lat. opis (HP 7/99), VSK VIII/1975, s. 332-333; týž témuž, 31. VIII. 1656, Amsterdam, lat. opis (HP 7/99), vyd. tamtéž, s. 334-336.
87. Komenský Hartlibovi, 13. 10. 1656, Amsterdam, lat. orig. (HP 7/95 [?]), VSK VIII/1975, s. 344-349.
88. Komenský Hartlibovi, 15. 12. 1656, Amsterdam (HP 7/111), VSK VIII/1875, s. 350-351.
89. Johan Moriaen Hartlibovi, 1657, Arnheim (HP 42/2/2, zvl. 2. 2. 1657); H. Oldenburg Hartlibovi, 1656-1659 (HP 39/3); listy z Amsterdamu, 1656-1660 (HP 18/9).
90. Komenský Hartlibovi, kopie (1657, HP 39/4/8-9); týž témuž, 4. 1. 1657, Amsterdam, lat. orig. (HP 7/111), VSK VIII/1975, s. 352-354; Komenský Hartlibovi aj. (1657, HP 7/61).
91. Komenský Hartlibovi, 5. 2. 1657, Amsterdam (HP 7/61) VSK VIII/1975, s. 355-357; se zmínkami o Schola ludus (1656), Parvulus parvulus, Lasnae Excidium, viz též titulní listy HP 14/1.
92. Komenský Hartlibovi, 8./18. 7. 1657, s. 1., lat. or. (HP 7/111), VSK VIII/1975, s. 364; Komenský Jiřímu II. Rákóczimu, koncem června 1657, s. 1., soud. lat. opis (HP 7/100), VSK VIII/1975, s. 358-360; srv. též Komenský neznámému, HP 7/102.
93. Komenský Hartlibovi, 10./21. 7. 1657, s. 1., lat. něm. opis (HP 7/111) VSK VIII/1975, s. 361-366; týž témuž, 27. 7. 1657, Amsterdam, lat. orig. (HP 7/111), VSK VIII/1975, s. 367-369; týž témuž, 3. VIII. 1657, s. 1., lat. orig. (HP 7/111), VSK VIII/1975, s. 370-372; Figulus Hartlibovi, 1657-1658, Gdaňsk, Amsterdam, lat. orig. (HP 7/111), VSK VIII/1975, s. 373.
94. Komenský a zástupci exulantů O. Cromwelovi, lat. opis (HP 46/10/1-2, 18/26); srv. G. H. Turnbull, HDC, Appendix III, s. 458-464.
95. Komenský Hartlibovi, 24. 8. 1657, Amsterdam, 21./31. 8. 1657, z okolí Amsterdamu, 7. 9. 1657, Amsterdam, 6./16. 10. 1657, Amsterdam, 30. 11. 1657, Amsterdam, vesměs lat. orig. s něm. vsuvkami (HP 7/111, poslední 7/61), viz G. H. Turnbull, HDC, s. 377 ad., VSK VIII/1975, s. 377-389; v listu z 18./28. 12. 1657 zmínka o Syllogismu Orbis Terrarum... (HP 7/61, Webster XI); srovnej listy J. Moriaena Hartlibovi z 1658 se zmínkou o Komenském (HP 31/18/15v).
96. Titulní listy Komenského prací: Diogenes Redivivus (1658), De Regula Fidei Judicium duplex (1658; Webster IX, XXII, HP 14/1).
97. (Komenský) Hartlibovi, 8./18. 1. 1658, Amsterdam, lat. orig. (HP 7/101), VSK VIII/1975, s. 390-391; srv. též list téhož témuž, 1./11. 1. 1658 (HP 7/128).
98. Komenský Hartlibovi, 9. 2. 1658, Amsterdam, lat. orig. (HP 7/111); týž témuž, 12./22. 2. 1658, tamtéž, lat. orig. (HP 7/80); týž témuž, 2./12. 4. 1658, tamtéž, lat. orig., (HP 7/80); týž témuž, 3./13. 7. 1658, orig. lat. (HP 7/84), VSK VIII/1975, s. 392-400, srv. G. H. Turnbull, HDC, s. 379 ad; zmínky o pracích: Panegyricus Carolo Gustavo (1655, HP 7/80); Gentis Felicitas (1658/59), tamtéž; titulní listy prací: Disquisitiones de calor et frigoris natura (1659) (HP 14/1).

99. H. Delgarno Hartlibovi, Bishopston, 1659 (HP 42/7/1-2); Sam. Wartensky Hartlibovi, 14. 1. 1659, o Didaktice Komenského, (HP 32/3/5); Beale Hartlibovi, 15. 11. 1659 a 19. 11. 1659, ang., (HP 62/24/1-3).
100. Komenský Hartlibovi, 20. 3. 1659 (HP 7/111), titulní listy prací: Vindicatio famae et conscientiae Johannis Comeni a calumniis Nicolai Arnoldi, 1659; Lexicon... 1659, Historia revelationum Christophi Cotteri, Christianae Poniatovie, Nicolai Drabicii, (vesměs HP 14/1), 1659; srv. Comenius, Orbis sensualium pictus, 1659.
101. Hartlib Johnu Winthropovi, 16. 3. 1660 (HP 7/7); srv. též Winthropova korespondence s Hartlibem v HP 40/3/2 (1659) a 32/1/3-4 (1659-1661).
102. Komenský (?) Pellovi, 10./20. 8. (1660), Amsterdam, výtah, (HP 7/91); kopie listů Hartlibovi (HP 15/9/1 ad.); Felinus asi Hartlibovi, 23. 4. 1659, Púchov, lat. orig. (HP 43/72).
103. Srovnej heslo Hugh Peters (1598-1660), Dictionary of National Biography, Concise Edition, London, s. 1032-1033.
104. Komenský Karlovi II., s. d. 1. (Ad serenissimam Regiam Majestem Magnae Britanniae supplex vox afflictorum pro Christo ex Bohemia, Moravia, Polonia, et Hungaria...) (HP 7/89, Webster XLIX); G. H. Turnbull, HDC, s. 463-464; William Prynne, A Seasonable Vindication of the Supream Authority and Jurisdiction of Christian Kings... London 1660, BL E 1054.
105. Komenský Hartlibovi, 26. 5. 1661, s. 1. (HP 7/98), se zmínkami o pracích: Socianismi Speculum, De Iterato Sociniano Irenico Iterata ad Christianos Admonitio, Theologia naturalis (sive Ocula Fidei), 1661 (Webster XLVI, XLV; Komenský Hartlibovi 11./21. 10. 1661 HP 7/128); Komenský hraběti z Anglesea, 8. 11. 1661, Amsterdam (HP 7/104), G. H. Turnbull, HDC, s. 463-464, VSK VIII/1975, s. 401-403.
106. H. Beale Hartlibovi, 1661 (HP 31/1/73-74).
107. Komenský (?) Nicanderovi, 2. 12. (1661), kopie lat. listu (HP 7/82), srv. VSK VIII/1975, s. 403; Komenský Hartlibovi, 14./24. 2. 1662, a týž témuž, 10. 3. 1662 (oboji HP 7/88). Přesné datum Hartlibova úmrtí není známo.
108. Srovnej J. Kumpera, c. d., s. 225-226; Samuel Hartlib and Advancement of Learning, Ed. by Charles Webster, Cambridge University Press 1970, s. 64-72.

Rozporuplná činnost Komenského v Elbinku (ke str. 76)

1. J. Polišenský-N. Moutová, Komenský v Amsterdamu, Praha 1970. O Komenského pobytu v Nizozemí roku 1642 s. 60-70.
2. Tamtéž, s. 75 s uvedenou literaturou.
3. Vztah Komenského ke Geerovi a ke Švédsku je dosud zatemňován a nebyl dosud zpracován. Příspěvky obsahují publikace: Comenius sjelf biografi (Comenius about himself) s předmlouvou M. Blekastadové, Stockholm 1975. - J. Stormbom, Komenský und die Schul-Organisation im schwedischen Reich (Schweden, Finnland, Estland im 17. Jahrhundert) SCeTH 41/1990, s. 152 ad.
4. Jan Skutil, Ke Komenského pobytu v Elblögu v letech 1642-1648. Tamtéž, 42/1990, s. 113-117.
5. V celé akci je mnoho nejasného, chybí dobrá biografie Figulova, který podle pozůstalosti v Hartlibově sbírce v Sheffieldu měl od svého tchána odlišné názory.
6. Abraham Calovius (1612-1686) byl tehdy rektorem školy v Gdaňsku. Jako tuhý luterán v Toruni vystupoval ostře proti helmstedtskému profesorovi Georgu Calixtovi (1586-1656), představiteli umírněného, melanchtonského křídla luterské církve, a tudíž i proti Komenskému.
7. O neúspěchu druhé návštěvy máme zatím svědectví Komenského ve Vlastním životopise (dnes nejdostupnější: Komenský o sobě, vyd. Am. Molnár a N. Rejchrtová, Praha 1987, s. 185 ad.)

Úvahy o Komenském v jeho zralém věku (ke str. 79)

1. Rozsáhlou literaturu o Anglické revoluci 17. století obsahuje bibliografie u studie **J. Polišenský**, J. A. Komenský, jeho místo ve společenském dění 17. století a vznik jeho díla. In: *Otázky současné komeniologie*, Praha 1981, s. 11 ad., zejména 40–41.
2. Report on the correspondence and papers of Samuel Hartlib (1600–1662) educationalist and natural philosopher. The Royal commission on Historical Manuscripts, London 1980. – Hartlib and Comenius. A selection of documents from the papers of Samuel Hartlib. Úvod napsal **W. J. Hitchens**. Sheffield Univesity Library 1988.
3. Pracuje se dosud na Hartlibově pracovním deníku *Ephemerides*, čeká se na souhlas Yale University na zpracování tamního materiálu.
4. Hartlib Papers Project (HPP) při sheffieldské univerzitě uspořádal k zakončení první části edice v červenci 1992 konferenci *Peace, Unification and Prosperity. The Advancement of Learning in the seventeenth century*.
5. Nejcennějším výtěžkem z fondu HP je u nás zatím **Jan Kumpera**, Komenského politické myšlení a ideologie anglického republikanismu. *Folia historica bohemia* 8, Praha 1985, s. 347–370.
6. **R. Masthoff**, (Comenius und England), II. Englandkontakte nach 1642. *Sep. s. d. l. s.* 60 134).
7. **J. Kumpera**, Komenského politické myšlení... , passim.
8. **O. Vočadlo**, The Problem of the Silesian Quarto of Hamlet. *Essay in Suggestive Hypothesis. Prague Studies in English* 13, s. 59–75, *Acta universitates Carolinae-Philologica* 3, 1969.
9. *Bibliotheca Higgiana: A Catalogue of the Books of Dr. Griffin Higgs (1589–1659)*, Oxford 1990.
10. **Ch. Hill** and **M. Shepherd**, The case of Arise Evans: a historico-psychiatric study. *Psychological Medicine*, 1976/6, s. 451–458. – Ch. Hill, Reason and „reasonableness“ in seventeenth-century England. *The British Journal of Sociology* CC/3, 1969, s. 235 ad.
11. *Srv. J. Polišenský*, J. A. Komenský, jeho místo... (viz pozn. 1), s. 33–35 o Komenského vztahu k amsterodamské společnosti.
12. **M. Roberts**, The Swedish dilemma. In: *The Thirty Years War*, ed. **P. Parker**, London 1984, s. 156 ad. s bibliografií.
13. **Jan Skutil**, Ke Komenského pobytu v Elblingu..., *SCetH* 42/1990, a. 113 ad. a literatura tam uvedená.
14. **J. Stormbom**, Komenský und die schwedische Schul-Organisation..., *SCetH* 41/1990, s. 152 ad.
15. **V. Pařízek**, Sociální a vědecké souvislosti Komenského Analytické didaktiky SPN Praha 1988 – *Srv. Jan Amos Comenius. Geschichte und Aktualität 1670–1970*. Ed. Heydorn. Bd. 2, *J. Brambora* s. 62 – *Methodus linguarum novissima*, s. 47: *Grammatica latinovernacula* – v jakém vztahu jsou obě k učebnicím, požadovaným de Geerem není vysvětleno.
16. Bohatou škálu názorů přinášejí příspěvky konference J. A. Komenský v kontextu jazykového a literárního vývoje jeho doby. *Sborník referátů z XV. mezinárodního kolokvia v Uh. Brodě 1988*, *SCetH* 38/1989.
17. **J. Daňhelka**, Je Jan Amos Komenský pokračovatelem Jana Blahoslava? *Tamtéž*, s. 41–47.
18. **L. Imre Konlósi**, Language and Cognition: Comenius' Didactica Magna in the Light of Modern Views in the Methology of Language and Science. *Srv. Adama Samuela Hartmanna cesta za panem Komenským*. In: *Česká touha cestovatelská...*, s. 245 ad.
19. **J. Polišenský**, Komenský a jazyky nativní Ameriky (v tisku).

20. **Fr. Ryšánek**, Nově objevené a zjištěné zápisky Komenského pro Divadlo světa. In: *Paměti předvídatele... národů*, *Sborník z komeniologické konference*, konané 1957 v Praze, s. 221–222. Viz *tamtéž* příspěvek **Vlad. Skaličky** o Komenském – jazykovědci.

4. Dvojí labyrint – Vestfálský mír a pád Lešna

Otázka války a míru roku 1648 (ke str. 86)

1. Českou otázku studoval **B. Šindelář**, *Vestfálský mír a česká otázka*, Praha 1968. Autor bohužel nepoužil prameny z českých archivů, (Rodinný archiv Piccolominiů, Trauttmansdorffů, Schwarzenbergů aj.) vydané později v VII. svazku edice *Documenta Bohemica Bellum Tricennale Illustrantia*, Praha 1978. *Srv. The Thirty Years War, The Thirty Years War*, ed. **G. Parker**, London 1984, s. 179–190, 297–299.
2. **B. Šindelář**, *Vestfálský mír...*, passim o úloze Komenského. *Srv. F. Dickmann*, *Der Westfälische Frieden*, Münster 1959.
3. Komenský Figulovi, kopie listu, Lešno, 31. 8. 1648, (HP 7/105)
4. J. A. Komenský kancléři Oxenstiernovi, 1/11. 10. 1648, Lešno, lat. kopie, (HP/7/83).
5. Týž témuž, 1. 11. 1648, Lešno, lat. kopie, (HP /7/83).
6. Petr Figulus Hartlibovi, 21. I. 1650, s. l. něm. orig., (HP/37/149–150) o Komenského zklamání z jeho vztahů ke Švédsku.
7. Viz dříve citovanou práci **N. Moutové** o kalvinoturcismu a předmluvu **N. Rejchrtové** k edici *Budovcova Antialkoranu*.

Mezi Blatným Potokem a Lešnem (ke str. 95)

1. Většina politických a morálních spisů z období 1650–1656 je vydána ve 13. svazku *Díla Jana Amose Komenského, Joannis Amos Comenii, Opera omnia* (dále jen OO), Praha 1974, který podepsal jako vědecký redaktor Oldřich Říha. Český text je většinu přístupný s výkladem ve svazcích VI. (Spisy historické a politické) a VIII. (Autobiografické vyznání, plány dopisy) v edici VSK, Praha 1972, 1975.
2. **M. Faltin**, J. A. Komenský v Púchove a Lednici. In: *Zborník Jan Amos Komenský a Slovensko*, Košice 1971, s. 229–244.
3. **Fr. Karšai**, Komenský a Slovensko, Bratislava 1979.
4. Ferenc Verécsi byl v době Komenského pobytu v Blatném Potoku kazatelem reformované obce a silně konzervativním správcem tamní školy, který nepřál Komenského novotám. Celkové shrnutí vědomostí obsahuje sborník *Comenius and Hungary*, **E. Földes** a **I. Mészáros**, Budapest 1973.
5. **Fr. Karšai**, Ideologické vplývanie J. A. Komenského na spoločenskopolitické pomery na Slovensku, In: *Jan Amos Komenský a Slovensko*, s. 47–65.
6. *Rebellion oder Religion?* Red. **L. Makkai** a **P. F. Barton**, Budapest 1977. – Jiří I. Rákóczi byl od 1630 knížetem sedmihradským. Zemřel 1648, jeho vdova Zuzana (Zsuzsana) Lorántffy (1600–1660) podporovala Komenského. Její starší syn Jiří II. (1621–1660) zval ho v červenci 1654 k návratu do Sedmihradska, ten však odmítl. Jeho mladší bratr Zikmund (Zsigmond, 1622–1652) se 1651 oženil s Henriettou Falckou. Politické plány s tím spojené zmařila následujícího roku epidemie neštovic, již padli oba za obětí.
7. **J. D. Tolnai** (1606–1660), v Anglii se seznámil s puritány a jejich plány na školskou reformu. Podporoval pozvání Komenského, s nímž sdílel některé shodné didaktické názory, nikoli ovšem jeho výpad proti independentům.

8. Štěstí národa. Předmluva **J. Brambora** a **M. Klučka**. VSK VI, s. 257d.
 9. Mikuláš Drábík (1588–1671) od 1624 žil v Lednici, obchodoval se sukem a vymáhal dluhy po svém tchánu Rafaelovi Holilovi. Přes počáteční nedůvěru stal se Komenský širitel jeho revelací. Drábík se stal jednou z obětí habsburské represe 1671. Ist. Gál, Comenius's appeal to Charles II, King of England, concerning the Protestants in Bohemia, Poland and Hungary. Tadamányok a keléti Európai és nyelvek lörebol, László Dobossy Festschrift, Budapest 1980, s. 97–103.

10. Dosud nejlepší shrnutí událostí v Polsku 1654–1656 obsahuje kniha: **A. Kersten**, Chłopi polłsci w walce z najazdem szwedzkim 1655–1656, Warszawa 1958, viz zejména s. 187, 192, 203.

11. Srv. nyní **J. Kumpera** – **J. Hejnic**, Poslední pokus českého exilu kolem Komenského o zvrát v zemích České koruny, Brno-Uh. Brod 1988 – přeceňující význam akce.

12. **Am. Molnár**, Comenius und die Gegenreformation. In: **P. F. Barton**–**L. Makkai**, Rebellion oder Religion? S. 121 ad.

13. O pozvání Laurence de Geera a Komenského cestě přes Lubek víme z listu Johna Pella Hartlibovi, otištěného **N. Moutovou** a **J. Polišenským**, Komenský v Amsterdamu, Praha 1970, s. 82–83.

14. Srv. zejména výklad **I. Schöffera**, Geschiedenis der Nederlanden, s. Noord en Zuid in de Nieuwe Tijd (van ca. 1500 tot 1780), Winkler-Prins Amsterdam-Brussel, 1977, s. 136 ad.

Úvahy o Komenského vztahu k Uhrám, Slovensku a Polsku (ke str. 101)

1. K dějinám Maďarska a Sedmihradska je stále užitečná kniha historika **J. Macúrka**, Dějiny Maďarů a uherského státu, Praha 1934. Srv. Die Geschichte Ungarns, red. **E. Pamlényi**, Budapest 1971; **R. J. W. Evans**, The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700, Oxford 1979; **E. Zöllner**, Geschichte Österreichs, Wien 1990, vesměs s bohatou bibliografií.

2. Johan Heinrich Bisterfeld (1600–1655), studoval v Heidelbergu a Nizozemí, proslavil se bojem proti sociinánům a pokusil se o encyklopedické dílo Alphabetum philosophicum. Od 1629 působil v Sedmihradsku a byl blízký názorům Komenského.

3. Štěstí národa (Gentis felicitas), VSK VI, s. 259.

4. **R. J. W. Evans**, The making of the Habsburg Monarchy..., s. 235 ad.

5. Poselství z Prahy do Moskvy. Vyd. **J. Polišenský**, Praha 1977. Pro vystěhovalce na Slovensku jsou nejdůležitější prameny ve Št. archivu v Bytči a ve Št. archivu v Senici, se sídlem ve Skalici. Za pomoc při studiu děkuji dr. Joz. Kočišovi a dr. M. Jeršové.

6. Ukazuje to zejména srovnání dochovaných urbářů z panství Lednica Púchov ve ŠtA Bytča. Jádro rákóciovského archivu se zachovalo v Országos levéltár v Budapešti.

7. Závažným pramenem pro dějiny Komenského vztahů ke Slovensku je pozůstalost **M. Drábika**, kdysi v Rodinném archivu Rottalů, dnes KNM, rukopis I Bc 38–42. Srv. též **Ad. Patera**, Korespondence a listiny Mikuláše Drábika z let 1627–1671, ČČM 77/103 a 79/1905. Fond vykazuje ztráty, vzniklé namnoze v posledních desetiletích.

8. **M. Čičaj**, Knižná kultúra na Slovensku disert. práce, s. 59, 65.

9. Komenského vinu na zkáze Lešna viděl a vyčítal už **M. Drábík**, který v ní viděl trest za to, že Komenský nechtěl vydat jeho revelace. Srv. polemiku o edici **J. Kumperý**–**J. Hejnice**, cit. dílo Poslední pokus...

5. Tvořivá léta stáří v Nizozemském Amsterdamu

Komenský a jeho poslední domov (ke str. 105)

Popis posledního pobytu Komenského v Amsterdamu je zpracován na základě materiálů, které poskytl též prof. **M. E. N. H. Maut**. Tímto jí vyslovuji dík, kritika však padá na mou hlavu. **J. P.**

1. Kleschův sborník má sign. 13 885 v Knižnici evang. církev. sboru, býv. lycea, Levoča. – Psal o něm **L. W. Forster**, An unique Copy on Vellim of Constantijn Huygens's Poem on the New Town Hall of Amsterdam, In: Het Boek, Derde reeks, deel XXXVI, (1957), s. 216–221.

2. Geluck aen de **E. E. Heeren Regeerders van Amstelredam**, In haer Nieuwe Stadthuis, Haarlem 1657, otiskl **L. W. Forster**, cit. stať, s. 218.

3. **L. W. Forster**, cit. stať, s. 221.

4. **Filips von Zesen** Beschreibung der Stadt Amsterdam, Amsterdam 1664, stran VI, 398, 22. Univ. knihovna (UK) Praha, 22 F 4113.

5. **Ant. Škarka**, Die Clamores Eliae des Jan Amos Komenský. Zeitschrift für Pädagogik, Jg. 1968, Sonderdruck, s. 21–37, zvl. s. 24–26.

6. **L. W. Forster**, Unpublished Comeniana Philips von Zesen, Johann Heinrich Ott; John Dury, and Others. The Slavonic and East European Review, Vol. XXXII/1954, No. 79, s. 475–485. Báseň z Hochdeutsches Helikonisches Rosenthal, Amsterdam 1669, je otištěna Forsterem na s. 482.

7. O Zesenovi viz **K. Goedeke**, Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung, t. III, Dresden 1887, s. 95 ad., a citovaný článek Forsterův z pozn. 6.

8. Tamtéž, s. 475. Viz též: **R. Rübel** – **L. W. Forster**, Briefe eines Steinfurter Studenten aus dem 17. Jahrhundert. : Johan Rudolf von Zürich, Westfälische Zeitschrift Bd. 105, 1955, s. 29–64, – **L. W. Forster** Ed., A Calendar of the Correspondence of J. H. Ott 1658–1671, Publications of the Huguenot Society of London XLVI, Frome, 1960.

9. **J. H. Scholte**, Philips von Zesen. In: Jaerboek Amstelodamum, IV, 1916, s. 130 ad., a **L. W. Forster**, Unpublished Comeniana, s. 476.

10. Podle Ottovy korespondence otiskl **L. W. Forster**, Unpublished Comeniana, s. 476–477.

11. **Filips von Zesen** Beschreibung der Stadt Amsterdam, s. VI.

12. Amsterdam. Geschreven door Jan Wagenaar in drie stukken, Amsterdam, 1760, UK Praha, 19 A 398. – Srv. též **N. Wassenauer**, Historisch Verhael al der... geschiedenissen die hier an in Europa voorgefallen sijn, Amsterdam 1622. – **J. G. van Dillen**, Amsterdam als Wereld Stad. In: Zeven Eeuwen Amsterdam..., VoII, ed. **A. E. d'Ailly**, Amsterdam 1945.

13. **Marijke Kok**, Inleiding. Arm in de Gouden Eeuw, Amsterdams Historisch Museum 1965, s. 2–9. Srv. **S. Hart** – **J. Polišenský**, Praha a Amsterdam 17. a 18. století, ČSČH XV/1967, s. 834 ad.

14. **D'Ailly's** Historische gids van Amsterdam, ed. **H. F. Wijnman**, Amsterdam 1963, s. 381.

15. **J. Polišenský**, Komenský v Amsterdamu, s. 85 ad.

16. **Filips von Zesen** Beschreibung, s. 397.

17. **J. A. Komenský** **M. Hessenthalerovi**, 1. 19. 1656, Amsterdam, lat. **A. Patera**, **J. A. Komenského** korespondence, list 163, Praha 1939, s. 349 – 350; česky vydal **J. Hendrich**, Listy státníkům a přátelům, Praha 1939, s. 31–34.

18. **Pell Stockarovi**, 13. 10. 1656, Curych, lat., **J. Kvačala**, Korespondence. Listy Komenského a vrstevníků I–II, Praha 1897–1902, I. s. 210.

19. Děkuji příteli **S. Hartovi**, archiváři AG v Amsterdamu, za odkaz na tyto fondy AGA: Not. A. 702/4; DTB 677, fol. 17; DTB 670, f. 240; Not. A. 1082/107, 108; DTB 1047, f. 20; Gildenarchie No. 2071, f. 116, vesměs se týkající L. Smita.

21. J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 122.
 22. D'Ailly's Historische gids..., s. 381, 411.
 23. J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 123.
 24. J. Kvačala, *Die pädagogische Reform in Deutschland bis zum Anfange des 17. Jahrhunderts*, Monumenta Germaniae Pedagogica I, s. 322, Berlin 1963.
 25. J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 122-124.
 26. Het illustere begin van het Athenaeum, Amsterdam 1957, zvl. stať I. H. van Eeghen, *De eerste jaren van het Athenaeum*, s. 8-15.
 27. R. Vonka, *Příspěvky k dějinám Komenského pobytu v Nizozemí*, Archiv J. A. Komenského 1924, s. 55-56.
 28. Resolutieboek van regerende en oud-burgemeesteren, B fol. 99, v. d. 7 december 1656, AGA.
 29. Overleveringhen van Thes. ord. 419, f. 320, AGA. – Otiskl W. F. H. Oldevelt, *Comenius*. In: *Amstelodamum* 7/1920, s. 89.
 30. Resolutionen van den Raed (vroedschap), Vol. 20-22, 1654-1658, AGA. – Klapper - Groot, 1632-1670, *Journall van t'boek*, Nos. 39, 50; *Rodinný archiv*, de Geer, AGA.
 31. J. C. Breen, *Johan Amos Comenius in Amsterdam*. In: *Amstelodamum* 7/1920, s. 89.
 32. Sub voce Arnoldus, *Nieuwe Nederlandsche Biografische Woerdenbug* (NNBW) IV, s. 62.
 33. J. Kvačala, *Analecta Comeniana*, Iurievi 1909, s. 124.
 34. Acta van de Kerkeraad, 22. 12. 1656, Archief Hervormde Gemeente te Amsterdam, Kerkeraad No. 9, f. 188 AGA.
 35. Tamtéž, f. 189.
 36. Tamtéž, f. 190-193 passim.
 37. *Thesauriers Resolutieboek* 2, f. 3, AGA.
 38. J. A. Komenský, *Listy státníkům i přátelům*, (vyd. J. Hendrich), Praha 1939, s. 14-16. Lat. tex. otiskl Ad. Patera, *Korespondence*, list 166.
 39. Hartmannův deník otiskl J. Kvačala, *Korespondence*... II, s. 198 ad. – Srv. R. A. B. Oesterhuis, *Jana Amose Komenského poslední útulek a hrob*, Praha 1928, s. 116.
 40. J. Kvačala, *Korespondence*... II, s. 198-205.
 41. Ontfanck ende uitgift boek, 29. 8. 1657, Kerkeraad 149, f. 139a, AGA – Tamtéž, 13. 9. 1657.
 42. Protokol v. d. Kerkeraad, No. 10, f. 26, k 28. 11. 1658, AGA.
 43. O. Odložilík, *Daniel Vetter*..., s. 86-89; V. Novotný, *O politické činnosti J. A. Komenského*, *Nová doba* 1921, s. 163 ad.
 44. Hartlib Pellovi, 25. 3. 1658, s. 1. angl. Ad. Patera, *J. A. Komenského korespondence*..., s. 201.
 45. Komenský členům admirality, 7. 2. 1658 (Amsterdam), lat., Ad. Patera, *J. A. Komenského korespondence*, s. 198-199. Český text Hendrichův viz J. A. Komenský, *Listy státníkům a přátelům*..., s. 37-39.
 46. Český text věnování tamtéž, s. 34-36. Beale Boyovi, 2. 10. 1663, angl. J. Kvačala, *Korespondence* I, s. 83.
 47. Hartlib Pellovi, 1. 3. 1657-8, angl., Ad. Patera, *J. A. Komenského korespondence*, s. 201.
 48. Komenský Alexandru Torquatovi, Utrecht, s. d. Ad. Patera, *J. A. Komenského korespondence*, list 181 a překlad publikací *Listy státníkům a přátelům*, ed. J. Hendrich, Praha 1939, s. 40-41.
 49. *Rationes collectarum Anglicanarum reverendi patris Comenii* (6. 11. 1663), Ad. Patera, *J. A. Komenského korespondence*, s. 259-261.
 50. A. Novák - J. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*, Praha 1932, s. 535-543.

51. Komenský Hartlibovi, Amsterdam, 22. 3. 1658, J. Kvačala, *Korespondence* I, s. 236-238.
 52. J. A. Komenský, *Vlastní životopis*, s. 125-126.
 53. S. Maresius N. Arnoldovi, 14/24. 2. 1659, s. 1., lat. Ad. Patera, *J. A. Komenského korespondence*, s. 206. Citát je z téže stránky, z Maresiova listu z 24. 9. 1658.
 54. *Minuutoctrooien van de Staten van Holland*, 18. 3. 1658, ARA Haag, fond Holland 1612. – M. M. Kleerkoper - W. P. van Stockum jr., *De Boekhandel te Amsterdam, voornamelijk in de zeventiende eeuw*. Biographische en geschiedkundige aantekeningen, Den Haag 1914-1916, 2 díly, I, s. 648-649.
 55. J. Kvačala, *Korespondence* II, s. 198-205.
 56. J. E. Gebhart, *Het leven van Mr. Nicollaes Cornelisz Witsen (1641-1717)*, I (*Levensbeschrijving*), Utrecht 1881, s. 27-28, pozn. 1.
 57. A. Novák - J. Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 619-628.
 58. D. Nauta, *Samuel Maresius*, Diss., Amsterdam 1935, s. 161.
 59. Komenský Hartlibovi, Amsterdam 8. 3. 1658, J. Kvačala, *Korespondence* I, s. 234-235.
 60. Hartlib Boylovi, London, 1. 11. a 29. 11. 1659, J. Kvačala, *Korespondence* I, s. 267, 268. – *Bibliorum Turcicorum dedicatio*, Ad. Patera, cit. edice, s. 284-287. – Komenský Laurensovi de Geer, 5. 12. 1664 Amsterdam, J. Kvačala, *Korespondence* I, s. 291.
 61. J. Tvrđý, *Komenský a Descartes*. J. Patočka, *Několik poznámek k článku J. Tvrđého...* Archiv (*Acta Comeniana*) XVIII, 1959, s. 1-18. – P. Floss, *neobvykle o Komenském*, *Přerov*, s. d. Viz též J. Kvačala, *Komenský a Descartes*, ČCM 1894, s. 50-64.
 62. *Clamores Eliae*, s. 25, 29, sign. D 6, Archiwum Państwowe w Poznaniu, fond Jednota Braci Czeskich w Lesznie, fotokopie v Pedag. ústavu JAK ČSAV, Praha.
 63. A. Novák - J. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*, s. 559.
 64. Nicolaas Arnoldus, *Atheismus Socinianus*, Franeker 1659. – Týž, *Discursus Theologicus contra Johannis Amos Comenii praetensam Lucem in tenebris*, Franeker 1659.
 65. *Vindicatio Famae et conscientiae Johannis Comenii a calumniis Nicolai Arnoldi... Cum exhortationis ad meliora et super editione libri Lux in tenebris informatione*. Henricus Verbiest, Leiden 1659.
 66. Srv. též odmítnutí viny na zkáze Lešna, kterou ostatně potvrzuje A. Kersten, *Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim 1655-1656*, Warszawa 1958.
 67. A. Novák - J. Hendrich, *Jan Amos Komenský*, s. 565-567.
 68. Tamtéž, s. 284-286. – D. Cantimori, *Eretici italiani del 500*, Firenze 1939. – *Literatura ariánska w Polsce XVI w.*, Antologia, vyd. L. Szczucki a J. Tazbir, Warszawa 1959. – J. Tazbir, *The Commonwealth of the Gentry 1492-1696*. In: *History of Poland*, Warszawa 1968, s. 169-271.
 69. M. Scheffer, *Kurtzer Bericht auf die Frage, ob der Herr Jesus...*, Freistadt 1639. – *Auff den kurzen Bericht (Melch. Scheffers Socini) von der Frage: ob Herr Jesus sich aus eigener Kraft von den Todten auferwecket. Kurtze und gründliche Antwort Joh. A. Comenii cum praef. J. G. Schlichting*, 1638. Lešenské vydání r. 1638 nalezeno v Lublině. Latinské zpracování: *De quaestione, utrum dominus Jesus propria virtute a mortuis surrexit*, Amsterdam, Janssonius, 1659.
 70. B. Ryba, *Poslední okamžiky sociniána Wolzogena v rukopisném záznamu strahovském*. In: *Literární archiv* I, 1967, s. 256-259.
 71. *De Christianorum Uno Deo, Patre, Filio, Spiritu Sancto, fides antiqua contra Novatores*, Amsterdam, J. Janssonius, 1659.
 72. Arch. Herv. Gem. Amsterdam, Kerkeraad 10, f. 53, 55, AGA.
 73. Tamtéž, f. 158, 176, 179, 191.

74. Tamtéž, Kerkerad 11, f. 75, 76.
 75. Tamtéž.
 76. Tamtéž, Kerkerad 12, f. 22, 23, 31 ad.
 77. *Irenicum Irenicorum, seu reconciliatoris hodiernorum christianorum norma triplex*, Amsterdam 1658. Výtisk v Zákł. knihovně SAV v Bratislavě (býv. Lyceální knihovnice), je označen „vzácné a hledané dílo“.
 78. *Irenico Irenicorum, hoc est., conditionibus pacis a Socini secta reliquo christiano orbi oblatis, ad omnes christianos facta admonitio a Johan Amos Comenio*, Amsterdam 1660, Exemplář v Komenského muzeu v Uh. Brodě má na titulním listě dva tiskaře: Henrika Betkia a Aelia Janssonia Ratelbanta.
 79. *Irenico – Mastix... seu nova confirmatio infallibilitatis Irenici Irenicorum per ostensam futilitatem criminosa Comeniana refutationis*. s. 1, 1661. – Hartlib Worthingtonovi, 23. IV. 1661, *Ad. Patera*, cit. edice, s. 221.
 80. *J. Kvačala*, *Analecta Comeniana*, Iurievi 1909, s. 132.
 81. Hartlib Worthingtonovi, 8. 4. 1661, *Ad. Patera*, cit. edice, s. 221. De iterato Sociniano *irenico... iterata ad christianos admonitio*, Amsterdam 1661.
 82. *Thes. ord. resolutieboek 2*, f. 84, AGA. – *N. de Roever*, *Aantekeningen uit het Amsterdamsche Gemeente – Archief*. In: *De Navorscher 42/1882*, s. 196. – *J. V. Polišenský*, *Komenský v Amsterdamu*, s. 95. – *Č. Zibrť*, *Bibliografie české historie V*, č. 18, 750.
 83. *Socinismi speculum, uno intuitu, quidquid ibi creditur aut non creditur, exhibens*, Amsterdam, Jan Paskovský a Jan Teofil Kopidlanský 1661.
 84. *Admonitio tertia. I. Ad Zwickerum... II. Ad christianos...*, Amsterdam 1662. – *D. Nauta*, *Samuel Maresius*, s. 338, pozn. 237.
 85. *W. P. C. Knuttel*, *Acta der Particuliere Synoden van Zuid – Holland (1621 – 1700) IV*, Den Haag 1912, RGP kleine Serie, s. 304.
 86. Kerkerad 10, f. 244, Arch. Herv. Gem. Amsterdam, AGA.
 87. Tamtéž, f. 246, 247, 252–255, 260, 265, 269, 291.
 88. Tamtéž, f. 292, 295, 297–298.
 89. *H. de Groot*, *Defensio fidei catholicae de satisfactione Christi adversus Faustum Socinum*. Leiden 1617.
 90. Křestní matrika ref. církve, DTB 9, AGA. Srv. *J. V. Polišenský*, *Komenský v Amsterdamu*, s. 99.
 91. Srv. *S. Hart – J. Polišenský*, *Praha a Amsterdam 17. a 18. stol.*, s. 829, podle matrik a knih valonské církve: *Actes Ia, Iem, Doopregister 37bc, Begrafenis Register 1130*, vesměs AGA.
 92. *T. V. Bilek*, *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618, II*, Praha 1883, s. 984–986.
 93. *Clamores Eliae*, s. 281 starého číslování.
 94. Srv. *S. Hart – J. Polišenský*, *Praha a Amsterdam 17. a 18. století*, ČSČH 15, 1967 s. 829.
 95. *Englese Kerk, Record of the Church (1928–1700)*, datum 27. 4. 1661, 9. 8. 1662. Srv. též *Thes. ord. Resolutieboek 2*, f. 98, Vesměs AGA.
 96. *J. Brambora*, *Knížní dílo J. A. Komenského*, Praha 1954, s. 80.
 97. *A. Novák – J. Hendrich*, *Jan Amos Komenský*, s. 585, ad.
 98. *A. Novák – J. Hendrich*, *Jan Amos Komenský*, s. 590–596.
 99. *E. Urbánková*, *Soupis děl J. A. Komenského...* Praha 1959, s. 39–44.
 100. *M. M. Kleerkoper – W. P. van Stockum jr.*, cit. dílo, – *I. H. van Eeghen*, *Inventarissen der archieven van de gilden en van het Brouwerscollege*, Amsterdam 1951.
 101. *I. H. van Eeghen*, *Inventarissen...*, s. 23–28.
 102. *I. H. van Eeghen*, *De „uitgever“ Henrices Cunrath of Künrath van de Polygamis Lyserus en van de filosoof Spinoza*. In: *Amstelodamum 50/1963*, s. 73–80. Citát je ze s. 79.

103. *T. V. Bilek*, *Dějiny konfiskací...* I, s. 292. Je však pochybné, zda bude možno prokázat souvislost.
 104. Zásilka Komenského Mik. Gertichovi z Amsterdamu, leden 1658. *J. Kvačala*, *Korespondence I*, s. 241. Podezřelý je ovšem titul P. (pan) Passkowski, který spíš poukazuje na šlechtice než na tiskaře.
 105. *Codex Nundinarius Germaniae Literae Bisecularis. Messe – Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Katalogs im Jahre 1564, bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765*. Ed. *G. Schwetschke*, Halle 1850, s. 125.
 106. *Cechovní rejstřík bratrstva tiskařů ad.*, ve fondu GA (Gilden – Archieve) 65, s. 125.
 107. *De Navorscher 42*, 1892, s. 79, pozn. 2. – *R. Vonka*, *Komenský – knihtiskař v Nizozemí...* In: *Ročenka československých knihtiskařů na 1925*, Praha 1925, s. 47–68. Srv. též *S. Hart – J. Polišenský*, *Praha a Amsterdam...*, s. 830.
 108. *J. Kvačala*, *Korespondence II*, s. 161.
 109. *R. A. B. Oosterhuis*, *Een brief van J. A. Comenius aan I. H. Ott te Zürich 1669*. In: *Amstelodamum 20*, 1933, s. 48–49. – *L. F. Forster*, *A Calendar of the Correspondence of J. H. Ott, 1658–1671*, Publications of the Huguenot Society of London, 46, 1960, s. XI, 36. pozn. 207.
 110. Otiskl *R. Vonka*, *Komenský – knihtiskař...*, s. 49, tam je též fotokopie.
 111. *Ad. Patera*, *Dopisy J. A. Komenského k Drabíkovi z let 1664–1670*. ČČM LXXIII/1899, s. 59 ad. – Tiskárna byla koupena asi roku 1660, srv. *Rationes collectarum Anglicanum (Ad. Patera, cit. edice, s. 261)*, kde se píše: „A protože nám po oné zběsilé válce ve vlasti nezbyla žádná tiskárna, koupili jsme ji (pro potřebu církve)... za 2 287 tolarů“.
 112. *J. Comenius Petro Montano S.*, 10. 12. 1661, *Ad. Patera*, cit. edice, s. 233–245.
 113. *Thes. ord. Resolutieboek 2*, f. 15, AGA. – *P. Lenderts Wsz.*, in: *De Navorscher 23*, *Nieuwe serie 6/1873*, s. 135.
 114. *A. G. van Hamel*, *Komenský – Diogenes Redivivus*. In: *Pedagogické rozhledy 31*, leden – únor 1921.
 115. *W. P. van Stockum jr.*, *Catalogus der bibliotheek van Constantijn Huygens, verkocht op de Grootte Zaal van het hof te s'Gravenhage 1688*, Den Haag 1903, s. 48, pozn. 332, s. 51, pozn. 519, s. 54, pozn. 43, s. 58, pozn. 287, 433.
 116. *M. M. Kleerkoper – W. P. van Stockum jr.*, *De Boekhandel...* I, s. 658, 660, 662.
 117. Tamtéž II, s. 1009.
 118. *Hornius Komenskému*, 27. 4. 1666, Leiden, lat. úryvek, *J. Kvačala*, *Korespondence I*, s. 300.

Anděl míru a andělé zmaru (ke str. 134)

1. Zápis z 9. 9. 1663, lat. Amsterdam, v památníku Petra Körmendiho, Rádai Könyvtár, Budapest, K 1. 485.
2. *Rationes collectarum Anglicanum*, 6. 11. 1663, lat., *Ad. Patera*, cit. edice, s. 259–263.
3. *Komenský Jindřichovi Schmettauovi*, 19. 2. 1663, Amsterdam, lat., o výši životních nákladů pro slezského studenta, *Ad. Patera*, cit. edice, s. 255–256.
4. Srv. list Komenského M. Gertichovi 20. 2. 1663, Amsterdam, lat. něm., pol. – *Ad. Patera*, cit. edice, 256–258; *Starší Jednoty Bratřím v Uhrách*, 28. 5. 1663, tamtéž, *J. Kvačala*, *Korespondence I*, 278; *Komenský do Skotska*, 7. 6. 1663, tamtéž, lat., *J. Kvačala*, *Korespondence I*, s. 269.
5. *Uherští Bratři Komenskému* 16. 7. 1663, Púchov, lat. *J. Kvačala*, *Korespondence I*, s. 280–281; *Samuel Junius Komenskému* 17. 7. 1663, tamtéž, s. 281 283.

6. Komenský M. Gertlichovi, 6. 11. 1663, Amsterdam, lat., **J. Kvačala**, Korespondence I, 283–285. – Anonymus Amsterdami existens scribit suo amico de turbulenti statu universae Europae, s. d. (koncem 1662 nebo později), Arcibisk. knihovna Esztergom, Hist. VII, s. 5. Srv. též **J. Polišenský**, Komenský a počátky české publicistiky. Novinářský sborník II/1957, s. 510 ad.
7. Komenský Nigrinovi, 7./17. 4. 1663, Amsterdam, lat. **Ad. Patera**, cit. edice, s. 258–259; Christ. Nigrinus Komenskému, 1. 3. 1663, Ženeva, lat. tamtéž, s. 258. – **M. Bohatcová**, Z korespondence Komenského, AC XVII, 1958, s. 278–281.
8. Komenský, neznámému, 13. 2. 1663, Amsterdam, český fragment, **Ad. Patera**, cit. edice, s. 255. – Letzte Posaun uber Deutschlandt, (Amsterdam) 1664. Levoča, Lyceálna knižnica, XXXIX, 13. 806.
9. Komenský anglickému příteli, leden nebo únor, 1664, Amsterdam, **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 292–293. – Komenský Redingerovi, 21./2. 3/4. 1664, Amsterdam, **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 288–9. Další korespondence Komenského s Redingerem je ve stejné edici na s. 290–294.
10. Lux e tenebris. s. 1. 1665. Knihovna Komenského fakulty v Praze, 1 M 215. – Srv. **R. Řičan**, Několik paprsků ze „Světla z temnosti“, Naše Valašsko 14, 1951, s. 3–13.
11. Vilém Slavata, Historické spisování, Kniha X, StA Mnich. Hradiště, rukopisy, H 6, s. 1686–1688.
12. Komenský Rombergiovi, 13./23. 4., 16./26. 5., 19./29. 10. a 19/29 X. 1664, Amsterdam, lat. **Ad. Patera**, cit. edice, s. 263, 265, 267–268, 267.
13. Týž témuž, 6./16. 8. 1664 (?), s. 1., lat. **A. Patera**, cit. edice, s. 267.
14. Komenský Valckenierovi, 13/23 IV. 1664, lat. **A. Patera**, cit. edice, s. 263. – Jan Tobián Komenskému, 27. (st. vet.), 4. 1664, tamtéž, s. 264–265.
15. Pembroke Montgomery Komenskému, 15./25. 8. 1664, lat. **Ad. Patera**, cit. edice, s. 265–267. Srv. DNB XXVI, s. 211.
16. Komenský Drabíkovi, 23. 12. 1664, Amsterdam, čes. **Ad. Patera**, Dopisy J. A. Komenského M. Drabíkovi z let 1664–1670 ČCM LXXIII, 1899, s. 59–62.
17. F. Breckling Komenskému, asi 1663, něm., **Kvačala**, Korespondence I, s. 280. – Komenský Laurensovi de Geer, 5. XII. 1664, Amsterdam, lat., tamtéž, s. 291.
18. Komenský Drabíkovi, 4. 3. 1665, Amsterdam, čes., **Ad. Patera**, Dopisy..., s. 63 ad.
19. Komenský Redingerovi do Haagu, 20. 10. a 30. 10. 1664, Amsterdam (A Museo), lat., **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 295. – O anglonizozemské válce viz: **N. Japikse**, Louis XIV et la guerre anglo-hollandaise de 1665–1667, in: Revue Historique 98, 1908, s. 22 ad. – **H. C. Dife-ree**, Die ökonomischen Verwickelungen zwischen England und den Niederlanden im 17. Jh., in: Vierteljahrschrift f. Sozial- und Wirtschaftsgeschichte IX, 1911, s. 134–190. – **J. R. Jones**, Britain in Europe in the 17th Century, London 1960. – **C. R. Boxer**, The Dutch Seaborne Empire 1600–1800, London 1965. – **P. Geyl**, Oranje en Stuart 1641–1672, Den Haag (?), 1963. – **A. Scheffer**, Roemruchte jaren van onze vloot, 1665–1667, De Tweede Engelse Oorlog, 1966.
20. Clamores Eliae, sb. Jednota Braci Czeskich w Lesznie, sign. D6, AP Poznań. Fotokopie v Pedag. ústavě JAK ČSAV v Praze. Srv. **A. Škarka** – **J. Šliziński**, Odnalezenie i rewindykacja Archiwum Jednoty Braci Czeskich z Leszna WLKP, AJAK/AC XXI, 1962, s. 77–80, – **A. Škarka**, Nové poznatky o Komenského rodišti, rodě a díle, Listy filologické 90, 1967, s. 297–315. – **A. Škarka**, Die Clamores Eliae des Jan Amos Komenský, Zeitschrift f. Pädagogik 14, 1968, s. 21–37.
21. Srv. recenzi **V. T. Miškovské** o knize **J. Polišenského**, Jan Amos Komenský, Praha 1963 v AJAK/AC XXIII, 1965, s. 209–213.
22. **A. Škarka**, Die Clamores..., s. 24–26.
23. **A. Škarka**, Die Clamores..., s. 24.

24. Srv. **L. W. Forster**, Unpublished Comeniana II, SEER XXXIX, 92 1960, s. 24–30.
25. Collegium Lucis, f. 281 rukopisu CE, srv. **A. Škarka**, Die Clamores..., s. 33.
26. Ad Bohemiam, f. 131, 133, 131d, srv. **A. Škarka**, Nové poznatky..., s. 301–303.
27. K Jednotě seorsim, f. 137, srv. **A. Škarka**, Nové poznatky..., s. 304, kde je též zmínka o „knězi Labadým“.
28. Panorthosia patriae..., f. 137d, srv. **A. Škarka**, Nové poznatky..., s. 305–306.
29. Collegium lucis, f. 247, srv. **A. Škarka**, Nové poznatky..., s. 308.
30. Clamores Eliae, Amsterdam, f. 243, 247, srv. **A. Škarka**, Nové poznatky..., s. 309–310.
31. J. A. Comenius, De rerum humanarum emendatione consultatio catholica, Academia, Praha 1966. Výsledky mezinárodní konference o Obecné poradě o nápravě věcí lidských, konané na podzim 1967 v Olomouci, jsou obsaženy v AC I, XXV, Praha 1969. Jana Amosa Komenského Všenáprava. Panorthosis. Všeobecné porady o nápravě věcí lidských (část šestá), Praha 1950.
32. **J. Červenka**, Die bisherigen Ausgaben des Originaltextes der comenianischen Panegesia und Panaugia. AJAK/AC XX, 1961, s. 76–81. – **Týž**, Die Panaugia, tamtéž, s. 152 až 159.
- **J. Patočka**, O významu Všeobecné porady o napravení věcí pro celkové dílo a oceňování J. A. Komenského. AJAK/AC XXIII/1965, s. 189–190. – **K. Schaller**, J. A. Comenius: De rerum humanarum... (recenze), Paedagogica historica VII, 1, Gent 1967, s. 256–263.
33. Všenáprava (viz pozn. 31), s. 32–33.
34. Všenáprava, s. 82–83, 54–55.
35. Počty dosud známých kusů korespondence jsou 15 listů pro léta 1663, 12 pro 1664, 7 pro 1665, 9 pro 1666, 6 pro 1667, 10 pro 1668, 6 pro 1669, 5 pro 1670. O heuristických problémech viz **S. Hart** – **J. Polišenský**, Praha a Amsterdam..., s. 827–833.
36. Tydinghe uyt verscheyen Quartieren 166/No. 28. – Komenský Petru Serrariovi, Amsterdam 1666, lat. – **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 305–315, srv. tamtéž s. 296–297, 300, 304.
37. Památník basilejského teologa Friedricha Seilera..., AJAK/AC XXI 1962, s. 205 k 19. 3. 1666.
38. Listy Komenského Redingerovi z dubna až června 1666 z Amsterdamu, viz **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 297–301, 302–303.
39. Komenský Gerhardovi de Geer, 8. 8. 1666, Amsterdam, lat., **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 325–326.
40. Komenský M. Gertichovi, 16. 11. 1666, lat. s příp. něm., pol. **Ad. Patera**, cit. edice, s. 269–270.
41. Komenský Drabíkovi, 6. a 20. 1. 1667, Amsterdam, čes., **Ad. Patera**, Dopisy..., s. 64–65. Srv. též **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 304–305.
42. Junius Drabíkovi, 5. 4. 1667, Amsterdam, **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 327. Joachim Kalinka Komenskému, 9. 1667, tamtéž, s. 328. Srv. **F. R. Tichý**, Komenský a Joachim Kalinka. AJAK/ASC XVII/1958, s. 220–225. – J. L. Fabricius Komenskému, 6. 11. 1667, Heidelberg, lat. **A. Patera**, Dopisy, s. 270–272.
43. Propositie ende antwoord aende... Grave van Sinsendorff op het versocht secours tegens den Turch, březem-červenec 1664, konvolut korespondence a letáků, Loketkas Duitsland 167, ARA.
44. Die Articulen van Vreden... aen die Ungarse Magnaten gecomen..., nizozemský překlad, Loketkas, Duitsland 168, ARA. – Instructie aan de Extraordinaris Ambassade aan den Keyser, 2. 12. 1666, Loketkas, Duitsland 173, ARA.
45. Considerable copien van Brieven ende papieren... van vrede tuschen Engeland ende den Staet van jaer 1666 ende 1667, srpen 1666 až červenec 1667, Loketkas Engeland 84, ARA. Komenský Hartlibovi, konec 1657, **J. Kvačala**, Korespondence I, s. 230 až 231.
46. Resolutie van St. Gener., 13. 4. 1667, Loketkas Engeland 84, ARA. – Mírová smlouva mezi V. Británií a gen. stavy, 21. /31. 7. 1667, Breda, niz. a angl., Secret kas Engeland 127, ARA.

47. Jan Amos Komenský, *Anděl míru*, vydal J. Hendrich, Praha 1938. Citáty jsou z tohoto vydání.
48. Komenský Drabíkovi, 12. 7. 1667, Amsterdam, čes. **Ad. Patera**, *Dopisy*, s. 66–67.
49. *Minuten van de notulen (der ordinaris resolutien)*, 2. 5. – 0. 6. 1667, *Resolutien St. Gen.* 186. ARA. – Korespondence Goessova s V. E. Lobkowiczem, (StA Žitenice), Lisoly s Lobkowiczem a J. A. Schwarzenbergem a dr. Krempricha s Lobkowiczem a J. A. Schwarzenbergem a dr. Krempricha s Lobkowiczem (StA Č. Krumlov, StA Žitenice) nesevědčí o vlivu Anděla míru na diplomatická jednání.
50. *Anděl míru*, s. 16, 19.
51. *Tamtéž*, s. 24, 25.
52. *Tamtéž*, s. 29, 31.
53. *Tamtéž*, s. 34. Viz též **J. Ludvíkovský**, *Antická a renesanční idea smíšené vlády u J. A. Komenského*, Sb. prací FF BU, E 12 1967, s. 195–210.
54. *Tamtéž*, s. 34–36
55. *Tamtéž*, s. 37, 38, 39.
56. *Tamtéž*, s. 44–46.
57. *Anděl míru*, s. 50–52.
58. *Tamtéž*, s. 55, 56–57.
59. *Tamtéž*, s. 58–59.
60. *Tamtéž*, s. 62–64.
61. *Tamtéž*, s. 75.
62. *Bibliorum Turciorum dedicatio*, s. 1. d., **Ad. Patera**, cit. edice, lat., s. 284–287. Komenský Oldenburgovi, 1667, Amsterdam, lat. **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 326–327, viz též *tamtéž* s. 328.
63. Komenský M. Gertichovi, 31. 1. 1668, (Amsterdam), **Ad. Patera**, cit. edice, s. 272–273.
64. Junius Drabíkovi, 22. 12. 1667 (?), s. 1., čes., **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 328. – **R. Vonka**, *Příspěvky k dějinám Komenského pobytu v Nizozemí*, AJAK /AC VII, 1924, s. 55–57.
65. Murat Komenskému, 28. 2. 1668 (?), s. 1., lat., **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 329–339. – J. Dallaeus (Dailli), 24. 10. 1668, Paris, srv. L. Forster, SEER 32, s. 479.
66. Junius Drabíkovi, viz pozn. 64 a dále Ant. Bourignonová Labadiovi, březen 1668, Amsterdam, **J. Kvačala**, *Korespondence I*, S. 340, Komenský CC, Květná neděle 1668, Amsterdam, lat., *tamtéž*, s. 351.
67. Komenský Bourignonové, 28. 3. 1668, Amsterdam, **J. Kvačala**, *tamtéž*, s. 340–342. – Komenský Drabíkovi, 10. 3. 1668, Amsterdam, **Ad. Patera**, *Dopisy...*, s. 67–68. – *Unum Necessarium*, Amsterdam 1668.
68. Komenský Drabíkovi, 10. 3. 1668, viz pozn. 67. – Junius Drabíkovi, Velký pátek 1668, s. 1., **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 351.
69. Christoffel Cunradus, *Judicium de Judiciis Serrarii*, Amsterdam 1687.
70. Komenský Královské společnosti, 1. 4. 1668, Amsterdam, lat., **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 342–350. – Oldenbourg Komenskému, 5. 6. 1670, London, *tamtéž*, s. 351 až 352. – **V. T. Miškovská**, *The Royal Society...* (recenze), AJAK/AC XXI, 1962, s. 203–205. – *Via Lucis*. Amsterdam 1668.
71. Zápis Komenského o Hessenthalerovi, 31. 8. a 1. 9. 1668, s. 1., **Ad. Patera**, cit. edice, s. 273.
72. Komenský seniorům Jednoty, 10. IX. 1668, Amsterdam, lat., **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 352–353. – *Inventář pozůstalosti Eliáše Noska podle přetisku v časopise Oud-Hollandsch VI*, 1888, s. 216–217 uvádí **R. A. B. Oosterhuis**, J. A. Komenského poslední útulek a hrob, Praha 1928, s. 116.

73. J. Bythner Komenskému, 6. 1. 1669, Lešno, lat. **Ad. Patera**, cit. edice, s. 274–275. *Odpověď Komenského Bythnerovi*, s. d. 1., *tamtéž*, s. 275–276. – Komenský Drabíkovi, 14. 1. 1669, Amsterdam, **Ad. Patera**, *Dopisy...*, s. 68–69.
74. Komenský Drabíkovi, 9. 4. 1669, Amsterdam, **Ad. Patera**, *Dopisy...*, s. 69–70.
75. Komenský J. Ravemu, 3./13. 4. 1669, Amsterdam, lat., **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 354–356.
76. Korespondence Komenského s J. H. Ottem z r. 1669 je v edici L. W. Forstera, *A Calendar of the Correspondence of J. H. Ott, 1658–1671*, Publications of the Huguenot Society London, XLVI, 1960. Viz též L. Forster, *Unpublished Comeniana*, SEER, No. 79, London 1954, s. 475–485. O G. Spinaeovi viz edice s. 5 a studii **R. Rübel** – **L. W. Forster**, *Briefe eines Steinfurter Studenten aus dem 17. Jh.* : Johann Rudolf Ott von Zürich. *Westfälische Zeitschrift* Bd. 105, 1955, s. 29–64.
77. O Jakubu Altingovi srv. **Forsterovu** edici, s. 40.
78. *Actes IV...* s. 320 o Valdenských (k 31. 9. 1663), o Maresiovi k 24. IX. 1662, s. 311, o Labadiovi k 11. 8. 1664, s. 386, AGA.
79. **D. Nauta**, *Samuel Maresius*, Amsterdam 1935. – **Am. Molnár**, *Samuel Maresius a Komenský*, *Theologická příloha Křesťanské revue* 1953, 1.
80. *Actes...* V, s. 5, k 23. 3. 1670, AGA.
81. **V. T. Miškovská**, recenze Molnárova článku, AJAK/AC XVI, 1957, s. 219–220.
82. *De zelo sine scientia et charitate. Admonitio fraterna J. A. Comenii ad D. Samuelem Maresium*, Amsterdam 1669. – Van den Ijver, *sonder wetenschap en liefde*, Amsterdam, Broer Jan Appelaer, 1669. – Srv. **V. T. Miškovská**, cit. studie, s. 220–221.
83. *Antirheticus... contra Joh. A. Comenii Fanatici zelum amarum scientia et conscientia destitutum*, Groningen 1669.
84. *Continuatio admonitionis fraternae de temperando charitate zelo*, Amsterdam, Johannes van Sommeren, 1669. – **A. Škarka**, *Nové komeniologické texty. 1. Neznámý začátek polemiky Continuatio Admonitionis Fraternalis z r. 1669/70*. AJAK/AC XX, 1961, s. 1–52.
85. **J. Šliziński** – **A. Škarka**, *Odnalezenie...* AJAK /AC XXI/1962, 77–80. – Daniel Komenský kněžně Kuronské, 2. 3. 1670, Amsterdam, něm. **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 357–358.
86. Komenský Drabíkovi a přátelům, 10. 2. 1670, Amsterdam, **Ad. Patera**, *Dopisy...*, s. 70–72. – Srv. **J. Polišenský**. *Nález zbytku Drabíkovy pozůstalosti v Holešově*, AJAK /AC XXIII, 1965, s. 184–187. – Komenský Drabíkovi, 18. 2. 1670, *tamtéž*, 72–73.
87. **J. Brambora**, cit. studie, s. 39. Srv. Hessenthaler Boyneburgovi, 1672, **J. Kvačala**, *Analecta Com.*, s. 142.
88. Komenský Drabíkovi, 13. 5. 1670, Amsterdam, **Ad. Patera**, *Dopisy...*, s. 73–74.
89. F. v Zesen J. H. Ottovi, 5. 7. 1670, Amsterdam, něm. vydal L. W. Forster, s. 231. – J. H. Horb J. H. Boehmerovi, listopad 1670, Paříž, lat. fragment, **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 359.
90. Komenský Drabíkovi, 2. 11. 1670, Amsterdam, **Ad. Patera**, *Dopisy...*, s. 74.
91. Daniel Komenský K. Nigrinovi, prosinec 1670, s. 1., **A. Patera**, *Korespondence I*, s. 276–277. – O Triertiu viz **J. Brambora**, cit. studie, s. 40.
92. Daniel Komenský Janu Almeloveenovi, 30. 11. 1670, Amsterdam, lat. **J. Kvačala**, *Korespondence I*, s. 359–360. – **R. Vonka**, *Komenský-knihtiskař...* s. 57. – **R. A. B. Oosterhuis**, *J. A. Komenského poslední útulek a hrob...*, s. 269–271.
93. Srv. **S. Hart**–**J. Polišenský**, *Praha a Amsterdam*, 17. a 18. století, s. 830–841.

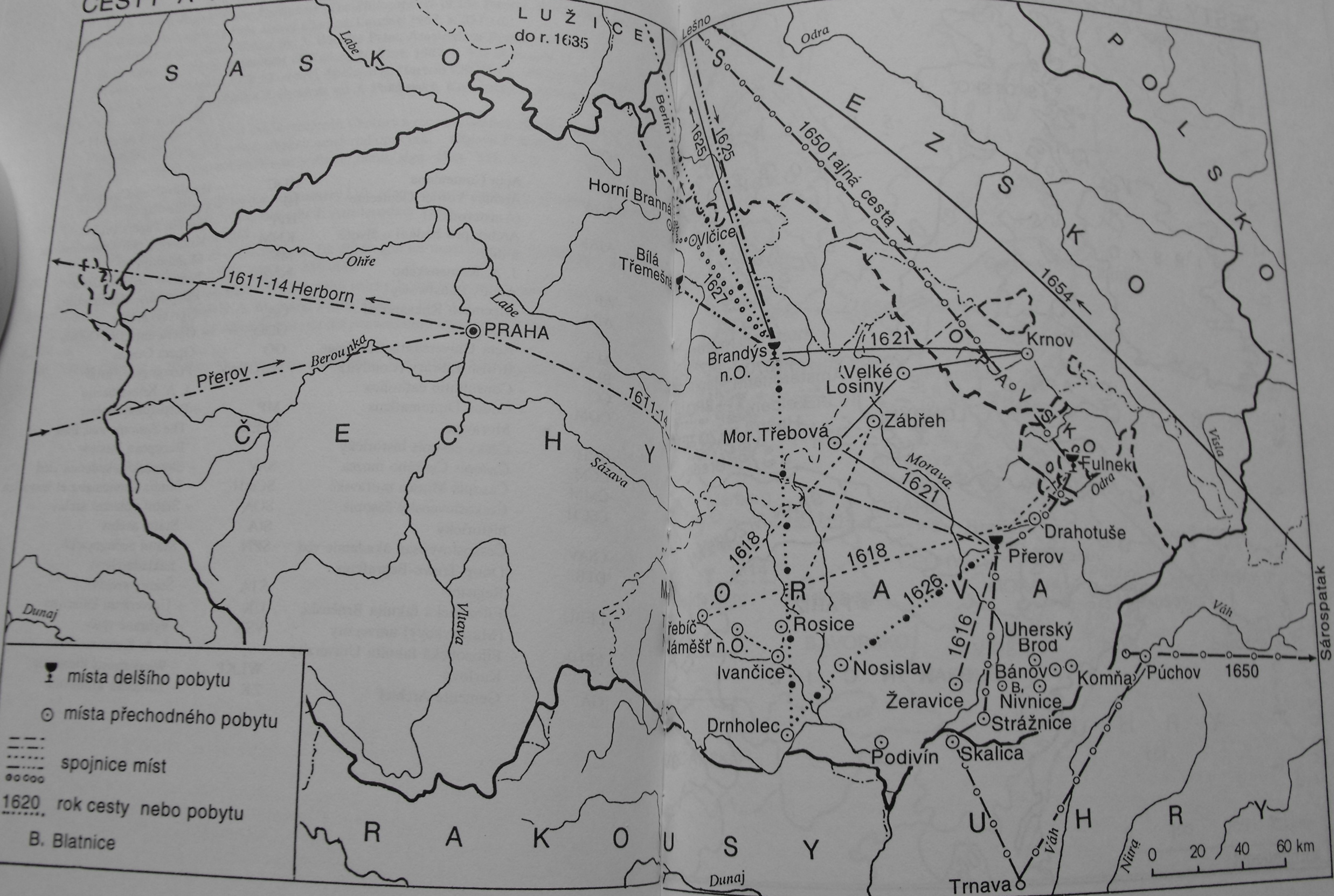
Úvahy o stáří Komenského (ke str. 155)

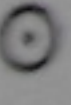
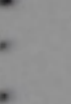
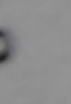
1. H. R. Trevor-Roper, Three Foreigners: The Philosophers of the Puritan Revolution: in: Religion, the Reformation and the Social Change, London 1967, s. 237 ad.
2. Geschiedenis der Nederlanden, sv. 2, Winkler Print, Amsterdam-Brussel 1977.
3. S. Schama, The Embarrassment of Riches, N. York 1987, s. VII et passim.
4. Praha a Amsterdam v 17. a 18. století. Spolu se S. Hartem ČSČH 15, 1967, s. 827-846.
5. O názorech J. M. Romeina a J. Pressera viz J. Polišenský, Komenský v Amsterdamu, AJAK, XX, 1961, s. 63-103.
6. P. Burke, Popular Culture in the Seventeenth Century a reconnaissance, Rotterdam 1978.
7. Poznámání některých novin zdejších amsterodamských... Objevil P. Ratkoš, v pozůstalosti M. Béla, v arcibiskupské knihovně v Esztergomu, sign. Hist. VII, 5, X. S. Tom. X, s. 109-110.
8. H. G. Hubbeling, Divine Presence in Ordinary Life. Mededelingen swd, kon. akademie der wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 1, Amsterdam 1986.
9. S. Schama, op. cit. s. 334-335.
10. G. A. Pocock, Spinoza and Harrington. In: Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden. 102/3, 1987, s. 435-449.
11. K. Schaller, O legitimitosti šíření Komenského sbírky božských zjevení, nazvaných Lux in tenebris. In: Směrování, Sborník A. Molnára, Praha 1983, s. 124-127.
12. José Antonio Maravall, Estudios de historia del pensamiento español, T. 1, Madrid 1983, s. 271 ad.
13. Václav Čihák, Les Princes-Unies et la cour impériale 1667-1672, Amsterdam 1974.

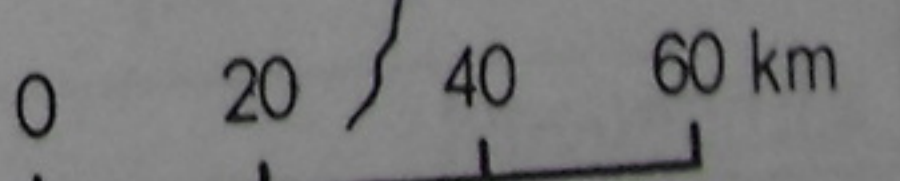
Seznam zkratek

AC	- Acta Comeniana	HDC	- Hartlib-Dury-Comenius
AGA	- Archiev Vorder Gemeente (Amsterdam)	HP	- Hartlib Papers
AJAK	- Archiv pro bádání o životě a díle J. A. Komenského	HPP	- Hartlib Papers Project
AP	- Archiv Państwowy	KNM	- Knihovna Národního muzea
ARA	- Algemeen Rijksarchief (Haag)	MS	- Manuscript
AUC	- Acta Universitatis Carolinae	NNBW	- Nieuwe Nederlandsche Biographie Woerdenburg
BL	- British Library (Londýn)	OA	- Okresní archiv
CC	- Consultatio catholica	ODO	- Opera didactica Omnia
CDM	- Codex Diplomaticus Moraviae	OO	- Opera Omnia
ČČH	- Český časopis historický	PedÚ JAK	- Pedagogický ústav J. A. Komenského
ČČM	- Časopis Českého muzea	MP	- Perpetuum mobile
ČMM	- Časopis Matice moravské	SEER	- The Slavonic and East European Review
ČSČH	- Československý časopis historický	SAV	- Slovenská akademia vied
ČSAV	- Československá akademie věd	SCetH	- Studia Comeniana et historica
DTB	- Doop-Trawn-Begrafenis Register	SOA	- Státní oblastní archiv
FFBU	- Filozofická fakulta Brněnské (Masarykovy) univerzity	StA	- Státní archiv
FFUK	- Filozofická fakulta Univerzity Karlovy	SPN	- Státní pedagogické nakladatelství
GA	- Gemente Archief	ŠTA	- Štátny archiv
		UK	- Univerzitní knihovna
		VSK	- Vybrané spisy J. A. Komenského
		WLKP	- Wiedomosci literackie
		ZK	- Zámecká knihovna

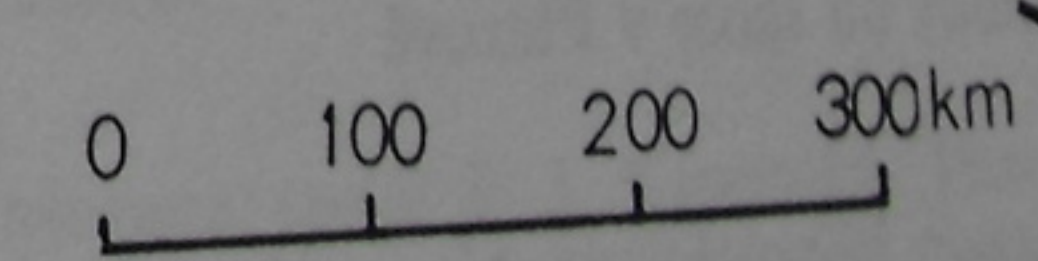
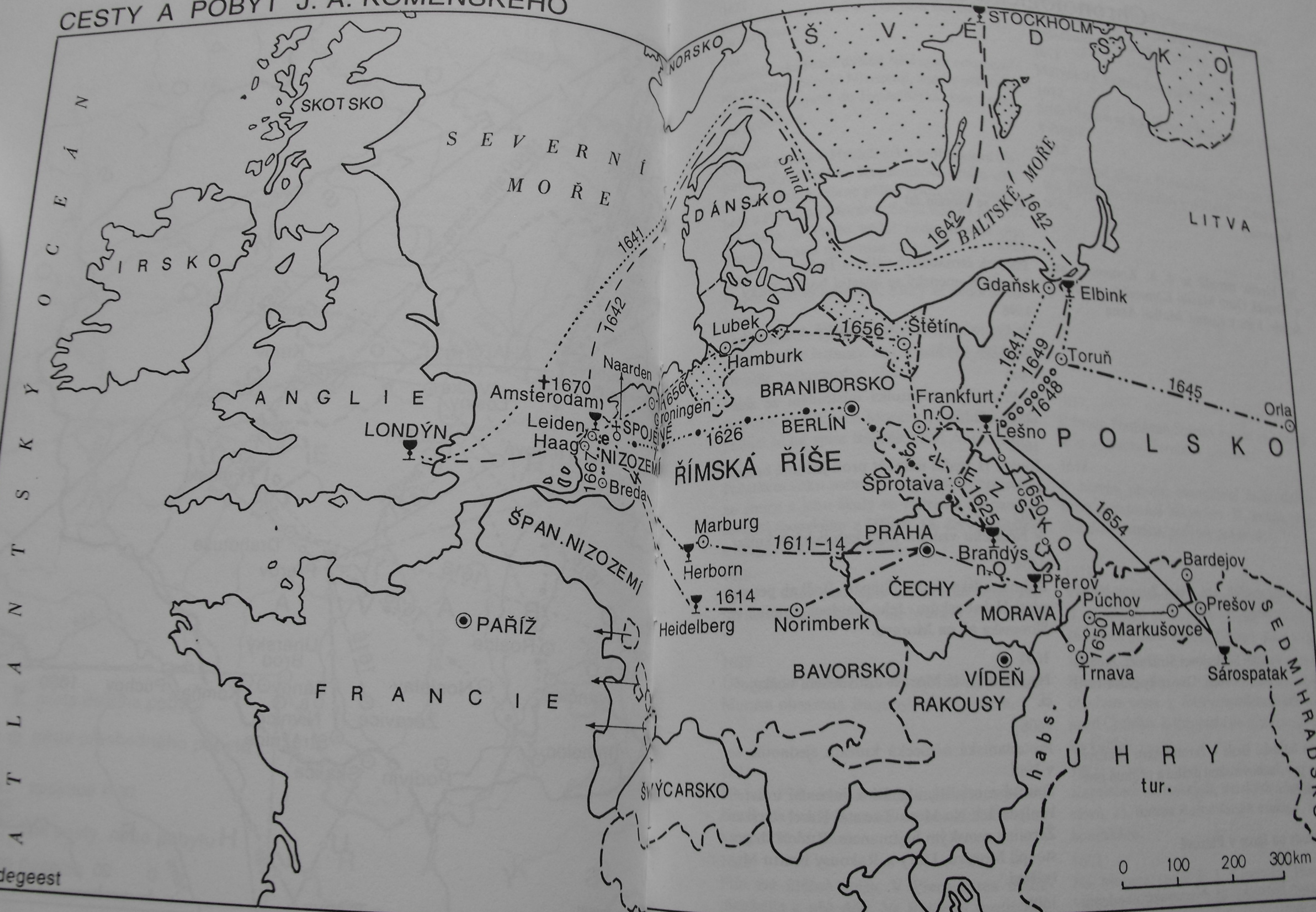
CESTY A POBYT J. A. KOMENSKÉHO

 místa delšího pobytu
 místa přechodného pobytu
 spojnice míst
 rok cesty nebo pobytu
 1620 B. Blatnice

CESTY A POBYT J. A. KOMENSKÉHO

Chronologická tabulka

Komenský

Svět, ve kterém žil

- 1592
28. března narodil se J. A. Komenský asi v Nivnici. Otec: Martin Komenský, syn Jana Segeše, fojta v Komni. Matka: Anna
- 1592
Počátek čtrnáctileté války s Turky
Martin Komenský se účastní bojů s Turky
- 1598
Ve Francii vydán edikt nantský, konec náboženských válek.
- 1599
V Praze byli nekatolíci odstraněni ze zemských úřadů.
- 1602
Rudolf II. vydal mandát proti jednotě bratrské.
- 1603
V Německu vznikla Liga katolických knížat.
- 1604
Oba rodiče zemřeli. Jan u tety Zuzany Nohálové ve Strážnici
- 1604
Sedmihradský kníže Štěpán Bočkaj povstal proti Habsburkům. Jeho hajduci pronikli ze Slovenska až na Moravu.
- 1605
Na jaře a v létě Morava zpustošena bočkajovci.
- 1605
Protestantská německá knížata sjednotila se v Unii.
- 1608
Jan na latinské škole v žerotínském Přerově. Určen pro duchovenskou dráhu a přijímá jméno Amos.
- 1608
Stavové moravští, uherští a rakouští uzavřeli konfederaci. Na Moravě se stal Karel starší ze Žerotína zemským hejtmanem. Rudolf II. postoupil Moravu, Uhry a Rakousy bratru Matyášovi.
- 1609
Jan Amos na škole v Přerově
- 1609
Rudolf II. donucen vydat Majestát, zaručující
- 1611
Jan Amos Nivnický na Nassavské akademii v Herbornu

- 1612
Začal sbírat materiál pro slovník Poklad jazyka českého
- 1612
Ukončil studia v Heidelbergu teologickou disputací. S rukopisem Kopernikova díla o oběžích nebeských sfér se pěšky vrátil přes Norimberk a Prahu na Moravu. Začal učit na přerovské škole. V Praze vydal nedochované dílo Pravidla snazší mluvnice.
- 1613
Zakončil akademii dvěma tištěnými rozpravami, navštívil poprvé Nizozemí, snad v průvodu falckraběte odešel do Heidelbergu, kde studoval bohosloví.
- 1613
Napsal spis O andělech, který se nedochoval.
- 1616
Na dubnovém synodu v Žeravicích byl ordinován na kněze Jednoty. Začal psát encyklopedii Divadlo veškerenstva věcí.
- 1617
Pracoval na dějinách Moravy a rodu Žerotínů. Podílel se na spise Retuňk proti Antikristu.
- 1617
V Praze Ferdinand Štýrský zvolen za Matyášova nástupce. Žerotín v nemilosti.
- 1618
Počátkem roku ustanoven správcem bratrského sboru a jeho školy ve Fulneku na panství Jana Skrbenského z Hříštic. 18. června sňatek s Magdalenou Vizovskou.
- 1618
V březnu protest evangelické české šlechty proti porušování Majestátu. 23. května pražská defenestrace, počátek povstání.
- 1619
Vydal v Olomouci spis Listové do nebe. Jan Skrbenský direktorem na Moravě.
- 1619
V březnu nastoupil po Matyášovi Ferdinand II. V květnu se Morava přidala k povstání. 26. srpna zvolen králem Fridrich Falcký.
- 1620
Účastnil se vítání krále Fridricha na Moravě. Morava obsazena Buquoyovým vojskem.
- 1620
Konfederace (česká). Ulmskou smlouvou byla otevřena cesta k intervenci Španělů a Ligy proti Čechům. 8. listopadu na Bílé hoře porážka Čechů.
- 1621
Na jaře Fulnek obsazen španělským vojskem, Komenský skrývá se asi na statcích Žerotínů na severní Moravě.
- 1621
Kapitulace moravských, slezských a lužických stavů. 21. června staroměstská exekuce. První konfiskace.
- 1622
Píše své útěšné spisy. V Přerově mu umírá manželka a obě děti. Ve Fulneku protireformace.
- 1622
Na Moravu vpadl J. J. Krnovský. Povstání Valachů. Nizozemí v čele aliance. Španělé dobyli Dolní Falc.

1623
Napsal první díl Truchlivého. V prosinci dopsal pod Klopoty u Brandýsa n. Orlicí Labyrinth světa a věnoval jej Karlu st. ze Žerotína. Ve Fulneku podlehla ohni jeho knihovna.

1624
Napsal druhý díl Truchlivého. 3. září se v Brandýse podruhé oženil s Marií Dorotou Cyrillovou.

1625
V Bílé Třemešné na panství Jiřího Sádovského ze Sloupna dopsal Hlubinu bezpečnosti. Vyslán Jednotou do Lešna, aby tam zabezpečil příchod vyhnanců. Cestou přes Lužici a Slezsko se seznámil s viděním Kryštofa Kottera ze Šprotavy.

1626
Vyslán do Berlína za exulanty, na podnět Lad. Veleny ze Žerotína nese Kotterova vidění do Haagu, aby přiměl Fridricha Falckého k aktivitě. Po návratu nese vzkazy na jižní Moravu až do Drnholce.

1627
V Amsterdamu vyšla jeho Mapa Moravy, věnovaná Lad. Velenovi ze Žerotína. V H. Branné byl zaujat viděním Kristiny Poniatowské. Ve Vličicích studuje Bodinovu Didaktiku.

1628
Koncem ledna posílá Kristinu Poniatowskou s viděním do Jičína za Valdštejnem. Počátkem února odchází s rodinou a K. Poniatowskou do Lešna.

1629
Učí na bratrské škole v Lešně, připravuje učebnice, uvažuje o uplatnění Pansofie.

1630
Pracuje na souboru učebnic. Návrh na obnovu národní výchovy vede k vypracování Didaktiky, tj. Umění umělého vyučování (Česká didaktika), dokončena 1632.

1631
Dopsal a vydal učebnici Janua linguarum reserata, která měla velký ohlas. V době morové nákažy se vyslovuje pro lidské zacházení s nemocnými. Píše Pozoun milostivého léta, plný naděje na návrat domů.

1623
Gabriel Bethlen pronikl na Moravu, povstání Valachů.

1624
Evangeličtí duchovní císařským patentem vypovězeni 18. května z Čech, 12. října z Moravy.

1625
Vytvořena protihabsburská haagská koalice.

1626
Gabriel Bethlen se připojuje k protihabsburské koalici. Tažení Mansfelda a dánského vojáka zastaveno Valdštejnem u Desavy, ale přes Slezsko a Moravu se dostává do Uher. Lad. Velen ze Žerotína ovládá polovinu země.

1627
Na jaře Valdštejn vytlačil Dány z Moravy, Jan Skrbenský padl při ústupu. Po vítězství nad Dány Ferdinand II. vyhláší Obnovené zřízení zemské v Čechách (10. května) a na Moravě (1. července). Mandátem z 31. července dostává nekatolická šlechta lhůtu 6 měsíců k vystěhování.

1628
Valdštejn admirálem Severního a Baltského moře, vévodou meklenburským.

1629
Restituční edikt v Říši – stížnosti na Valdštejna.

1630
Valdštejn odvolán z funkce generalissima císařské armády. Francie podporuje švédskou intervenci do války.

1631
Švédové obsadili Meklenbursko. Gustav II. Adolf vítězí 17. září u Breitenfeldu. Sasové vpadají do Čech. Valdštejn znova generalissemem. Koncem roku vytlačuje Sasy z Čech.

1632
Vydal Informatorium školy mateřské. Na jaře zvolen konseniorem, na podzim senio-rem Jednoty a je pověřen písařstvím. Program obnovy českého školství napsal (Haggaeus redivivus) v době, kdy naděje na návrat byly zmařeny.

1633
Navázal styk se Samuelem Hartlibem v Anglii. Janua (Dveře jazyků otevřené) a Vestibulum česky, do latiny začal překládat Českou didaktiku, Rafaelovi Leszyńskému věnuje Hlubinu bezpečnosti.

1634
Pokračuje v práci na latinské Velké didaktice. Pracuje na pansofickém projektu, definuje tři zdroje poznání (smysly, rozum, Písmo).

1635
Polemizuje s M. Martiniem z Dražova, mluvčím exulantů v Sasku.

1636
Poslal Hartlibovi do Londýna nástin Praecognita pansophica.

1637
Hartlib uveřejnil další pansofický spis Conatum Comeniorum praeludia. Autor schválil pro druhé vydání titul Pansophiae Prodromus (Předchůdce pansofie). Synům zemřelého R. Leszczyńského věnoval spis o životní moudrosti (Faber Fortunae).

1638
Pracuje na zdramatizování učební látky (Diogenes Cynicus).

1639
Následuje hra Abrahamus patriarcha.

1640
Diogenes uveden na scénu přes kritiky ze strany duchovenstva. Přátele v anglickém parlamentu chystají pozvání do Anglie.

1641
Koncem září přijel do Londýna, posílá do Lešna List o Anglii. Pozvání L. de Geera do Švédska.

1632
Valdštejn a Gustav II. Adolf stojí proti sobě ve Francích. V listopadu padl u Lützen Gustav II. Adolf, brzy po něm Fridrich Falcký.

1633
Švédové (za královnu Kristinu politiku řídí kancléř A. Oxenstierna), vytvářejí Heilbronnský spolek, sdružující evangelická knížata.

1634
V únoru Valdštejn zavražděn v Chebu, v září Švédové poraženi u Nördlingen. Rozpad spolku.

1635
V květnu císař uzavírá pražský mír se Sasy a Braniborskem. Ztráta Lužice pro český stát.

1636
Císař vypověděl válku Francii, Francie se spojuje se Švédskem.

1637
15. února zemřel Ferdinand II. Nastoupil Ferdinand III. Švédské vojsko ustupuje na sever Německa.

1638
Švédský vojevůdce Bernard Sasko-Výmarský dobyl Breisach.

1639
Švédové dobývají Sasko. Krize vlády Karla I. v Anglii, oživení falcké strany.

1640
V květnu povstání proti Španělům v Katalánsku, v prosinci převrat v Portugalsku. Kurfiřti uvažují o míru; jednání říšského sněmu v Řezně. Švédský generál Banér oblehl Prahu, ale byl odražen. Karel I. svolává parlament.

1641
V květnu zemřel Banér, vojsko se bouří. V Hamburku potvrzena aliance Francie se Švédskem.

- 1642
Dopsal List z Anglie o pansofických pracích, pro anglické přátele shrnul návrhy na reformu výchovy (Via lucis, tiskem až 1668). Na jaře odjíždí z Anglie do Nizozemí. Odmítl pozvání do Francie, navštívil Haag a Amsterdam, setkal se s Descartem. Ve Švédsku byl přijat královnou Kristinou a kancléřem Oxenstiernou. S podporou L. de Geera se na podzim s rodinou usadil v Elbag. Elbink je na pruském území, ale pod vlivem Švédů.
- 1643
Pracuje na učebnicích pro Geerovy školy ve Švédsku. Diskutuje s konvertitou Nigrinem.
- 1644
Polemizuje s kapucínem Valeriánem Magnim, píše Poznámky o smíření křesťanů.
- 1645
Polemizuje pod pseudonymem Ulricus de Neufeld, účastní se dočasně Colloquia charitativa v Toruni. Pracuje na projektu sedmidílného pansofického díla.
- 1646
Dokončuje Methodus linguarum novissima (Nejnovější metoda jazyků).
- 1647
V Leidenu vychází Historia persecutionem ecclesiae Bohemicae, původně určené pro Foxovu knihu. Ochlazení vztahů k de Geerovi. Přátelé ve Švédsku zatlačeni do pozadí.
- 1648
V srpnu se vrací do Lešna, kde umírá jeho druhá manželka. Listy kancléři Oxenstiernovi. Spis proti independentům, vítězným v Anglii. Karel I. popraven. 11. října píše ještě Oxenstiernovi žádost, aby Češi nebyli opuštěni.
- 1649
17. května uzavřel v Toruni třetí sňatek s Janou Gajusovou. Na Čechy zapomenuté vestfálským mírem opětovně vzpomíná.
- 1650
Vydává Kšaft umírající matky jednoty bratrské a píše třetí díl Truchlivého. Na cestě do Blatného Potoku navštíví naposled Moravu a obce Jednoty na Slovensku. Přikloní se k vi-
- 1642
Princ Rupert Lužický (syn Fridricha Falckého) se účastní pokusu Karla I. Počátek občanské války v Anglii. Skupina Hartlibových a Komenského přátel se rozpadla. Banérův nástupce Torstenson pronikl Slezskem na Moravu a v červnu dobývá Olomouc. Moravští Valaši se spojují se Švédy. V prosinci zemřel kardinál Richelieu, který zval Komenského do Francie.
- 1643
Dánsko a Polsko se proti Švédům spojují s císařem.
- 1644
Začínají mírová jednání ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrücku.
- 1645
Torstenson porazil císařské u Jankova a oblehl Brno. Plán útoku na Vídeň ve spojení s Jiřím Rákóczim se nezdařil. Švédové drží polovinu Moravy.
- 1646
Švédsko-francouzská koalice se snaží válkou uspíšit mírovou dohodu.
- 1647
V květnu zemřel v Nizozemí Frederik Hendrik, bratranec Fridricha Falckého. Jaro-léto: povstání proti Španělům na Sicílii a v Neapoli.
- 1648
V lednu separátní mír Nizozemců se Španěly. V létě švédský pokus o dobytí Prahy. V září trvá švédské obléhání Prahy. V Polsku králem Jan Kazimír. 24. října podepsán kompromisní mír vestfálský podle stavu z r. 1624.
- 1649
Polsko-litevský stát ohrožen povstáním Bohdana Chmelnického na Ukrajině (do 1654). V Anglii padla monarchie, Karel I. popraven, vládne Oliver Cromwell v čele republiky.
- 1650
26. června v Norimberku uzavřena smlouva o demobilizaci a vyklizení a odchod švédských posádek z Čech a Moravy. V říjnu korunovace královny Kristiny Švédské.

- zim Mikuláše Drabíka. Po návratu do Lešna se rozhoduje usadit v Blatném Potoku. Dopsal dílo Schola pansophica.
- 1651
Povzbuzuje Zikmunda Rákócziho k vystoupení proti Habsburkům. Účastní se sňatku Zikmunda s Henriettou, dcerou Fridricha Falckého.
- 1652
Pracuje na Obecné nápravě věcí lidských.
- 1653
Vychází první verze Orbisu, vzrůstající potíže v Blatném Potoku.
- 1654
Dramatické provedení Dveří jazyků, Schola ludus-Škola na jevišti. V červnu opustil Blatný Potok a vrátil se do Lešna.
- 1655
Pracuje na třetím dílu Obecné porady a Pansofii a kreslí obraz spravedlivého panovníka v traktátu Panegyricus Carolo Gustavo.
- 1656
Koncem dubna je vypáleno Lešno. Útěk do Slezska a do Hamburku. Přijímá pozvání de Geerů. Píše Lesnae excidium (Zkáza Lešna). Přes Groningen příjezd do Amsterdamu, kde dostal slib podpory na vydání spisů didaktických a pansofických.
- 1657
Na Nový rok věnuje amsterodamské městské radě nové vydání Schola ludus, vydává spisy napsané v Blatném Potoku. Začíná vydávat Opera didactica Omnia (Veškeré spisy didaktické) věnované městské radě a první díly Obecné porady. Polemický ohlas revelací Lux in tenebris (Světlo v temnotách).
- 1658
V lednu dokončil čtvrtý svazek Opera didactica omnia. V Norimberku vydal Orbis pictus (Svět v obrazech) a v Amsterdamu Vestibulum.
- 1659
Polemizuje s Descartovou přírodní filozofií, proti sociniánům hájí učení o svaté Trojici, hájí svoji podporu revelací Historia revelationum.
- 1651
Na západě pokračuje válka mezi Francií a Španělskem. První anglo-nizozemská námořní válka.
- 1652
Konec nadějí na koalici nizozemsko-sedmihradskou: smrt Zikmunda Rákócziho a jeho manželky.
- 1653
Cromwellova vojenská diktatura v Anglii.
- 1654
Švédská královna Kristina přestoupila ke katolictví a vzdala se trůnu ve prospěch Karla X. Gustava, synovce Fridricha Falckého, který začíná intervenci v Polsku.
- 1655
Švédsko-polská válka obnovuje naděje exulantů. Snahy o získání Cromwellové Anglie na boj proti Habsburkům.
- 1656
Odpor polských katolických mas proti intervenci Švédů a Braniborů. Lešno vypáleno jako sídlo „helvítů“.
- 1657
Porážka sedmihradského knížete Jiřího II. Rákócziho od Poláků. Konec reformovaného Blatného Potoku.
- 1658
Zemřel Oliver Cromwell. Daniel Zwicker vydal svůj irenický spis.
- 1659
Francie vítězí nad Španělskem. Anglie na přechodu k obnově monarchie. Mikuláš Arnold napadl revelace a obvinil Komenského z viny na zkáze Lešna.

- 1660
Vydal čtvrtý díl Truchlivého a pokračoval v polemice se sociniány. O Jednotě vydal: *De bono et utilitate ecclesiae bohemicae* věnovanou Karlovi II.
- 1661
Píše příručku proti sociniánům. Fulneckému sboru věnuje německý katechismus, pro nakladatele Montana bibliografii svých děl (*Epistola ad Montanum*).
- 1662
Připravil k vydání Českou konfesi z r. 1574 a doplnil ji Dalším napomenutím rozptýleným ostatkům Jednoty.
- 1663
Vydal upravené druhé vydání Labyrintu světa a ráje srdce a druhé vydání Historie o těžkých pronásledováních církve české. Vydal traktát *Letzte Posaun über Deutchland*, určený pro řezenský sněm.
- 1664
Vyšel v Amsterdamu *Poslední Pozoun* – příliš pozdě, aby měl vliv.
- 1665
Od začátku roku sbírá materiál pro český výtah z *Obecné porady (Clamores Eliae)*. Vydal rozšířený soubor *revelací Lux e tenebris (Světlo z temnot)*.
- 1666
Vypisuje si osudy mystiků a sektářů (*Ant. Bourignonová, F. Breckling*).
- 1667
Pro mírová jednání v Bredě píše spisek *Angelus pacis (Anděl míru)*. Hájí „zbožnou vědu“ P. Serruriera proti kritice stoupců Descartových.
- 1668
Vydává *Via lucis (Cestu světla)* vzniklou v Anglii, a *Unum necessarium (Jedno potřebné)*. Od zimních měsíců do jara 1669 nemocen.
- 1669
Odpovídá na Maresiovu kritiku *revelací*, a na Maresiovu repliku reaguje sebeobhajobnou autobiografií *Continuatio admonitionis fraternalis* (známé jako *Vlastní životopis*). Na počátku zimy znova onemocněl.
- 1660
Zemřel Karel X. Gustav a válka švédsko-polská zakončena kompromisem. Restaurace Stuartovců v Anglii; nastupuje Karel II.
- 1661
Ve Francii se po smrti kardinála Mazarina ujímá vlády absolutistický Ludvík XIV. (1638-1715).
- 1662
Sedmíhradsko je jevištěm boje mezi tureckým a habsburským kandidátem na knížecí trůn.
- 1663
Vypukl v Amsterdamu mor. Turci pronikli přes Uhry na Moravu, kterou poničili. Říšská knížata zasedají na „věčném“ sněmu v Řezně.
- 1664
Turci byli poraženi císařskými s pomocí Francie u Sv. Gottharda.
- 1665
Začala druhá válka mezi Anglií a Nizozemím.
- 1666
Začíná se jednat o mír mezi Anglií a Nizozemím
- 1667
V červenci uzavřen mír mezi Anglií a Nizozemím na základě francouzského a švédského zprostředkování
- 1668
Ludvík XIV. prosazuje politiku anexí.
- 1669
V sousedství bydliště J. A. Komenského umírá v Amsterdamu malíř Rembrandt.

- 1670
Na jaře se trochu zotavil. V srpnu podepsal věnování spisku o logice (*Triertium catholicum – Obecné trojumění*). V září píše poslední výpisky do *Clamores Eliae*. 2. listopadu podpisuje poslední list Drabíkovi. 15. listopadu zemřel v Amsterdamu. 22. listopadu byl pohřben v kostelíku valonské reformované církve v Naardenu.
- 1670
Česká otázka se objevuje při jednání francouzské diplomacie s Braniborskem - Francie ohrožuje existenci Nizozemí.

- Abbott 43, 51, 58, 63
 Acosta José de 85
 Altdorf 29, 166
 Althusius 13, 80, 138, 147
 Alting Jakub 127, 138, 151, 152
 Alting Jan Jindřich 36
 Alsted Johann Heinrich 34, 138, 147
 Alžběta Stuartovna 35, 43, 44, 57, 58, 64, 69,
 81, 83, 148, 151
 Amstela 108, 161
 Andreae Ernestus 68
 Andreae J. V. 35, 91
 Andreae Tobias 152
 Anhalt viz Kristián
 Anstruther R. 65
 Appelboom Harald 145, 146
 Arnold Nicolaus (Mikuláš) 72, 74, 116, 117,
 120, 123, 124, 129, 137
 Arriaga Rodrigo 164
 Avaux d' 68

 Bacon Francis 47, 65, 66, 79, 99, 138, 167
 Bacháček Martin z Nauměřic 32
 Balbín Bohuslav 13, 60
 Bánov 17, 25
 Barbette Paul 112
 Barlaeus (Vos, van Baerle) 115
 Bartoš F. M. 8
 Bartošek Jiří 23
 Basilej 30, 60
 Bassevi 50
 Basszwinger Theodor 35, 41
 Bates 59
 Bayly Lewis 130
 Beale John 74, 118
 Bečková Marta 15, 55

 Beeck Filip Op de 65, 69
 Bělič J. 103
 Benedikt Samuel 64
 Benedikti Vavřinec z Nedožer 32, 37
 Berghe Peter van der (Petrus Montanus) 122,
 133
 Berlín 43, 105
 Bethlen Gabriel (Gábor) 41, 43, 44, 51, 92, 101
 Béza Theodor 29, 30
 Bílá Třemešná 43, 45
 Bisterfeld J. H. 65, 70, 71, 96, 101
 Blaeuw 111, 132, 136, 138, 150, 151
 Blahoslav Jan 37, 85
 Blatnice 28
 Blatný Potok (Sáros Patak) 15, 21, 71, 72,
 95–98, 101, 103, 114, 120, 160, 163, 164, 167
 Blekastadová M. 8
 Bocskai Štěpán 23, 24, 26
 Bodin Eliáš 46
 Bohatcová M. 8
 Bols 111
 Borgia (Borja) 12, 28
 Boskovský Pavel 18, 20
 Bourignonová Antoinette 138, 149–151
 Boyle Robert 79, 81, 118
 Brambora Josef 8
 Brandýs nad Orlicí 41, 43, 48
 Braniborsko 15, 43, 44, 51, 77, 78, 89, 99, 104,
 145, 150
 Breckling Friedrich 137, 138, 140, 144
 Breda 145, 146
 Brederode P. C. 35
 Brömsebro 86
 Broniewski Hieronymus de 54, 66, 67
 Brown Thomas 70
 Břeh (Brzeg) 64, 70, 89, 116

Buber Martin 33
Budovec Václav z Budova 30, 35, 94, 98
Bullinger 33
Burg Abraham á 133
Burke Peter 156, 157
Burlamachiové 57
Bytča 16
Caccamo Domenico 32
Calandrini Cesar 57, 69
Calasanza Jose de 31
Calovius Abraham 66, 78
Cambridge 31, 58, 70, 71, 126, 167
Campanella Tommaso 30, 47, 66, 99, 138, 167
Campion Edward 32
Cantimori Delio 32
Caramuel Jan z Lobkovic 164
Cardonové 29
Čaňhrad 11, 36, 122, 143
Cassius David 138, 144, 149, 150, 153
Castellio Sebastiano 138
Cedron Pavel 22
Cervantes 12, 29
Cleve 64
Collier Jeremy 71
Cornhaert 112
Cornu Jan 144, 149, 150
Critil 60
Cromwell Henry 72
Cromwell Oliver 14, 58, 66, 69, 71–75, 79–81, 83, 103, 107, 137
Culpeper Henry 66, 68, 70
Cunradus Kryštof 118, 123–125, 131, 132, 150
Cuyper Frans de 125
Cyrillová Marie Dorota 43, 90, 91
Cyrillus Pavel 43, 48, 54, 58, 59, 73, 85, 116, 117, 119
Čapková D. 8
Červenka J. 8
Čičaj Viliam 103
Dalgarno 74
Dali János Tolnai viz Tolnai
Dánsko 43, 44, 50, 51, 71, 86, 100
Davenport 58
Delamer 63, 80
Delft 109

Descartes René 12, 15, 65–67, 75–77, 80–82, 112, 122, 123, 150, 152, 166
Desmarets viz Maresius
Desava (Dessau) 44
Deventer 16
Dietrichstein Adam 28, 29
Dietrichstein František 28–30, 40, 41, 49, 60
Digby 65
Dikast 43
Dobrovský 85
Docemius Jan 65
z Domanína Jan Urban 30
z Donína Kryštof 145
Dordrecht 47
Dornavius Kašpar 85
Drabík Mikuláš 13, 15, 26, 33, 38, 41, 49, 74, 85, 95, 97, 102, 119, 123, 132, 135–138, 144–146, 149, 153, 154, 160, 165
Drahotuše 38, 49
Drnholec 45
Dubinus Tomáš 33, 34, 166
Dury John 54, 55, 58, 63–70, 72, 75, 76, 78–80, 125, 155
Dvorský Daniel 23
Eeghenová I. H. van 131
Elbink (Elbląg) 9, 11, 15, 52, 55, 56, 64, 76–79, 83, 84, 86, 88, 90, 91, 93, 163, 164, 166, 167
Elzevierové 44, 77, 83, 132, 133, 151
Endegeest 15, 76, 82
Endter Michael 97, 121
Erasmus Rotterdamský 30, 47, 112, 134, 138, 143
Erastus Daniel 64, 68, 78
Evans R. J. W. 36, 82
Fabricius J. L. 145
Fabricius Pavel 91
Falc 35, 42, 43, 57, 58, 63, 64, 95, 103, 110
Felinus Jan 74, 116
Felinus P. 68
Felinus Timotheus 144
Ferdinand II. Štýrský 30, 37, 38, 40, 49, 56, 88
Ferdinand III. 89, 119
Figulus-Jablonský Petr 14, 69, 71, 73, 78, 80, 91, 122, 135, 138, 153
Filip II. 30, 109, 148
Finspong 77

Flandry 13, 35
Flemming Jan 145
Floss P. 8
Fojt 18–21
Forster L. W. 105, 107
Fox Georg 75, 82
Fox John 90
Fradelius Petr ze Štiavnice 37, 102
Francie 12, 29, 30, 36, 69, 76, 82, 86, 87, 89, 95, 110, 145–147, 149, 150, 157, 159, 160, 167
Franeker 31, 116, 117, 137
Frankfurt nad Odrou 29, 41
Frankfurt nad Mohanem 78, 132
František I. 29
Freiberk 51, 131
Fridrich Jindřich 45
Fridrich Vilém Braniborský 88, 89
Friedrich Falcký 13, 29, 35, 36, 39, 40, 42, 43, 45, 48, 54, 64, 72, 75, 87, 92, 94, 119, 136, 140, 145, 152
Frobeniové 60
Frýdek 92
Fulnek 21, 32, 37, 38, 40, 41, 49, 85, 163
Furlansko 49
Gajus Jan 94
Gajusová Jana 79, 94
Gans Davis 33
Gataker Thomas 71
Gauden John 58
Gdaňsk 52, 55, 56, 61, 64, 65, 72, 78, 91, 116, 125, 166
Geerové de 14–16, 55, 100, 101, 111, 136, 138, 152, 154, 158, 166, 167
Geer Gerhard de 132, 139, 144, 150
Geer Laurens de (Vavřinec) 73, 74, 77, 99, 112–115, 117, 118, 122, 126, 132, 135, 142, 144, 145, 150
Geer Louis de 66, 68, 76–79, 82, 83, 86, 90, 92, 96, 111, 129, 152, 157
Geer Stephan de 145, 149
Gertich Mikuláš 132, 135, 144, 149
Gindely Antonín 14, 24, 26, 38, 39, 46, 57, 159
Glover 15, 79
Goldast Melchior 138
Goldberg 29
Golius Jakub (Jacob) 122, 138, 161
Golius Petr 122

Goll Jaroslav 14, 80, 159
Gomar 34, 152
Göteborg 55, 166
Graber Klaus 39
Gracián Baltasar 60
Graeff Cornelius de 106, 114, 115, 126
Grell O. P. 57
Groningen 31, 34, 36, 99, 114, 116, 138, 139, 152
Grotius Hugo 100, 128
Grouwels Jean Louis 154
Gualtierus Valerius Cornelius 59
Guanabara 59
Gui Francesco 13, 39
Gustav II. Adolf 54, 77
Gutberleth Heinrich 34
Haak Theodor 58, 64, 67, 82
Haag 16, 43, 44, 51, 70, 76, 81, 134, 137, 145, 146, 155, 160
Haarlem 109, 119, 135
Habsburkové 12, 23, 28, 29, 35, 39–42, 45, 46, 48, 49, 52, 60, 66, 71, 79, 81, 87, 88, 92, 94, 95, 97, 102, 149, 160
Hall John 70
Hall Josef 134
Hamburk 46, 68, 73, 77, 99, 136
Hamilton William 69
Hardewijk 71
Harrachová Isabela 46
Harrington James 80, 143, 158
Hart Simon 156, 157
Hartlib Georg 64
Hartlib Samuel 14, 16, 53–55, 58, 62–76, 78–80, 82, 83, 90, 96, 103, 113, 117, 118, 122, 125, 126, 128, 155
Hartmann Adam Samuel 73, 74, 85, 96, 116, 117, 119, 121, 129, 135, 150, 159
Hartmann Pavel 7, 50, 72, 112, 117, 135, 153
Hartvik ze Sittenu 49
Havřice 20
Haye de la 46
Heerebord 82
Heidelberk 11, 29, 31, 35, 36, 39, 41, 45, 119, 135, 145, 166
Heinsius Daniel 81
Helic Lukáš 32
Helmont van 143

Hendrich Josef 7, 8, 113, 159
Hendrik Frederik 87
Hentzlinus Johannes Regius Nicolaus 66
Herbert Edward z Cherbury 81, 90, 137
Herborn 11, 33, 34, 36, 45, 85, 119, 139, 166
Hercules Jiří 129, 138, 139
Herculesové de Novi 129
Herodes Jan 138
Herrman Augustin 151
Hessenthaler Magnus 112, 138, 139, 150, 153
Higgs Griffin 43, 81
Hill Christopher 63, 64
Hirám 135, 149, 153
Hirtenius Joachym 65
Hlohov (Glogów) 90
Hoburg Kristián 138, 139
Hogenberg 35
Hohenzollern Jan Jiří 41, 42
Hohenzollernové 88
Holešov 15, 29, 33
Holil Rafael 33
Holland 100, 108, 120, 121, 127, 128, 155, 158,
163
Hollar Václav 15, 58, 79, 97, 146
Holles Daniel 145
Honton P. 139
Hoofit P. C. 112
Hoogstraten Frans de 133, 134
Hoole Charles 74
Horowitz Abraham 33
Hotton Godefroy 77, 79, 82, 113
Hranice 18, 44
Hroch M. 55
Hrubý Zikmund z Jelení 60, 85
Hübner Joachym 64, 65, 68
Humboldt Alexander von 97, 168
Hus Jan 28, 71, 75, 85, 130, 138, 164, 165
Huydecooper Joan 106
Huygens Konstantin 106, 107, 134, 151

Chelsea 70
Chlup Otakar 7
Chmelik 153
Chytraeus D. 138

Ilava 97
Ingolstadt 29
Ipeř 44

Irsko 74
Isabela Kastilská 30
Isham Justinian 66, 68
Island 45
Itálie 30, 31, 35, 39, 55, 110, 147
Ivančice 29, 32

Jakartovský Jan ze Sudic 136
Jakub I. 35, 40, 42, 43, 64, 148
Jan Arnošt Sasko-Výmarský 44
Jan Jiří Saský 88, 89
Jan Kazimír 97, 98, 103
Jankov 86
Janov 30
Janssoniové 77, 83
Janssonius Jodocus 133
Janssonius Jan 122, 124, 132, 133
Jaspers Karel 82
Jašek Alois 18
Jesenský Jan (Jessenius) 37, 48, 102
Jičín 49
Jindřich IV. 43, 48
Jindřiška Marie Falcká 96, 101
Jonston Jan (John) 54, 64, 65
Juda Liba ben Bezalel viz Maharal
Junius Samuel 112, 117, 135, 145, 149, 154

Kalinka Joachim 145
Kalista Zdeněk 39
Kalvín Jan 30, 31, 34, 138, 156
Kampanus 37
Karel I. (Anglický) 42, 43, 58, 64, 67, 68
Karel II. (Anglický) 75, 80, 81, 129, 137, 146,
160
Karel V. císař 30
Karel X. Gustav 73, 74, 88, 92, 97, 98, 104, 167
Karel Ludvík 70
Karšai Fr. 78
Kastilie 55, 69
Katalánsko 86, 87
Kempen 94
Kersten Adam 61, 98
Keyser Pieter de 111
Khuen Marek 22
Kinner Cyprian 70, 90–92
Kinský Radslav (Vchynský) 45, 81
Kladsko 42, 88
Kleerkoper M. M. 131

Klesch Daniel 105, 107
Klesch Kryštof 105, 107
Klobušický Ondřej 95
Klopoty 41
Kluž 96, 101, 160
Kocmánek Václav František 23
Kodaň 55, 166
Kochlevius 70
Kolman 33
Kolumbus Kryštof 12
Komenská Alžběta 91
Komenská Anna 18, 22, 24, 25, 153
Komenská Dorota Kristina 91, 97
Komenská Kateřina 20
Komenská Lída 19, 20
Komenská Lidmila 153
Komenská Markéta 18
Komenská Zuzana 20, 79, 91, 153
Komenský Daniel 21, 79, 90, 91, 105, 107, 136,
137, 144, 150, 153, 154, 159
Komenský Martin 17–22, 24–26, 153
Komenský Mikuláš 20
Komňa 17–19, 21, 25, 28
Königsmarck 88
Kopecký M. 8
Koperník 35
Kopidlanský Jan Teofil 127, 130–134, 138,
139, 150, 154
Körmendi Petr 134
Korvín Matyáš 21
Kostnice 28
Kotter Kryštof 34, 43, 49, 85, 94, 119, 123
Kounicové 22, 24
Krakov 124
Kralice 45, 98
Královec 55
Krátký Radovan 7
Kratochvíl Václav 102
Kravař Jindřich 28
Kremž 87
Kristián IV. (Dánský) 43, 51
Kristián z Anhaltu 35
Kristina (Švédská) 60, 77, 78, 83, 90
Krnov 41, 88
Krnovský Jan Jiří 41, 49, 88
Kroměříž 15, 17, 28, 92
Kropáč Jan z Nevědomí 17
Kulka Dov 33

Kumpera Jan 64, 75, 76, 80
z Kunovic Jan Jetřich 17, 18, 22
Kurdybacha Lukasz 15, 98
Kyrášek Jiří 8

Labadie Jean de 138, 139, 149, 151, 152
Labe 44
Laburch Pieter 127
Laetus-Veselský Jan 62
Lánecký Jan ze Strážnice Lanecius 31–34, 48,
91, 166
Las Casas Bartolomeus de 59
Lasický Jan 93, 130
Laud J. 51, 58, 63, 67, 81
Laurin Jan 78
Laurin Jiří 64, 78
Lednice 95, 101, 102, 160
Lednická Lehotka 102
Leeuwarden 136, 137
Lehnice (Legnica) 89
Leibnitz Gottfried Wilhelm 161, 168
Leiden 29, 31, 45, 47, 62, 65, 72, 76, 82, 90, 109,
116, 122, 124, 128, 138, 151, 152
Leopold I. (cisař) 100, 136, 160
Leopold Vilém (arcivévoda) 87
Leszczyński Boguslav 98
Leszczyński Rafael 54, 57
Leszczyński 14, 52, 56, 64, 101, 166
Levoča 16, 97, 102, 103, 105
Liechtenstein Karel 88
Liechtensteinové 29, 49
Lipník 33
Lipsius Justus 47
Lipsko 54, 55, 71
Lisola 160
Litomyšl 29
Litva 51, 52, 55, 64, 78, 97, 103
Lobkovic Ladislav 29
Lochar Václav 91
Londýn 15, 30, 31, 53, 57, 58, 65–67, 69, 73, 75,
81, 82, 97, 129, 140, 145, 150, 166, 167
Lorek Mikuláš 24
Lorántffyová Zuzana 95, 96, 98, 101
Lovaň 47, 59
Löw, rabbi viz Maharal
Lübeck 77
Ludvík XIV. 159, 160
Lukov 49

Llullus Raimund 143, 154, 160
Lüneburk 91
Luther Martin 30, 33, 91, 130, 138, 164
Lužice 21, 28, 42, 88
Lvov 16, 57
Magni Valerián 138, 164
Maharal 33
Malobický Martin 23
Manrique Lara de 29
Mansfeld 44
Marburk 33, 34, 36
Marci Marek z Kronlandu 164
Maresius-Desmarets Samuel 34, 99, 120, 121,
124, 129, 138, 151–153
Marie Henrietta 43
Markušovce 102
Martinius M. 58
Martinius z Dražova, Samuel 94
Marvell John 79
Matthiae Johannes Gothus 71, 77–79, 83, 90,
91
Matyáš (cisář) 37, 38, 40
Maxmilián Bavorský 42
Medňanský Jonáš 95
Meijer Gillis de 57
Melanchton Filip 30, 85
Meliš Štěpán 123, 147
Menno Somon 143
Mentzel 43
Mersenne P. 67, 71, 82
Mezříčský Jan Volf z Kozlova 38
Mikulov 29, 32, 33, 45
Miličinský Jan Sudlicius 23
Milton John 63, 70, 75, 79, 81
Mitrovský Václav Vratislav 30
Mitzlaff 44
Mochinger Jan 65
Molitor Jan 91, 97, 102, 103
Molnár Amedeo 8, 12, 16
Montaign Michel 160
Montanus Petrus viz Berghe Peter van der
More Thomas 30, 47, 134, 138, 143, 167
Moravčík Moše 33
Moravská Třebová 40, 41
Moriaen Johan 66–68, 71, 73
Morton John 81
Mořic Hessensko-Kasselský 139
Mořic Oranžský 29, 34, 40, 100, 158
Moszkowský 34
Mylius Michal 78
Naarden 22, 154, 155
Nassavsko 34
Neapol 86, 87
Nedožerský Benedikt Vavřinec z Nedožer 23
Nekšová Lukrecie z Landeka 49
Nethersole Francis 58
Newton Isaac 81, 161
Newtonová Marie 129
Niclassius 65
Nigrin Jan 116
Nigrinus Kristián 132, 135, 149, 154
Nivnice 14, 17–21, 25, 26
Nohálová Zuzana 26
Norimberk 73, 74, 97, 120, 121
Norrköping 77
Nosek Eliáš 150
Nosislav 45, 129
Nosislavský Václav Vlaverýn 129
Nové Město pražské 88, 92, 129
Nový Jičín 41
Nymburk 92
Oberlandová Alžběta 103
Odložilík Otakar 7, 57
Oldenburg H. 73
Olivares 51
Olomouc 22, 28, 30, 32, 40, 140, 141
Olyrius Vratislav 69
Oosterhuis R. A. B. 113, 132
Opaliňský Kryštof 56, 57, 93, 97
Opaliňští 103
Opava 44
Opitz Martin 43
Orla 11
Ortelius Abraham 35
Ostroh 17, 18
Otáhalová-Popelová J. 8
Ott Jan Jindřich 108, 132, 151
Oudewater 59
Ovens Juriaen 15
Oxenstierna Axel 77–79, 83, 86, 87, 90–93
Oxenstierna Jan 87, 89, 92
Oxenstiernové 16, 71, 157
Oxford 31, 58, 65, 80, 81, 167

Padova 30
Palacký František 13, 14, 38, 159
Pánek J. 55
Pareus David 36
Pascal Blaise 80, 81
Paskovský Jan 62, 127, 130–134, 150, 154
Patočka Jan 12
Pekař Josef 39
Pelcl F. M. 13
Pelham William 65
Pell John 64, 68, 74, 83, 113, 117, 118
Pelt Jan 111, 137, 138, 140, 141, 146, 149
Pernštejn Vratislav 12, 29
Pešina Tomáš z Čechorodu 46
Pešková J. 8
Peters Hugh 58, 74, 75, 80
Petráň J. 55
Petty William 72
Pikardie 152
Pirna 51
Pitruše Mikuláš 38
Podhorský Jan Salmon 45
Podivín Václav 73
Pöhmer J. A. 66
Pokorný Z. 8
Poll Joan van de 106, 115, 126
Pomořansko 88, 89
Poniatovská Kristina 45, 46, 49, 85, 119, 123
Poršnev Boris 86
Potocki 57
Poznaň 16, 33, 52, 55
Praha 15, 22, 23, 32, 33, 35–41, 43, 54, 88, 92,
102, 123, 129, 140, 141, 143, 164
Práchenský Václav 116
Presius Pavel 22, 23
Prešov 16, 97, 101–103
Prešpurk (Bratislava) 15, 48
Prusko 43, 52, 57, 77, 86, 124, 153
Prynne William 75
Przypkowski Samuel 57, 61
Přerov 8, 16, 21, 28, 30, 32–34, 36–38, 41, 48,
49, 52, 163, 165, 166
Púchov 49, 51, 74, 97, 101–103, 135, 137, 149,
160
z Púchova Zikmund 59, 102
Purkyně J. E. 15
Purmerend 70
Pym John 65, 66, 69, 79
Radziwill Janusz 97, 153
Radziwillové 14, 16, 52, 56, 57, 103
Rákoczi Jiří I. 94, 101
Rákoczi Jiří II. 73, 74, 78, 87, 95, 96, 98, 101
Rakousy Zikmund 95, 96, 101
Rakousy 72, 87, 103
Ramus Pierr de la 33, 34
Ratke Wolfgang (Raticius) 34, 163
Rave Johann 70
Ravensberger Hermann 34
Ravenstein Johann 130, 133
Reading 70
Redinger Jan Jakub 108, 113, 120, 121, 136,
137, 144, 159
Reichertová N. 8
Rej Ondřej z Naglowic 62, 65
Rejové z Naglowic 58
Rembrandt 111, 140, 156
Richelieu 68, 76, 82
Rist Johann 43
Ritschel G. W. 71
Rivetus Andreas 43, 81, 152
Robert (Rupert) 70, 81, 136, 140, 150, 160, 161
Roe Thomas 58, 65, 71
Rombergius 136
Romein Jan M. 83
Rosice 45
Rossignol 68, 82
Rotál 15, 160
Roth N. 138
Roy Anthoni de 133
Roy Gabriel á 118, 120, 121, 131
Rozin Bernard 136, 139
Rozin Eliáš 139
Rozínové z Javorníka 139
Rožmberk Vilém 12
Rožmberk Petr (Vok) 35
Ruarus David 134
Rüdiger Esrom 32
Rudolf II. 11, 35, 51, 152
Rulitius Jan 70, 73, 74, 77, 82, 110, 112,
114–117, 125, 126, 128, 130
Rus Moskevská 73, 86, 95, 100, 102
Rushworth John 38
Russell Conrad 63, 64
Ruthven 65
Ryba Bohumil 159
Rymice 49

Řím 29, 32, 59, 79, 147
Sabiendo Raimundo de 128, 160
Sádovský Jiří ze Sloupna 43, 45, 72, 93, 103,
104
Sádovský Václav ze Sloupna 72, 93, 103,
104
Sádovští ze Sloupna 14, 65, 69, 117
Salinas 29
Salvius Johan Adler 86, 87, 90
Sárospatak viz Blatný Potok
Sasko 51, 54, 78, 87, 89, 92, 105, 131
Saumur 29
Scaliger Jos. 85
Scioppius Kašpar (Schoppe) 85, 138
Scipionus C. 85
Scultetus Abraham 36, 94
Securiové 102
Sečovice 97, 102
Sedan 29, 35, 39, 152
Sedmíhradsko 23, 31, 34, 64, 72, 78, 87, 91, 92,
95, 96, 98, 101, 160
Segeš Martin 17–21
Seibt Ferdinand 13, 39
Seidelius Jan 120, 121, 131
Seidelius K. 85, 130
Sekeš Jan 19, 20
Senguerd Arnold 115, 122
Serrarius Petr 123, 132, 138, 144, 150–152
Servet Miguel 34
Shakespeare 12, 81
Sheffield 16, 63, 76, 80
Shellingford 72
Schaller Klaus 160
Schama 156
Scheffer Melchior 124
Schlichting J. 98, 125
Schmettau Jindřich 135
Sictor Jan Rokycanský 58
Sieraków 93
Sinzendorf 145
Skála Pavel ze Zhoře 131, 138
Skalice 16, 51, 95, 97, 102, 137, 149, 160
Skalička Vlad. 85
Skotsko 28, 35, 135
Skrbenský Jan z Hřiště 40, 41, 44, 48,
166
Skutil J. 57
Skytte Johan 77
Slavata Vilém z Chlumu 49, 136
Slavkov 24, 32
Slezsko 11, 28, 29, 40–44, 62, 72, 77, 87–89, 95,
97, 99, 101–103, 116, 135, 150
Slovensko 14, 16, 21, 23, 26, 43, 44, 74, 78, 95,
101–103, 145, 153, 157
Smit Ludvík (Lodewijk) 113, 114
Someren Johannes van 133
Sozzini Faust 32, 47, 124, 143
Sozzini Laelius 47, 124
Spencer William 71
Spener 105
Spiegel Hendrik Dircksz 106
Spinola Ambrosius 29
Spinoza Baruch 131, 158
Spišská Nová Ves 105
Sprangerové 58
Spurný J. 57
Staněk 17–21
Staník 19
Staňková Kateřina 20
Staré Město pražské 76, 88, 92
Stockholm 16, 79
Stockum W. P. van 131
Stoighton 58
Stoughton John 65
Stoughton Nicholas 67
Strážnice 17, 22, 26, 27, 49, 97
Strengnäs 71
Streso Kašpar 64, 65, 85
Strumenský Urban 18–20
Sturm Johann 30, 31
Suatosius Jan 66
Sund 51, 55
Svejkovský F. 26
Světlov 17–19, 21
Swammerd 151
Szlichtyng Jonasz 61
Škoda Jan (Scoda Johan) 129, 139
Škoda Matěj 129
Škoda Ondřej 129
Škoda Vavřinec 129
Šmertošové z Ryzentálu 129
Štětín 52, 166
Štětina Mikuláš 59, 102
Štrasburk 30

Švédsko 11, 15, 54, 60–62, 68, 69, 71, 74,
76–79, 82–84, 86–89, 91–94, 97, 98, 100,
103, 104, 145, 146, 157, 163, 166
Švýcarsko 53, 120, 121, 164
Tapié V. L. 57
Tassius J. A. 65
Tataři 74, 103
Tazbir Janusz 57, 59, 60, 98
Telesius 66
Tetourové z Tetova 17, 21
Thurn Matyáš Jindřich 40
Thurnové 45, 94
Thurzové 28
Tilly 92
Tobián Jan 137
Tolnai János 71, 95, 96, 101
Torstenson 86, 87
Toruň 78, 79, 83, 94
Tovačov 29
Trauttmansdorf 87–89
Trevor-Reper H. G. 80, 155
Tripp Petr 113
Trippové 111
Trnava 102
Třebíč 16, 21, 22, 40
Třeboň 42
Tübingen 112, 120, 138, 139, 150
Tulp Mikuláš 111, 115
Turecko 11, 19, 23, 25, 26, 29, 30, 36, 44, 51, 74,
86, 87, 94, 95, 98, 101, 103, 136, 145, 146, 159
Turnbull G. H. 63, 80

Uherský Brod 8, 16–28, 33, 44, 153
Uherské Hradiště 16, 17
Uhry 19, 21, 23, 29, 31, 40, 41, 43, 58, 63, 64,
72, 73, 75, 81, 95, 96, 10–104, 120, 135–137,
139, 144, 145, 159, 166
Uppsala 77
Urbánková E. 8
Utrecht 31, 59, 116, 152
Valaši 41, 42, 44, 49, 74, 92, 103
Valašské Meziříčí 33
Valckenier 137
Valdštejn Albrecht 29, 32, 40, 41, 44–46,
49–51, 54, 62, 71
Válka Josef 13, 55

Vasovci 52, 56, 103
Vatikán 60
Vechner David 64, 152
Velké Meziříčí 32
Veréci Ferenc 96, 101
Veselí 17
Vestfálsko 113, 151
Vetter Daniel ml. 74, 116, 117, 135, 145
Vetter J. 138, 139
Vetter-Streje Daniel 45, 62
Věžníkovský Adam Ladislav 136, 139
Vchynská Ester z Vchynic 45
Vchynský Radslav z Vchynic 45, 81
z Vického Jan Adam 44
Videň 14, 44, 48, 87, 88, 145
Vilém II. (Oranžský) 29, 34, 48, 100, 111, 158,
160
Vives Juan Luis 12, 30, 59, 84, 85, 134
Vizovská Mandalena 38, 41
Vladislav IV. (Polský) 56, 62
Vlamingh Cornelis de 115, 126
Vlčice 46
Vlooswijck Cornelis van 126
Vočadlo Otakar 81
Voetius Gisbert 138, 152
Vojt Samuel 73, 139
Vondel 111, 112
Vonka J. R. 131, 132
Vossius G. J. 81
Vossius Isaac 82, 115
Vratislav 55, 56, 81, 89, 97, 98, 104, 135, 144
Vsetín 49

Waesbergh Janssonius van 151
Wagenaar Jan 108, 109
Wachtel 41
Wales 82, 130
Walker 65
Ward Samuel 66
Warner Levin 122
Wartensky Samuel 74
Weber Max 83, 157
Weberský Baltazar 68
Webster Charles 63, 64, 75
Wechelové 59
Wharton 66
Whyte John 70
Widmarius 138, 139, 152

Winthrop John 74
Winthrop John ml. 80
Witfliet Cornelius 85
Witsen Nicolaas Cornelisz 111, 114, 115, 121,
126, 161
Witte Jan de 50, 145
Wittemberk 29
Wittové de 50, 158, 160
Wolzogen Jan Ludvík 66, 91, 93, 124, 125
Worsley Benjamin 72
Worthington John 14, 80, 126
Wyclif 75

Yale 80

Zábřeh 16, 33, 38, 40, 41
Zaháňsko 88
Záhorovice 22
Zárubová roz. ze Zelkingu 49
Zástřizly 29

Zawadští 64
Zemek M. 57
Zesen Filip von 105, 107–112, 138, 144, 150,
153
Zíbrt Čeněk 8, 126
Zikmund II. August 124
Zilvár Adam ze Silberštejna 46
Zlín 18
Zvíkov 42
Zwicker Daniel 61, 125–128, 134, 138

Žebrácký Václav Klement 66
Ženeva 12, 29, 31–34, 135, 151, 152, 164, 166
Žeravice 37, 38, 49
Žerotín Jan Jetřich 35
Žerotín Karel starší 30, 31, 33, 34, 37, 40–43,
45, 48, 49, 58, 59, 166
Žerotín Ladislav Velen 30, 31, 33, 40, 43–45,
48, 92, 166
Žerotínové 14, 25, 29, 32

Prof. PhDr. JOSEF POLIŠENSKÝ, DrSc.

KOMENSKÝ, muž labyrintů a naděje

Itinerář J. A. K. sestavil autor
Mapy navrhl Jiří V. Horák,
vypracoval Bohumil Stehlík

Vydala Academia,
nakladatelství Akademie věd ČR, Legerova 61, Praha 2,
s finanční podporou Fondu AV ČR
pro vydávání vědecké literatury

Obálku a vazbu
(s použitím grafické předlohy ze sbírek Národní galerie v Praze)
navrhla Michaela Blažejová
Redaktorka publikace Pavla Landová
Technická redaktorka Běla Trpišovská

Vydání 1., 1996
Ediční číslo 6650
Sazba a tisk CENTA, spol. s r. o.,
odštěpný závod Brno, Veveří 39

ISBN 80-200-0580-3

Michal Lutovský, Naďa Profantová

SÁMOVA ŘÍŠE

Pouhých několik vět zachycených v 7. století kronikářem vzdáleného franského království představuje jedinou dobovou písemnou zprávu o prvním mocenském útvaru středoevropských Slovanů. K vyličení dějin tohoto útvaru známého jako Sámova říše i tehdejší mocenské a kulturní situace využili autoři výpověď psaných pramenů i výsledky archeologických výzkumů. V knize nalezneme jak informace o hlavních aktérech tohoto dějinného dramatu – Slovanech, Avarech a Francích – a jejich vzájemných kontaktech, tak o konkrétních postavách a událostech. Zvláštní kapitola je věnována například franskému kupci Sámovi, jeho příchodu ke Slovanům, stejně jako rozmanitým názorům na umístění a rozlohu jím založené říše. Nalezneme zde i líčení vzniku a průběhu konfliktu s franským králem Dagobertem, který vyústil ve vítězství Sámových vojsk u hradu Wogastisburgu.

Academia 1995 – 90 str. – 26 obr. v textu – 27 obr. na kříd. příl. – váz. lamino 125 Kč

Michal Lutovský

HROBY PŘEDKŮ

Sonda do života a smrti dávných Slovanů

Knihou pojednává o pohřebních zvyklostech a obřadech slovanské části středověké Evropy, hlavní pozornost je věnována jihočeským mohylovým hrobům z 8. a 9. století. Základní poznatky pro tuto práci přinesl autorův terénní archeologický výzkum z let 1986 až 1991. Na mohylovém pohřebišti v Kožlí u Orlika bylo tehdy prozkoumáno dvanáct slovanských pohřebišť v Kožlí u Orlika a řadou stop po rituálních úkonech. Porovnáním archeologických pozůstatků a řadou stop po rituálních úkonech. Porovnáním archeologických i písemných pramenů, jakož i některých podnětů z oblasti etnologických pozorování, vznikla práce podávající souborný pohled na „poslední věci člověka“, včetně názorů na posmrtný život před více než 1000 lety. Kromě populárně vědeckého pojednání o výsledcích archeologického výzkumu v Kožlí, o rituálech spojených s budováním mohyl a o některých otázkách raně středověkého osídlení jižních Čech, je značná pozornost věnována mj. staroslovanské kremaci, pohřebním slavnostem, lidským a zvířecím obětinám či vampyrismu. V naší literatuře jde o první ucelené shrnutí této problematiky. Součástí knihy je i výběrově koncipovaný soupis jihočeských slovanských mohyl.

Academia 1996 – 182 str. – obr. v textu – 16 str. kříd. příl. – váz. lamino 145 Kč

Vladimír Paul

NEJSTARŠÍ PAMÁTKY MEZINÁRODNÍHO PRÁVA

Úvodní slovo Blahoslav Hruška

Rozsáhlá srovnávací studie z oblasti dějin mezinárodního práva (zahrnující Egypt, říši Chetitů, Mezopotámii, Sýrii, Palestinu, Indii a Čínu) nás seznamuje s památkami a doklady o počátcích a rozvoji styků mezi nejstaršími státními celky. Autor, v současné době působící jako pedagog na Právnické fakultě Univerzity Karlovy, zpracoval obdivuhodné množství dokumentů i literárních pramenů. Na základě jejich podrobného rozboru vytvořil dílo, které může být nejen přínosnou pomůckou při studiu počátků mezinárodního práva, ale i napínavým čtením o právní kultuře dávných civilizací.

Academia 1996 – 308 str. – česky; anglický a německý souhrn – váz. lamino 180 Kč

Knihy si můžete zakoupit v knihkupectví ACADEMIA
(budova bývalého Dětského domu) Havířská ul., 110 00 Praha 1
tel. 02/2421 6073/254

Objednávky přijímá a vyřizuje obchodní oddělení ACADEMIA,
Legerova 61, 120 00 Praha 2
tel. 02/9000 2401, fax 02/2421 2582

S 120661

Josef Polišenský, jeden z našich nejvýznamnějších současných historiků, vydal v roce 1995 se svým kolegou Josefem Kollmannem populárně pojatou monografii Albrechta z Valdštejna. Stejně jako tato úspěšná knížka, i další z prací prof. Polišenského, opět určená širokému čtenářskému okruhu, představuje jinou velkou osobnost českých a evropských dějin, J. A. Komenského. Autor vybral to podstatné a v sevřené formě vykreslil obraz člověka, který vytvořil významné dílo pedagogické i literární, přesahující hranice země, ze které vyšel, i dobu, ve které žil. Ale je to poprvé, co v tomto obraze nacházíme nejenom monumentální osobnost, ale také člověka plného úzkostí, nejistot a pochyb...

ISBN 80-200-0580-3

9 788020 005809